

Леся Гапон, Олександра Грабовська,
Ольга Петришина, Ольга Підручняк

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

Видавництво

«Підручники
і посібники»

у громадських
місцях

з друзями
і близькими

в інтернеті

Будь
успішним /
успішною,
спілкуючись
УКРАЇНСЬКОЮ

у школі

удомі

Добре тому жити, хто вміє говорити.
Народна мудрість

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожен, аби тільки було бажання.

Борис Антоненко-Давидович

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Видавництво «Підручники і посібники»
2022

УДК 811.161.2(075.2)
У45

Авторський колектив

Леся Гапон, Олександра Грабовська, Ольга Петришина,
Ольга Підручняк

Підручник створено
відповідно до модельної навчальної програми
«Українська мова. 5–6 класи»
(автори: Заболотний О. В., Заболотний В. В.,
Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)

Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загал. серед.
У45 освіти / Л. Гапон, О. Грабовська, О. Петришина, О. Підруч-
няк. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2022. — 320 с.

УДК 811.161.2(075.2)

ПЕРЕДМОВА

Чи хочеш ти вправно спілкуватись українською? Чи прагнеш легко вступати в діалог, швидко та без помилок писати текстові повідомлення в зошиті чи в чаті, вчасно помічати й усувати огріхи в мовленні? Якщо так, то запрошуємо тебе до співпраці! Пропонуємо разом відкривати мовні таємниці, пізнавати нове, закріплювати вивчене, а головне — активно послуговуватись українською мовою всюди: у родині, у школі, у транспорті, на товариських зустрічах, в офіційних установах!

Перед тобою не просто підручник, а захоплива подорож, своєрідний квест, у якому вивчення кожної нової теми — це цікава пригода, інтелектуальне мовне змагання. Завдання об'єднані в рубрики з мотиваційними гаслами: «*Будь у темі*», «*Улови ідею*», «*Учися в інших*», «*Пригадай і повтори*», «*Ти зможеш*» тощо. Це надихатиме тебе, додаватиме впевненості й віри у власні сили. А ще твоїми вірними друзями в цій подорожі стануть Квітка і Юрась. Вони будуть радити й допомагати, звертати увагу на складні випадки вимови й уживання слів, підказувати, що варто повторити й запам'ятати.

Працюючи в команді й індивідуально, усно й письмово, онлайн і офлайн, ти досягатимеш щоразу кращих результатів. Твоїми головними здобутками будуть знання, уміння та ставлення (їх ще називають компетентностями). Так, ти станеш компетентним мовцем!

Вправи, завдання й тексти, запропоновані в підручнику, покликані формувати любов до рідної землі, шанобливе ставлення до людей; спонукають дбати про власне здоров'я, оберігати довкілля, приймати виважені рішення, злагоджено працювати в команді. Отже, подорож сторінками підручника подарує тобі ще й скарб — цінності, з якими ти завжди почуватимешся успішною людиною.

Тож уперед — до нових перемог! Ми віримо в тебе й радітимемо всім твоїм успіхам!

З повагою — авторський колектив підручника

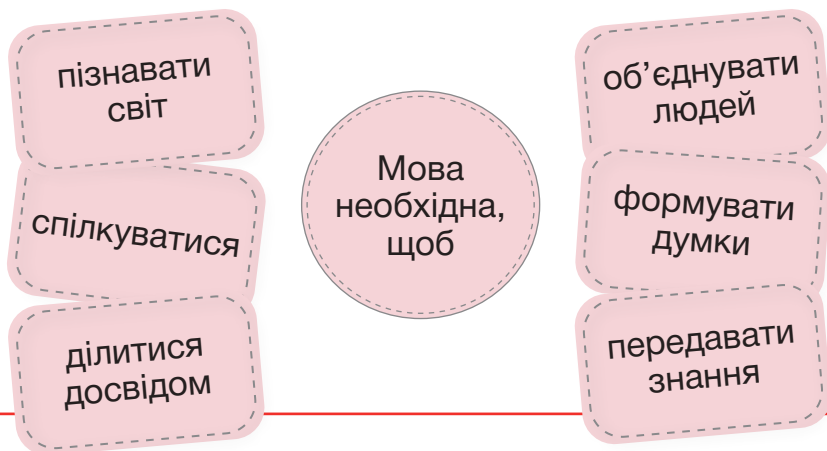
УКРАЇНЬСЬКА МОВА —
ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення й розглянь малюнок-схему. Про що в них ідеться?

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ (*І. Огієнко*).
2. Мова зникає не тому, що її не вчать інші, а тому, що нею не говорять ті, хто її знає (*Х.-М. Арце*).
3. Рідна мова — мати єдності, батько громадянства і сторож держави (*М. Даукша*).
4. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова (*М. Рильський*).
5. Слово — то мудрості промінь, слово — то думка людська (*Олена Пчілка*).

- ★ Яке значення має мова в житті суспільства й кожної людини?
- ★ Якими твердженнями ти міг би / могла б доповнити схему?
- ★ Чому суспільству було б важко без мови?

БУДЬ У ТЕМІ

Однією з функцій мови є **спілкування**, тобто обмін інформацією, передавання відомостей від однієї людини до іншої.

спілкування

усне

говоримо
слухаємо

писемне

пишемо
читаємо

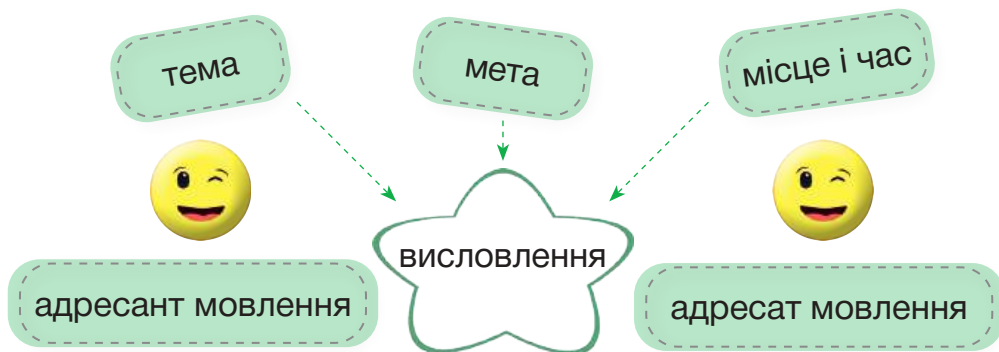
Спілкування за допомогою мови називають **мовленням**.

види мовленнєвої діяльності

говоріння
аудіювання

письмо
читання

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов, із яких складається **ситуація спілкування**.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

1

Прочитай висловлення.

Мова є однією із найважливіших цеглинок у фундаменті кожної нації.

Саме в ній відображено й зафіксовано найглибші витоки свідомості народу, закодовано народну мудрість і споконвічні знання.

Мова — це генератор і найвища форма патріотизму, Божий дар і ключ до вивчення культури, історії, традицій, творець культури.

«Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію», — писала Леся Українка.

Адже територію можна відвоювати, а коли вмирає мова, то вмирає і нація. Недаремно кажуть, що мова — ключ до Вічності, пароль до дверей Всесвіту (за Ларисою Громадською).

Постав до висловлення кілька запитань і дай на них відповідь (усно).

Знайди в тексті вислів Лесі Українки. Як ти його розумієш?

2

Віднови прислів'я та приказки, дібравши з довідки потрібні слова. Запиши їх у зошит. Усно поясни, чого навчають ці прислів'я та приказки.

1. Слово — не ... , вилетить — не впіймаєш. 2. Від теплого слова і ... розмерзається. 3. Не кидай слова на 4. Шабля ранить тіло, а слово — 5. Слово без ... нічого не варте. 6. Мудре слово в ... вагоме.

Довідка. Діло, громада, горобець, душа, лід, вітер.

3

Як відомо, крім мови, є й інші (немовні) засоби спілкування, які люди використовують у повсякденному житті: звукові та світлові сигнали, державна й релігійна символіка, дорожні знаки, міміка й жести тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів? Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри? Поділися своїми міркування з однокласниками / однокласницями.

4

Виразно прочитай притчу.

Одного разу до вчителя прийшов юнак і попросив дозволу вчитися в нього.

— Навіщо тобі це?

— Хочу стати сильним і непереможним.

— То стань ним. Будь добрий і ввічливий до всіх, доброта і ґречність привернуть до тебе серця. Уважність до співрозмовників допоможе тобі помічати найтонші зміни в настрої, їхніх почуттях, емоціях, інтересах, що дасть тобі можливість знайти шлях уникнення конфлікту, а отже, перемогти у двобої, не вступаючи в нього. Якщо ти навчишся уникати конфліктів, ти станеш непереможним. Йди до людей, виконуй мої настанови й сам переконайся в мудрості моїх порад.

За кілька років учень повернувся до вчителя й сказав: «Дякую, вчителю, завдяки твоїй пораді я став непереможним» (за Мариною Володарською).

Завдання і запитання

- ★ Визнач тему та основну думку тексту.
- ★ Добери до нього заголовок.
- ★ Які настанови дав учитель учневі? Чи можна назвати їх правилами спілкування?
- ★ На основі тексту сформулюй власні правила спілкування, запиши їх одним словом (наприклад, *увічливість, привітність, доброзичливість, стриманість, тактовність* тощо).

5

Прочитай акровірш.

Мудра, щедра, багата, розкішна,
Осяйна, пломінка, дивовижна,
Веселкова, барвиста і ніжна...
Але будь, рідна мово, й престижна!

Валерій Федоренко

Завдання і запитання

- ★ Яке слово утворюють перші літери кожного рядка?
- ★ Випиши в зошит образні слова, які дібрав автор, щоб описати мову.

- ★ Як ти розумієш значення слова «престижна»?
- ★ Що треба робити, щоб українська мова була престижною?
- ★ Чи потрібно берегти українську мову? Чому?
- ★ Користуючись хмарою слів, продовж ланцюжок виписаних слів.

6

Прочитай уривок з Конституції України. Як ти розумієш поняття «державна мова»? Чому в Україні державною мовою є українська мова? Чи обов'язково знати мову того народу, серед якого живеш? Аргументуй свою думку.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

7

Гра «Ситуація з життя». Уяви, що тебе запросили взяти участь у теле- чи радіопередачі про українську мову. Підготуй невеликий виступ, скориставшись підказкою від Юрася.

Підказка від Юрася

Українська мова налічує близько 550 тисяч слів. Найбільше слів у ній починається на літеру **П**, а найменш уживана — **Ф**. За лексичним запасом найбільш близькими до української мови є білоруська (84 %), польська (70 %) та сербська (68 %). В українській мові, на відміну від інших східнослов'янських мов, іменник має 7 відмінків, один із яких — кличний. Нині у світі українською володіють від 41 до 45 мільйонів осіб, а рідною мовою її називають понад 37 мільйонів людей у світі!

Складання та розігрування діалогів

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай текст. Про що в ньому йдеться?

Можливість спілкування — величезна цінність, якою наділені люди. Складно навіть уявити, що трапиться, якщо всі водночас втратять можливість обмінюватися думками одне з одним. Ми спілкуємося всюди: у колі сім'ї, в магазині, у школі, бібліотеці, соціальних мережах тощо. І той, хто хоче досягти життєвого успіху, мати теплі стосунки з рідними, знаходити спільну мову з колегами, комфортно почуватися в будь-якому товаристві, повинен уміти спілкуватися (за матеріалами сайту «Мотиватор»).

Квітці цікаво!

Чи поділяєш ти думку, висловлену в тексті, щодо важливості спілкування? Аргументуй свої міркування.

ПРИГАДАЙ

Що таке спілкування?
За яких умов воно можливе?

БУДЬ У ТЕМІ

Розрізняють монологічну (**монолог**) і діалогічну (**діалог**) форми спілкування. Вибір залежить від умов, у яких воно відбувається.

Моноло́г — висловлення однієї особи.

Діало́г — розмова двох осіб. Висловлення кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

Основні правила спілкування

- ★ Завжди спілкуйся ввічливо, привітно, доброзичливо.
- ★ Намагайся, щоб спілкування з тобою для людей було корисним і приємним.
- ★ Умій слухати інших.
- ★ Пам'ятай, що неввічливо перебивати співрозмовника / співрозмовницю та багато говорити про себе.
- ★ Говори те, що може бути цікавим співрозмовникові / співрозмовниці, зважай на його вік, характер, інтереси.
- ★ Не розмовляй без потреби голосно, не вживай грубих слів.
- ★ Учись відчувати настрій співрозмовника / співрозмовниці, не виявляй свого поганого настрою.
- ★ У спілкуванні використовуй звертання та слова ввічливості (етикетні формули).

ТИ ЗМОЖЕШ

8

Прочитай висловлення.

А. — Мамо, сьогодні всі учні були в захваті від того, як я плаваю!

— А хіба вони бачили, як ти плаваєш?

— Ні, вони слухали, як я їм про це розповідав.

За матеріалами сайту «Жарти для дітей»

Б. А я сезон відкрила на купання,
Сьогодні вже на річечку пішла.
Зайшла в холодну воду без вагання,
Бо у повітрі стільки вже тепла...

За Надією Красоткіною

Завдання і запитання

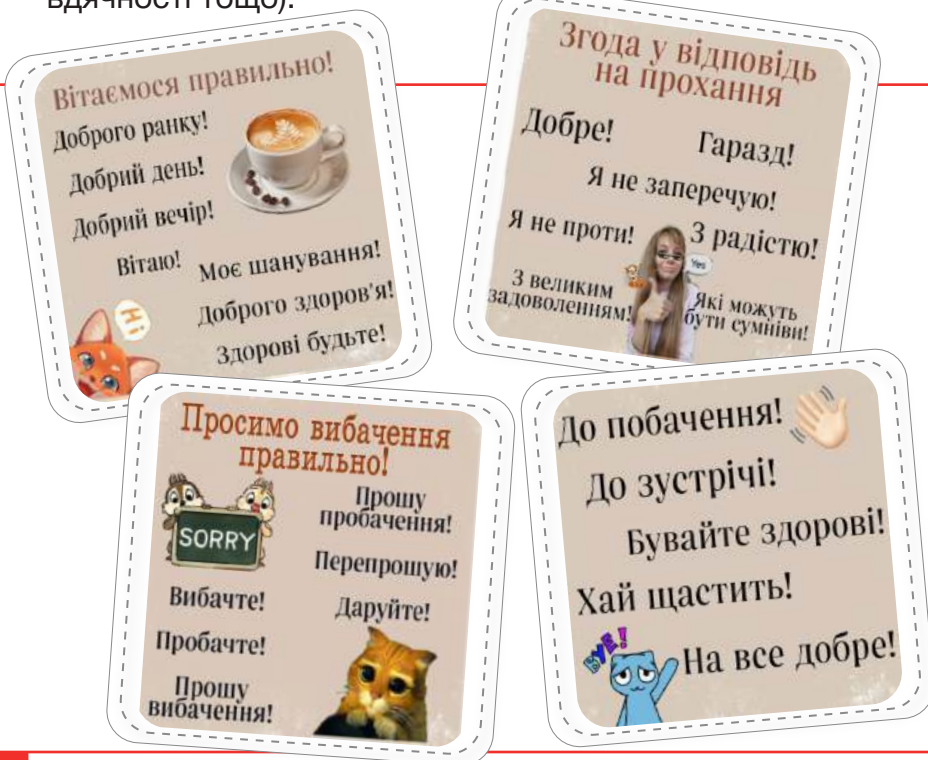
- ★ Яке з висловлень є монологом, а яке — діалогом? Усно обґрунтуй свою відповідь.
- ★ Ознайомся з основними правилами спілкування. Поясни, чому їх потрібно дотримуватися.

9

Прочитай слова і словосполучення та з'ясуй, які з них уживають: а) для привітання; б) для вибачення; в) під час прощання. Запиши їх у три колонки.

На добраніч; привіт; доброго ранку; прошу вибачити; даруйте; добрий день; до побачення; на все добре; до зустрічі; пробачте; хай щастить; будьте здорові; пере-прошую; добрий вечір.

Запам'ятай етикетні формули та вживай їх у мовленні. Склади власний словничок найпоширеніших етикетних формул (привітання, прощання, вибачення, висловлення вдячності тощо).

10

Робота в парах. Складіть і розіграйте з однокласником / однокласницею діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч після канікул», «День народження бабусі / дідуся», «Подяка братові / сестрі за допомогу», «У бібліотеці», «На прогулянці з мамою / татом», «У магазині комп'ютерної техніки». Які види мовленнєвої діяльності ви використали, виконуючи вправу?

Прочитай діалог між мамою і сином.

— Мамо, можна я завтра піду гуляти з другом?

— З ким саме?

— З Володею, ми познайомилися в інтернеті. Він такий цікавий співрозмовник! І виявилося, що живе в нашому районі.

— Це добре, що тобі з ним цікаво. Та що ще ти про нього знаєш? Скільки йому років, де він навчається? Розумієш, в інтернеті можна представитися ким завгодно. Під

виглядом звичайного хлопця може ховатися злочинець.

— Не може бути, мамо! Він грає у футбол та цікавиться аніме, так само, як я! Він на рік від мене старший та вчиться в школі, що біля супермаркету. У нього на сторінці багато фотографій зі шкільними товаришами, з тренувань. Я не думаю, що він не той, за кого себе видає.

— Можливо, що й ні, та треба бути обережним. Уявімо, що хтось хоче зустрітися з тобою, щоб відібрати в тебе телефон чи гроші. Це може бути навіть дорослий, не дитина. Він прикидається другом, ти приходиш, а на тебе нападають.

— Який жах, мамо. Та цього разу, я думаю, все добре, бо Володю знає моя однокласниця, він її сусід. Я напишу тут на аркуші тобі його номер телефону, щоб ти могла подзвонити, якщо хвилюватимешся. І зустрічаємося ми в аніме-кафе, де багато моїх знайомих.

— У такому разі можеш піти. Та завжди будь пильним, коли знайомишся в інтернеті. Молодець, що розповів мені.

За матеріалами сайту «Знання»

Завдання і запитання

- ★ Що нового ти дізнався / дізналася з діалогу, а що для тебе було вже відомим?
- ★ Чи дотримуєшся ти правил безпечної поведінки в інтернеті?

12

Творче завдання. Склади і запиши діалог між однокласниками, який міг би відбутися в онлайн-середовищі. Уведи в нього звертання та слова ввічливості.

13

Робота в парах. Разом з однокласником / однокласницею висловіть одне одному свої міркування, чи можна віднести телефонну розмову до діалогічного спілкування. Користуючись довідкою, обговоріть, як можна уникнути небажаного й небезпечного спілкування телефоном, протистояти маніпулятивним впливам телефонних шахраїв.

Довідка. **1.** Ретельно перевіряй інформацію, яку тобі повідомляють. **2.** Обов'язково зроби паузу в розмові з потенційним шахраєм, якщо він повідомляє про те, що з твоїми рідними сталося щось погане. **3.** У жодному разі не панікуй, обов'язково розкажи про ситуацію, що сталася, комусь із близьких. **4.** Не поспішай виконувати вказівки незнайомих людей. **5.** У жодному разі не переказуй гроші на вказані ними рахунки.

Складіть і розіграйте усний діалог на 3–4 репліки за поданими початками (на вибір).

А. — Добрий день! Вам телефонують з банку. Стався технічний збій у програмі, унаслідок чого ви може втратити всі гроші, які є на рахунку. Проблема можна вирішити просто зараз, тільки повідомте номер банківської карти і код підтвердження.

— ...

Б. — Привіт! Вас вітає ведуча однієї з програм вашої улюбленої радіостанції. Ви виграли цінний приз! Залишилось тільки його отримати. Для цього впродовж пів години ви повинні купити картку поповнення рахунку й повідомити її дані, зателефонувавши за вказаним номером. І все — приз ваш!

— ...

В. — Добрий вечір! Телефонують із поліції. Не хвилюйтесь, але ваш близький родич зараз у нас і його підозрюють у скоєнні злочину. Якщо ви хочете, щоб його відпустили, заплатіть гроші й не повідомляйте про це нікому, інакше у вашого родича будуть серйозні проблеми.

— ...

14

Гра «Ситуація з життя». Уяви, що у вашому класі тепер навчатиметься новий учень і ти хочеш підтримати його, допомогти призвичаїтись, підказати, де і як ознайомитися з розкладом уроків, отримати підручники тощо. Разом з однокласниками / однокласницями складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації.

Успіх з українською

Читання тексту мовчки

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай уривок з оповідання Оксани Луцевської «Читання». Поясни його назву.

У свої чотири роки Андрійко читав так, як справжній третьокласник, а то й п'ятикласник, бо вже не по складах! Гарно читати його навчила бабуся, яка багато років працювала вчителькою. Тож хлопчик і книжки читав, і мудрі тексти з маминого комп'ютера. Через це забіяка Назар Андрійкові дуже заздрив і поводився з ним нечемно, та й інших проти хлопчика намовляв...

Одного разу Назар підбіг до Андрійка, щоб зруйнувати речення, яке хлопчик аж цілу годину складав із кубиків.

Нечема замахнувся ногою, але Андрійко, ніби зірвавшись, викрикнув те, що прочитав сьогодні вранці в листі, який матуся писала на комп'ютері якомусь поважному чоловікові: «Вельмишановний пане! Дуже прошу не гніватися, а зрозуміти як належить. Дякуватиму вам за увагу чинно й проситиму наразі, коли ваша ласка, не втручатись у мою роботу!»

Назар стояв, роззявивши рота, бо чув таке вперше. Чи второпав він, що сказав Андрійко, чи ні, але більше нечема хлопця не зачіпав.

Коли Андрійкова мама дізналась про цю подію, то хитро поглянула на сина й подумала: як добре, що він читає, як третьокласник, а то й як п'ятикласник, бо ж не по складах уже!

Квітці цікаво!

Чи поділяєш ти думку автора тексту щодо важливості читання? Аргументуй свої міркування.

БУДЬ У ТЕМІ

Читання — один із видів мовленнєвої діяльності. Читати можна вголос, а можна й мовчки. Читання вголос зазвичай буває звернене до когось (до слухача). Та все ж людині частіше доводиться читати мовчки.

Подивіться на дідуся, заглибленого в газету, — він читає мовчки.

Так само опановує зміст книжки вдумливий читач, шукаючи потрібну йому назву. Він мовчки гортає сторінки книжки чи підручника, переглядає їх у пошуках потрібного уривка, вправи. Шукати очима на сторінці саме те місце тексту — це теж читання, і його переважно здійснюють мовчки.

Зазвичай мовчки ми читаємо художню чи наукову літературу на паперових або електронних носіях. Адже читати мовчки значно швидше, ніж уголос, тому за менший проміжок часу можна здобути більше інформації.

Запам'ятай! Головне — не те, як ми читаємо — уголос чи мовчки. **Головне — розуміння прочитаного.**

ТИ ЗМОЖЕШ

15

Прочитай текст мовчки.

Дещо з історії книги

З давніх-давен люди прагнули знань.

Від одного покоління до іншого усно передавали відомості про речі, що допомагали людям вижити: як добути вогонь, як хліб виростити...

Однак, як відомо, пам'ять — не такий уже й надійний спосіб зберігання і передачі корисної інформації. Отож прадавні люди, аби здобути важкою працею знання не губилися ані в часі, ані в просторі, вигадали письмо.

У прадавньому Вавилоні близько п'яти тисяч років тому з'явилися перші «книжки». Їхніми сторінками слугували глиняні таблички, на які за допомогою гострих паличок наносили знаки. У цьому письмі літери мали вигляд клинів. Після заповнення такої «сторінки» знаками її обпалювали на жаркому вогні. Це письмо отримало назву — клинопис.

Зрозуміло, що така клинописна «книга» складалася із багатьох-багатьох сторінок. А для того, щоб перенести не те що цілу бібліотеку, а навіть лишень одну «книжечку», її власникові доводилося наймати не одного носія!..

У II столітті до нашої ери люди навчилися робити зручні й доволі «легкі» книги з першого «паперу» — пергаменту (за назвою міста Пергам у Малій Азії, де його виготовляли). Телячі шкури вимочували, старанно ви-7 шкрібали з обох боків, вибілювали у вапні, натягали на спеціальні рами й сушили. Коли шкури висихали, їх

знімали, акуратно обрізували — і отримували гладенький, тонкий і дуже міцний «папір». На ньому було легко й зручно писати, але він коштував надто дорого.

Для виготовлення бодай однієї книги потрібно було вбити не один десяток телят! Уявляєш, яку череду треба мати, аби зібрати бібліотечку твоїх улюблених книжок, виготовлених у такий спосіб?!

В Україні пергаментом користувалися ще порівняно недавно — чотириста років тому. На ньому писали важливі документи. Пергамент можна нині побачити в музеях, де зберігають старовинні книги (за Аллою Коваль).

Завдання і запитання

- ★ Що нового ти дізнався / дізналася з прочитаного?

- ★ Сформулюй тему й основну думку тексту.
 - ★ Склади й запиши план.
 - ★ Розглянь ілюстрації. Що на них зображено? Яку частину тексту ілюструє кожна з них?
 - ★ Виконай тестові завдання за змістом прочитаного.
1. Прадавні люди для зберігання й передавання знань вигадали

А систему звукових сигналів	Б письмо
В папір	Г телефон
 2. Перші книги з'явилися

А у Вавилоні п'ять тисяч років тому
Б у Пергамі дві тисячі років тому
В у Китаї в другому столітті до нашої ери
Г в Україні чотириста років тому
 3. Клинопис — це

А синонім до слова «правопис»
Б спеціальні рамки, на яких сушили телячі шкури
В знаки, які наносили на глиняні плити гострими паличками
Г перші паперові книги
 4. Пергамент виготовляли з

А глиняних дощечок	Б телячих шкур
В кори дерев	Г тростини
 5. Писати на пергаменті було дуже відповідально, тому що

А він коштував дуже дорого
Б він був дуже крихкий
В на ньому було незручно писати
Г книги на пергаменті були доступними для багатьох людей
 6. В Україні пергаментом користувалися

А для складання важливих документів
Б для написання листів
В для виготовлення одягу
Г не використовували зовсім

§ 2

ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

★ Прочитай речення в лівій і правій колонках.

1. Україна починається з тебе (В. Чорновіл).
2. В дитинстві відкриваєш материк, котрий назветься потім — Батьківщина (Л. Костенко).
3. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (В. Сосяра).
4. Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу (О. Довженко).

Україна — це наша земля, наш рідний край, наша країна зі славною багатовіковою історією і мудрими, талановитими людьми, із чарівною піснею, що дивує весь світ, багатющими народними традиціями, із мальовничою природою. Це велика держава в Європі, де живе народ, який протягом багатьох віків боровся за свою свободу і незалежність.

Дмитро Чередниченко

★ Який із записів можна вважати текстом? Чому?

БУДЬ У ТЕМІ

Текст — це група речень, пов'язаних між собою темою, основною думкою та граматично.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

16

Прочитай текст.

Столиця України — Київ. У переплетенні його вулиць і провулків, у шатах парків і дніпровських схилів відчувається подих минулих епох, велич сьогодення.

Стародавній Київ відіграв велику роль у міжнародній політиці свого часу: укладав військові союзи,

підтримував торговельні відносини з країнами Європи, Близького Сходу і Скандинавії.

У Нижньому місті жили ремісники, серед них були умільці понад шістдесяти спеціальностей. Це позначилось і в назвах вулиць Подолу, які й досі збереглися — Гончарна, Кожум'яцька, Бондарська тощо.

З Володимирської гірки видно спокійні води Дніпра-Славутича, наче і не було тут кривавих побоїщ, не оточували Київ орди кочівників (за *Ганною Козачук*).

Завдання і запитання

- ★ Сформулюй тему та основну думку тексту. Визнач зачин і кінцівку (усно).
- ★ Що означає для українців місто Київ?
- ★ З виділеного речення випиши словосполучення іменників із прикметниками, визнач рід, число та відмінок обох частин мови. Зроби висновок.
- ★ Поясни написання великої літери в іменниках.

17

Прочитай висловлення.

А. Місто Харків стоїть при злитті річок Харкова, Лопані та Уди. У джерелах перша згадка про Харків припадає на тисяча шістсот п'ятдесят п'ятий рік. А в тисяча шістсот п'ятдесят шостому — тисяча шістсот п'ятдесят дев'ятому роках тут збудовано фортецю для захисту Слобідської України від нападів ворогів. У другій половині вісімнадцятого століття зростає роль Харкова в розвитку української культури і літератури. На той час осередком освіти був Харківський колегіум*, де викладав Григорій Сковорода (за *Іваном Вихованцем*).

* Колегіум — навчальний заклад.

Б. Місто Суми розташоване на берегах річки Псел та її притоки Сумки. Місто — ровесник Харкова. Його заснували тисяча шістсот п'ятдесят другого року переселенці з Білоцерківського полку. Трохи пізніше, у тисяча шістсот п'ятдесят шостому — тисяча шістсот п'ятдесят восьмому роках, було збудовано фортецю для захисту від грабіжницьких нападів ворогів. Про минуле міста нагадують споруди сімнадцятого — дев'ятнадцятого століття: Воскресенська церква, Спасо-Преображенський собор, Іллінська церква (за Іваном Вихованцем).

Завдання і запитання

- ★ Зістав висловлення. Назви кілька ознак, за якими обидва висловлення можна вважати текстами (усно).
- ★ Про що ти довідався / довідалася з першого тексту, а про що — з другого? Визнач зміст прочитаного одним реченням.
- ★ Чим схожі міста Суми та Харків?
- ★ До слова **фортеця** добери синонім, до слова **напад** — антонім.
- ★ Знайди в текстах числівники. З якою метою їх використав автор?

18

Виразно прочитай текст уголос.

Мальовнича Полтава стоїть на річці Ворскла. Можливо, це одне з найдавніших поселень в Україні. Проте перша літописна згадка про нього припадає на тисяча сто сімдесят четвертий рік.

Колись поселення мало назву Лтава, а в деяких джерелах — Ол-

тава. Теперішня назва Полтава фіксується з першої половини п'ятнадцятого століття.

Упродовж історії тут бачили і орди половців, і наступи литовських феодалів, і шляхетське засилля, і штурми шведських військ, і багато чого іншого.

Від Полтави невіддільна постать зачинателя нової української літератури Івана Котляревського. Він народився і творив тут. Пам'ятай це! (За Іваном Вихованцем).

Завдання і запитання

- ★ Що нового ти дізнався з прочитаного?
- ★ Поясни поділ тексту на абзаци, визначивши мікротеми.
- ★ Запиши тематичні речення.
- ★ Випиши дієслова, визнач їх час. Яку роль дієслова виконують у реченнях?
- ★ Знайди речення з однорідними членами. Якими членами вони виступають у реченні?

19

Прочитай текст мовчки.

Замки — одні з найцікавіших пам'яток історії в Україні. У давнину їх було понад 5000, проте від більшості з них сьогодні немає й сліду.

Наші предки будували замки, щоб боронити рідну землю від нападників. На горі вони зводили міцні будівлі, оточували їх високим кам'яним муром. **На мурах височіли сторожові вежі.** У мурах були бійниці, через які відбивали напад чужинців.

116 замків або лише їх руїн збереглося до нашого часу. Добре відомі замки в Луцьку, Хотині, Кам'янці-Подільському, Хусті, Львові, Меджибожі, Острозі, Мукачеві та інших містах на заході України.

Замки треба берегти й відбудовувати. Це наша історія (за Дмитром Чередниченком).

Завдання і запитання

- ★ Сформулюй тему та основну думку тексту.
- ★ Добери заголовок. Поділи текст на окремі мікротеми, склади й запиши простий план до нього.
- ★ Доведи, що замки — це наша історія.
- ★ Які замки бачив / бачила ти? Чим вони приваблюють туристів?
- ★ Виділене речення розбери за членами речення. Надпиши над кожним словом у реченні частину мови.

20

Гра «Ситуація з життя». Уяви, що твої родичі чи знайомі уперше приїхали в Україну. Які міста ти порадиш їм відвідати? Використовуючи ілюстрації до попередніх вправ, склади розповідь про одне з міст. Запиши текст.

§ 3

ТИПИ МОВЛЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Уважно прочитай тексти.
- А.** Степ під небом розкинувся неосяжно великий, замкнутий низьким колом обрію. Ковил, ще по-весняному шовковистий, стояв нерухомо і білів удалині, як на півночі біліє по низовинах вечірній туман. Але сухо-сухо було в степу: ані роси, ані найменшої вологи. Тільки бігла загубленою стрічкою гадючка-доріжка, нічим не позначена: ані придорожними деревами, ані хоч неглибокими рівчачками... (За Зінаїдою Тулуб).
- Б.** Степ, рівний, як долоня, широкий і довгий — безкрай, тонує у своїй просторій просторості. Хвилі золотого сонячного світу так і ходять, так і переливаються, то здій-

маючись угору, то опадаючи униз. Над ними сотні срібно-голосих жайворонків непримітно в'ються, і їх весела і радісна пісня дзвенить, розходиться, розсипається. Здається, сизо-прозоре повітря само бринить-співає... А на темно-синьому полі неба огненне коло сонця грає...
(За Панасом Мирним).

В. Степ весною — наче килим,
Сонце кидає нитки,
Вишиває візерунки,
То розводи, то квітки.
Ось подув південний вітер,
Захиталось море трав.
Справді, гляньте: степ широкий
Буйним сизим морем став! (Олександр Олесь).

- ★ Що спільного в текстах і чим вони відрізняються?
- ★ Які питання можна поставити до кожного висловлення загалом?

БУДЬ У ТЕМІ

З початкових класів ви вже знаєте, що є такі **типи мовлення** — розповідь, опис і роздум (міркування).

Розповідь — це висловлення про події, які відбулися, відбуваються чи будуть відбуватися в певній послідовності. До тексту-розповіді можна поставити загальне питання *що сталося?*

Будова розповіді:

початок дії

розвиток дії

кінець дії

Опис — це висловлення про певні ознаки, властивості предмета, особи або явища. До тексту-опису можна поставити загальне питання *який?*

Будова опису:

назва предмета

головні ознаки

власне враження

Роздум — це висловлення, у якому доводять правильність чи неправильність певного твердження (тези) шляхом міркування та за допомогою аргументів (доказів). До тексту-опису можна поставити загальне питання *чому?*

Будова роздуму:

Порада Юрася. Часто в тому самому тексті може поєднуватися два або три типи мовлення, наприклад: розповідь з елементами опису, розповідь з елементами роздуму тощо.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

21

Прочитай текст.

Мурахи

Мурах із давніх-давен вважають мудрецями. Після свого народження юна мураха не виходить з мурашника доти, доки не закінчить навчання в мурашиній школі. Спочатку їй доручають підносити їжу мурашиній королеві. Трохи згодом вчать доглядати яйця та личинки в мурашиному дитсадку. І нарешті тільки через сорок днів їй уперше дозволяють вийти зі свого будиночка.

Тепер вона вже зовсім доросла і може самостійно вибрати собі професію, яку не змінить протягом усього життя (за Ніною Вернигорою).

Завдання і запитання

- ★ Чи цікавою була для тебе інформація, викладена в тексті?
- ★ Сформулюй його тему та основну думку.
- ★ Визнач стиль і тип мовлення.
- ★ Укажи, які слова та вислови вжито для зв'язку частин тексту.

Спиши текст.

Степовий журавель значно менший за інших журавлів, з порівняно коротшими ногами й шиєю. Дорослий птах сірий, з чорними боками голови, передньою стороною шиї і волом з подовженим пір'ям. Від ока до потилиці помітно білі видовжені пера. Махові пера крил виділяються своєю довжиною й попелясто-сірим кольором. Дзьоб оливковий, ноги чорні. Це надзвичайно гарний і рідкісний птах. Полювання на нього суворо заборонене (за матеріалами сайту «Пернаті друзі»).

Завдання і запитання

- ★ Про кого йдеться в тексті?
- ★ Визнач особливості побудови висловлення та вкажи тип мовлення.
- ★ Розглянь зображення. Чи збігається словесний опис птаха із зображенням?
- ★ Яких ти ще знаєш птахів, занесених до Червоної книги України?
- ★ Розкажи про них своїм однокласникам / однокласницям.

Прочитай текст.

Природа надихає!

Багатьох творчих людей надихає природа. І це не випадково, адже довкілля само по собі прекрасне й унікальне. Воно одухотворює та очищує.

Природа дарує відчуття спокою, гармонії, душевної рівноваги. Відмежувавшись від міського шуму й метушні, на лоні природи ми можемо звільнити свій розум від зайвих проблем і подумати про те, що нам дійсно цікаво. Вона огортає нас тишею і дарує свою справжню красу — первозданну, величну, розкішну. Без фальшу і лицемірства, зневаги і марнославства. І ця краса надихає людей на героїчні вчинки та великі почуття, а митців — письмен-

ників, художників, музикантів — на створення справжніх шедеврів.

Отже, природа — це найкраще джерело натхнення, яке тільки може бути на світі! (За Анною Слезіною).

Завдання і запитання

- ★ Визнач, до якого типу мовлення належить текст. Поясни, чому ти так вважаєш.
- ★ Розглянь репродукції* картин видатного українського художника Архипа Куїнджі. Опиши, що на них зображено.
- ★ Чи погоджуєшся ти з думкою, що природа надихає творчих людей?
- ★ Наведи власні аргументи на підтвердження тези.

«Березовий гай»

«Веселка»

* Репродукція — відтворення картини шляхом друку.

Успіх з українською

Усний вибірковий переказ художнього тексту

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай притчу.

Не все відразу

Якось священник мав виголосити проповідь, але його прийшов послухати тільки молодий конюх. Священник запитав у нього:

— Тут немає нікого, крім тебе. То чи варто мені говорити?

Конюх відказав:

— Отче, я проста людина, я в цьому нічого не тямлю. Але коли я заходжу до стайні й бачу, що всі коні розбіглися і залишився лише один, я все одно нагодую його.

Священник, прийнявши ці слова близько до серця, почав проповідь. Він говорив дуже багато й довго, а коли завершив, то поцікавився в конюха, чи сподобалась йому промова.

Конюх відповів:

— Я вже казав, що коли я заходжу до стайні й бачу, що всі коні розбіглися і залишився лише один, я все одно нагодую його. Але я не дам йому весь корм одразу...

За матеріалами сайту «Кращі українські притчі»

Квітці цікаво!

Як ти розумієш назву тексту? Чому важливо вміти вибирати найістотніше, найголовніше з великого обсягу інформації?

БУДЬ У ТЕМІ

Вибірковий переказ

докладний переказ однієї частини (мікротеми) тексту

Художній текст

текст художньої літератури, де слово не лише щось називає, а є засобом естетичного впливу на читача чи слухача

Опис предмета

висловлення про певні ознаки, властивості предмета (який він є)

Як підготуватися до вибіркового переказу

1. Уважно прослухай або прочитай текст.
2. З'ясуй його тему й основну думку.
3. Визнач мікротеми та склади план тексту.
4. Вибери мікротему, яку будеш переказувати.

ТИ ЗМОЖЕШ

24

Прочитай уривок із твору Олександра Ільченка «Загадкові світи старої обсерваторії».

Сонце вже почало заходити, коли Оленка і Влад побачили фортецю над рікою... Незабаром, як стало відомо козацькій залозі, на фортецю мали напасти вороги, аби шлях углиб країни був відкритий і жодна фортеця з жодними козаками не заважала навалі чужоземців.

...Кілька козаків, запримітивши ватажка ворожого загону, товстуна на білому коні в оточенні почту, почали щось готувати. Вони зробили підставку-триногу, на неї поклали доволі довгу руру*. Трубка та складалася з двох частин: верхня була щільно заповнена порохом і ще чимось, що Влад не встиг роздивитися. У нижню додали трохи пороху, щільно закрили, а в невеличкий отвір устали запальний мотуз...

Один із козаків підпалив мотуза, вогонь побіг по ньому до рури. Та зашипіла і несподівано швидко здійнялася в повітря. Саморобна ракета злетіла вгору, а потім почала опускатися просто на бусурманського

* Ру́ра — те саме, що труба.

ватажка. Поки той збагнув, що відбувається, ракета вибухнула над його головою. Білий кінь рвонув з місця, несучи тіло незграбного вояки...

На мить запанувала тиша, нападники перестали кричати. Вони побачили, що їхнього провідника разом із охороною більше немає. Жах охопив кочівників. Вони тікали від фортеці.

— Як вам наша вигадка — літавки з порохом? — сміявся Петро. — Гарна річ?

— Авжеж! — захоплено мовив Влад.

Завдання і запитання

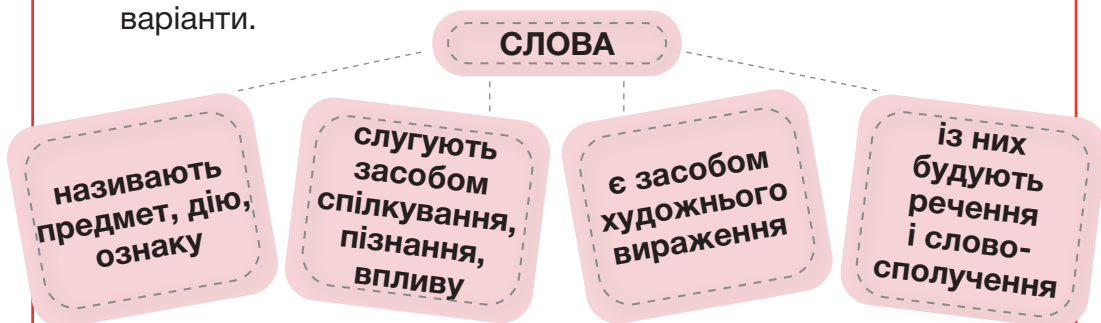
- ★ Визнач тему й основну думку уривку.
- ★ Добери до нього заголовок.
- ★ Колективно класом складіть план, визначивши мікротеми.
- ★ Усно перекажи фрагмент тексту, у якому є опис козацької саморобної ракети.

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай, яку роль відіграють слова в мові. Запропонуй свої варіанти.

- ★ Чи слово має лише одне лексичне значення?
- ★ Як пояснити лексичне значення слова?

БУДЬ У ТЕМІ

Лексикологія — розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови.

Лексика — усі слова, які вживають у мові.

Лексичне значення слова — це те, що слово означає.

Лексичне значення слова зафіксовано в **тлумачних словниках**. Один із них подано за QR-кодом або за посиланням: <http://sum.in.ua>.

Слово — одна з основних одиниць мови.

Більшість слів у мові мають **лексичне** і **граматичне** значення.

Грамматичне значення вказує на належність слова до певної частини мови та його граматичні ознаки (рід, число, відмінок, час, особу тощо).

Наприклад, **сонце** — центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі та випромінює світло й тепло (**лексичне значення**); іменник середнього роду однини в називному відмінку (**граматичне значення**).

Слова виникають з одним лексичним значенням. Їх називають **однозначними**. Але деякі з них із часом можуть набувати нових значень. Слова, що мають два і більше лексичних значень, називають **багатозначними**.

Наприклад:

<i>школяр</i>	<i>урок</i>
учень школи	1. Завдання, навчальна робота. 2. Заняття. 3. Неприємна подія, висновок.
однозначне	багатозначне

Порада Юрася. Щоб пояснити лексичне значення слова, можна звернутися до тлумачного словника, дібрати синоніми, антоніми або спільнокореневі слова.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

25

За поданими лексичними значеннями добери слова з довідки.

1. Дугоподібна різнобарвна смуга, яка з'являється на небі після дощу. 2. Спосіб числення днів у році, таблиця з переліком усіх днів року. 3. Сукупність літер, прийнятих у писемності й розміщених у певному усталеному порядку. 4. Схильний до байдкування, який не любить працювати. 5. Той, хто веде, йде попереду, перемагає.

Довідка. Ледар, веселка, лідер, календар, абетка.

26

У поданих реченнях визнач лексичне і граматичне значення виділених слів (усно).

Світ мови оточує нас від народження. У безкрайому океані звуків неповторно лине мелодія рідної мови. Придивіться, яку велику цікавість до мови виявляє дитина з перших літ свого життя. Як вона допитується в дорослих: «Чому це так називається?» Викликає також подив здатність малюків до творення цікавих «дитячих» слів (*Іван Вихованець*).

27

У тлумачному словнику знайди два однозначні та два багатозначні слова (на вибір). Випиши їхні лексичні значення.

28

Розподіли подані слова на однозначні та багатозначні. Запиши їх у дві колонки.

Борщ, вересень, дзвіночок, іменник, ключ, дорогий, український, історія, горіти, Тернопіль, хвилюватися, дев'ятиповерховий, іти, берегти, тополя.

29

Спиши речення, ставлячи на місці крапок те саме багатозначне слово.

Моя сестра вчиться ... на фортепіано. Вітер ... срібними хвилями теплого моря. ... з вогнем небезпечно! Юні актори ... свої ролі весело та невимушено.

30

Склади і запиши речення з поданими багатозначними словами, враховуючи значення, вказані в дужках.

Зірка (**небесне тіло, фігура, видатна людина**).
Добрий (**доброзичливий, досвідчений, смачний**).
Вивчати (**набувати знань, досліджувати, спостерігати**).

Прочитай текст, замінюючи тлумачення в дужках відповідним словом з довідки.

Мова — це засіб (*передавання інформації в будь-якій формі від однієї особи до іншої*), він властивий тільки людям.

За допомогою слів ми спілкуємося. По-перше, їх дуже багато. До кожного слова наша уява малює його значення. Ніякі (*те, що людина чує, сприймає органами слуху*) не можуть замінити всього багатства слів. По-друге, кожне відкриття можна описати новими словами, збагатити мову. Мова дає змогу (*сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками*) книги, пізнавати світ. По-третє, як душевно слова можуть прикрасити, наприклад, мелодію! Багато чарівних (*музичні твори, призначені для співу*) просто не існувало би без мови.

За матеріалами сайту «Чудове життя»

Довідка. Звуки, спілкування, пісні, читати.

Завдання і запитання

- ★ Визнач основну думку тексту.
- ★ Визнач, до якого типу мовлення належить текст.
- ★ Добери до тексту заголовок.
- ★ Випиши з тексту три багатозначні слова (на вибір). Склади з кожним по два речення, уживаючи їх у різних значеннях.
- ★ Дай письмову відповідь на питання «Навіщо сучасній людині потрібно досконало знати рідну мову?» (2–3 речення).

§ 5

ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай словосполучення.

✓ **щедра** осінь
✓ **щедра** людина

✓ **в'януть** квіти
✓ **в'януть** зорі

- ★ У яких словосполученнях виділені слова вжито в переносному значенні?

БУДЬ У ТЕМІ

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому і переносному значеннях.

пряме значення

**власне слово
звичайне значення**

*вершина гори
сіяти зерно
теплий вітер*

переносне значення

**образна назва, перенесена
з одних предметів, явищ,
дій на інші за подібністю**

*вершина досягнень
сіяти добро
теплі обійми*

Використання слів у переносному значенні робить мову образною, поетичною та більш виразною.

Наприклад:

Осінь — **малює** із палітрою пишною
тихо в небі **кружляє**,
осипає красою розкішною.

Там **розсипа** вона роси сріблисті,

Там тумані **розливає**,

Ліс **одягає** у шати барвисті... (Максим Рильський).

Найчастіше слова в переносному значенні вживають у художньому стилі мовлення. Доречне використання слів у переносному значенні робить мову виразнішою, яскравішою, надає їй образності й поетичності.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

32

Прочитай словникову статтю до слова **зерно** (із тлумачного словника). Яке зі значень слова пряме, а які — переносні? Обґрунтуй свою думку (усно).

ЗЕРНО — 1. Дрібний плід хлібних злаків, зернина. 2. Невелика часточка, крихітка чого-небудь. 3. Суть, основа чого-небудь. 4. Зародок, початок чого-небудь.

33

Спиши речення, вставляючи пропущені літери. Підкресли слова, ужиті в переносному значенні. Усно розкрий зміст приказок. З'ясуй за тлумачним словником значення виділеного слова.

1. Осінь зб..рає, а в..сна з'їдає. 2. Осінь на **строка-тому** коні їзд..ть. 3. Жовтень ходить по краю та й в..ганяє пташок з раю. 4. Л..стопад зимі ворота одч..няє. 5. Осінь хвастлива, зате весна справ..длива. 6. Осінь усьому рахунок в..де.

34

До виділених слів, ужитих у прямому значенні, добери слова, ужиті в переносному значенні. Запиши словосполучення парами.

Зразок. Плаче дитина — плаче верба.

Теплий день, **горить** вогонь, **світло** сонця, **летять** журавлі, **лютий** звір, **усміхається** дівчина, **веселий** хлопець, широке **поле**.

35

Відгадай, про кого / що йдеться (усно). Випиши слова, ужиті в переносному значенні.

Вороний, баский*, залізний, об'їжджений, дикий, працюватий —

Теплий, осінній, сильний, рясний, веселий, раптовий —

Бурхливе, лагідне, штормове, прозоре, грайливе, таємниче —

Шовкова, зелена, скошена, молода, прим'ята, суха —

Сумне, чисте, безхмарне, похмуре, блакитне, зоряне —

* Баский — дуже прудкий, жвавий.

36

До кожного з іменників добери відповідний прикметник з довідки. Утворені словосполучення запиши. З однією парою словосполучень склади речення.

Зима, характер; полин, доля; річка, розмова; змія, напій; каблучка, осінь; вітер, зустріч; життя, яблуко.

Довідка. Солодкий, гіркий, тихий, лютий, отруйний, теплий, золотий.

37

Розташуй речення так, щоб утворився текст, запиши його. Підкресли слова, ужиті в переносному значенні.

У горах осінь чудова. Ту, з ясними, теплими днями й чистим голубим небом. Особливо ж любила осінь. Та не ту, що несе вогкі, хмарні дні, пожовкле листя й холодні бурі, а ту, що красою рівна весні (за Ольгою Кобилянською).

38

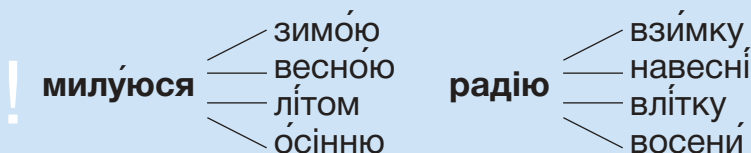
Склади словосполучення, у яких слова *м'який, срібний, легкий, молодий* були б ужиті у прямому та в переносному значеннях. Запиши утворені словосполучення.

Запиши текст, добираючи з дужок слова, ужиті в переносному значенні.

Екскурсія до осіннього лісу

Ми прийшли (**на прогулянку, в гості**) до (**яскравої, чарівної**) осені. День видався погожий, сонячний, теплий. Вгорі (**безхмарне, бездонне**) синє небо. (**Ясне, лагідне**) сонечко (**визирає, світить**) між деревами. Усе навколо розмальоване (**різними, теплими**) барвами. Повітря (**наповнене, напоєне**) пахощами, які бувають тільки восени. Краса (**приваблює, зачаровує**), і хочеться помовчати.

Правильно поєднуй слова

Прочитай текст. Спиши перший абзац тексту, ставлячи, де потрібно, розділові знаки. Поясни.

Осінній господар

Осінь... Хазяйнує жовтень скрізь. Убрав він золотом сади ліси парки і струшує додолу жовте листячко. Припорошив сріблястим інеєм дахи укрит паморозцю землю маленькі калюжки і сховав під тонкими скельцями льоду. І сидить тепер десь милується на свою роботу.

А красне сонечко руйнує його працю. Підіймається сонечко вище, і сліду від паморозі не зостається. Радіють сонечкові квіти, оживають листочки, навіть вилазять з-під кори комахки, що поховалися вже на зиму. А жовтень тим часом прижене велику хмару, затулить та хмара сонечко і бризне на землю холодним осіннім дощем.

За Юрієм Старостенком

Завдання і запитання

- ★ Знайди в тлумачному словнику значення слова *господар*. Чому текст має такий заголовок?
- ★ Поміркуй, з якою метою автор уживає слова в переносному значенні. Якою перед нами постає природа?
- ★ У третьому і четвертому реченнях визнач частини мови.
- ★ Запиши словосполучення, які ілюструють багатозначність слова *великий*.
- ★ Продовж текст (2–3 речення), використовуючи слова в переносному значенні, підкресли їх.

§ 6

СИНОНІМИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

Синоніми дають змогу:

- ✓ точніше висловити думку;
- ✓ уникнути повторів;
- ✓ поєднати речення в тексті;
- ✓ зробити мовлення виразним, образним;
- ✓ збагатити словниковий запас.

- ★ Які слова називають синонімами?
- ★ До якої частини мови можуть належати слова синонімічного ряду?

БУДЬ У ТЕМІ

Групи слів **за значенням**:

★ синоніми;	★ антоніми;
★ омоніми;	★ пароніми.

Синоніми — слова, однакові або **близькі за значенням**, але різні за звучанням. Наприклад: *великий* — *грандіозний*, *важкий* — *тяжкий*.

Синонімічний ряд — кілька синонімів, що мають **спільне лексичне** значення. Наприклад: *талановитий*, *обдарований*, *геніальний*, *здібний*.

Словник синонімів за QR-кодом або за посиланням: <https://synonimy.info/>.

Синоніми можуть різнитися відтінками значення, стилістичним забарвленням, можливістю поєднуватися з іншими словами. Найчастіше вони виражені словами, що належать до однієї частини мови.

Синоніми використовують у всіх стилях мовлення, але не всі слова синонімічного ряду доречні в кожному зі стилів. Найчастіше їх уживають у художніх творах. Вправне оперування синонімами свідчить про високий рівень володіння мовою.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

41

Спиши речення, вставляючи пропущені букви. До виділених слів добери синоніми. У другому реченні познач частини мови.

Добрі вчинки роблять.. нас щасл..вішими і навіть здоровішими, **кажуть** учені. Найчастіше вражають мален..кі вчинки. **Пов..рнути** власникові **загублений** телефон чи гаманець, **допомо..ти** сла..шому, підтримати товариша, просто усміхнутися..., ..робити щось добре можна просто так, лише заради того, щоб почуватися доброю **людиною**.

42

Прочитай вірш. Випиши слова, близькі за значенням.

Балакуни

Будував Базіка дім —
сім дверей і вікон сім.
Торохтій допомагав:
язиком дошки «тесав».
Метушився Пустомеля:
— Скоро будуть стіни, стеля!
Говорун клав на словах
з жерсті цинкової дах.
І Патякало патякав:
— Я усе покрию лаком.

Балакун все щебетав,
нахвалявся, обіцяв
для гостей спекти в печі
пиріжки та калачі.
В дім без вікон, без дверей
Лепетун скликав гостей.
На гостину гості йшли,
але... дому не знайшли,
ані даху, ні стіни...
Ось такі балакуни!

Оксана Сенатович

43

До поданих слів добери синоніми. Із двома дібраними синонімами склади й запиши речення.

Мудрість, сила, вчинок, чесний, друг, розуміти, турбуватися, веселий, мистецтво, робота.

44

Згрупуй подані слова в синонімічні ряди. Запиши.

Привітний, удача, характер, великодушний, принижувати, приятний, вдача, зневажати, дружній, успіх, порядний, люб'язний, ображати, натура, здобуток, лицарський, доброзичливий, знеславлювати, шляхетний, темперамент, звершення, благородний, досягнення.

45

До поданих слів іншомовного походження добери з довідки українські відповідники-синоніми.

Міраж, менеджер, прогрес, альтернатива, горизонт, процент, журнал, пейзаж, шоу, хобі, сервіс, імідж.

Довідка. Захоплення, марево, краєвид, поступ, керівник, відсоток, видовище, образ, вибір, часопис, небокрай, обслуговування.

46

Поясни значення фразеологізмів. Запиши за зразком.

Зразок. Намотати собі на вус — запам'ятати.

Грати першу скрипку; ловити ґав; розбити глека; клювати носом; піймати облизня; передати куті меду; як корова язиком злизала; хоч око виколи; мов у воду опущений.

47

Відредагуй речення, замінивши спільнокореневі слова синонімами, щоб уникнути повторів. Запиши відредаговані речення.

Забезпечення безпеки громадян — обов'язок держави. Духовні цінності — це найцінніше, що ми маємо. Показовою є любов до домашніх улюбленців. У різних ситуаціях людина поводить себе по-різному. Я довго думав, до якого навчального закладу піти навчатися. Це було вирішальне рішення для нас.

48

Творче завдання. Прочитай слова. З'ясуй, які риси з перелічених рис характеру притаманні твоєму другові / подрузі. Усно склади з цими словами текст (5–6 речень).

Дисциплінованість, чесність, увічливість, мужність, сміливість, наполегливість, допитливість, цікавість, життєлюбство, щирість, хвастовство, зібраність, заздрисність.

Красиві слова і красиве діло

Серед поля стоїть маленька **хатина**. Її побудували, щоб у негоду люди могли сховатися й пересидіти в теплі.

Одного разу серед літнього дня захмарило й пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці й дивилися, як з неба ллє, мов з відра. Коли це бачать: до хатини біжить ще один **хлопчик. Незнайомий**. Мабуть, з іншого села. Одежа на ньому була мокра. Він тремтів од холоду.

І ось перший із тих хлопців, які сиділи в сухому одязі, сказав:

— Як же ти змок на дощі! Мені шкода́ тебе...

Другий теж промовив красиві й жалісливі слова:

— Як страшно опинитись у зливу серед поля! Я співчуваю тобі...

А третій не сказав ні слова. Він мовчки зняв із себе сорочку і дав її змоклому хлопчикові. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху. Гарні не красиві слова. Гарні — красиві діла (*Василь Сухомлинський*).

Завдання і запитання

- ★ Визнач основну думку оповідання. Які життєві цінності важливі для тебе?
- ★ Виділені слова розбери за будовою.
- ★ Знайди в оповіданні три багатозначні слова, склади з ними словосполучення, уживаючи ці слова в різних значеннях.
- ★ Що тобі відомо про автора цього оповідання?

§ 7

АНТОНІМИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

Антоніми використовують для:

- ✓ чіткого розрізнення понять;
- ✓ називання протилежних понять;
- ✓ яскравого й образного опису різних явищ.

★ Які слова називають антонімами?

БУДЬ У ТЕМІ

Антоніми — слова з протилежним лексичним значенням.

Словник антонімів: за QR-кодом або за посиланням: <https://slovnyk-antonimiv.com>.

Антоніми утворюють **пари**. Вони завжди належать до **тієї самої частини мови**. Наприклад: *безсмертя — забуття, талановитий — бездарний, усі — ніхто, пригадувати — забувати, агресивно — мирно*.

Багатозначні слова можуть мати кілька пар антонімів. Наприклад: *добра людина — зла людина; добрий господар — поганий господар*.

Не всі слова в українській мові **мають антоніми**. Не є антонімами слова на позначення осіб чоловічої й жіночої статі.

Антоніми широко вживають у розмовному, художньому, публіцистичному стилях мовлення. Правильність уживання антонімів перевіряємо за **словником антонімів**.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

50

Прочитай речення. Випиши антонімічні пари. Якими частинами мови вони виражені?

1. Людина, яка робить інших щасливими, не може бути нещасною. 2. Право однієї людини закінчується там, де починається право іншої. 3. Усі люди різні: одні мають білий колір шкіри, інші — чорний або жовтий; одні люди високі, інші — низькі; одні худорляві, інші — огрядні. 4. Люди звертають увагу на відмінності, але це не означає, що хтось є кращим, а хтось — гіршим (за матеріалами сайту «Знання»).

51

Добери антоніми до поданих слів. Чому окремі слова не мають антонімів?

Розвиток, агресивний, долоня, безпека, допомагати, рідний, стверджувати, п'ять, серйозний, обмеження, гідний.

52

Спиши прислів'я, добираючи антоніми за змістом. Поясни, як ти розумієш подані прислів'я (усно).

1. Біля сухого дерева й ... горить. 2. Згода дім будує, а незгода 3. Поділена радість подвійна, а поділене ... вдвічі менше. 4. Річ краща нова, а дружба — 5. Вчора браталися, нині 6. Повагу важко заробити, але легко

53

До виділених слів добери й запиши антоніми з довідки.

Тихе читання — ... читання, **тихий** голос — ... голос, **тихий** вітер — ... вітер, **тихий** крок — ... крок, **тиха** вулиця — ... вулиця, **тихе** море — ... море, **тиха** погода — ... погода, **тиха** людина — ... людина.

Довідка. Бурхливий, дзвінкий, вітряний, активний, голосний, швидкий, галасливий, сильний.

54

Утвори й запиши словосполучення, антонімічні до поданих. Із двома словосполученнями (на вибір) склади й запиши речення.

Зразок. Літній ранок — зимовий вечір.

Тимчасова робота, добре говорить, швидкий спуск, бурхливий шторм, легка перемога, тривала хвороба, своє мале, радісна зустріч, яскраве свято.

55

Знайди фразеологізми-антоніми серед поданих. Запиши їх парами. Поясни значення (усно).

Під носом; байки плести; як кішка з собакою; жовтороте пташеня; за тридев'ять земель; аж кипить у руках; вийти сухим із води; стріляний вовк; як по маслу; наламати дров; води в рот набрати; водою не розлити; опускати крила; як мокро горить; шкірити зуби.

56

Прочитай речення. Заміни виділені слова антонімами. Запиши утворений текст.

Теплий літній **ранок**. **Перші** **вранішні** промені легенько торкають верхівки дерев, дахи будинків, **радісно вітаючись** із матінкою-землею, ніби говорячи: «Час прокидатись». І враз **зadzзвеніли** пташині пісні, **зazзвучали** людські голоси. **Гомін** навколо.

57

Робота в парах. Складіть і розіграйте діалог з однокласницею / однокласником на тему «Ми — різні, ми — рівні». У репліках діалогу використайте подані антонімічні пари.

Сучасне — минуле, шанувати — зневажати, різний — однаковий, терпіння — нетерпимість, любити — ненавидіти, об'єднувати — роз'єднувати, конфлікт — згода.

Прочитай текст притчі.

Жила колись на світі родина — така велика, що утворила окреме село, і така дружна, що про неї розповідали повчальні історії.

Чутка про цю родину дійшла до самого володаря країни. Правитель вирішив перевірити, чи **правду** кажуть люди. **Прибув** він у село, і душа його зраділа: навкруги чистота, **краса**, статок і мир. **Добре** дітям, спокійно старим. Здивувався володар, вирішив довідатися, як жителі села досягли такого ладу. Прийшов до голови родини: «Розкажи, чому така згода і лад у твоїй родині?» Той **узяв** аркуш паперу й став щось писати. Потім передав аркуш володарю. Три слова були на папері: «**Любов**, прощення, терпіння». І **наприкінці** аркуша: «Сто разів любов, сто разів прощення, сто разів терпіння».

— І все? —

запитав володар.

— Так, — відповів старий, — це і є основа життя кожної гарної родини ... І світу теж.

За матеріалами сайту «На урок»

Завдання і запитання

- ★ Про що йдеться в тексті?
- ★ Поясни, що означає бути толерантною людиною.
- ★ Чи виявляєш ти толерантність? Як?
- ★ Випиши виділені слова, добери до них антоніми.
- ★ Спиши перші три речення, підкресли в них граматичні основи та познач частини мови.
- ★ У словах **спокій**, **країна**, **житель**, **щирість** визнач кількість букв і звуків.
- ★ Склади й запиши 3–4 поради, як бути толерантними.

Правильно добирай антоніми

! буденний — святковий
важли́вий — дріб'язко́вий
ви́зволєння — понево́лення
індивідуальний — колективний
крича́ти — мовча́ти
гума́нний — жорсто́кий
ві́чність — короткоча́сність

Успіх з українською

Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай інформацію про тваринні символи різних країн світу.

Майже в кожній державі є свій символ у вигляді тварини, що уособлює її дух. Так, наприклад, королівський бенгальський тигр є національним символом Індії, слон — Таїланду, панда — Китаю, а кінь — Монголії. Французи дуже пишаються своїм символом — півнем, як і англійці — левом, а австралійці — кенгуру. Символом Нової Зеландії є птах ківі, а Сполучених Штатів Америки — білоголовий орлан. В Україні ж у різні часи символами вважали різних тварин — від коня до ластівки, — але статусу офіційної не здобула жодна.

Опрацюй інтерактивний плакат «Тваринні символи України», зісканувавши QR-код або перейшовши за посиланням*.

Квітці цікаво!

Яку тварину ти вибрав би / вибрала б національним символом України? Чому?

* <https://www.thinglink.com/scene/970626342963904513>

ПРИГАДАЙ

- ★ Які є типи мовлення? Чим опис відрізняється від розповіді?
- ★ Які слова називають синонімами, а які — антонімами?

БУДЬ У ТЕМІ

Докладні перекази ставлять за мету передавати зміст оповідання, уривка чи епізоду

послідовно
(не порушуючи
порядку дій)

правильно
(точно називаючи імена,
факти, окремі поняття)

повністю
(без пропуску
окремих деталей)

Порада Юрася. Щоб відтворити частину тексту, яка є описом тварини, треба пам'ятати, що всі речення в описі побудовані приблизно за такою схемою: **«Що?»** (назва тварини чи частин її тіла) і **«Яке?»** (ознаки тварини чи частин її тіла).

ТИ ЗМОЖЕШ

59

Прочитай мовчки текст.

Легенда про лелеку

Колись дуже давно Бог вирішив роздати голоси пташкам. Найкращий голос дістався соловейкові, бо він прилетів до Бога найпершим. Потім прилетіла вивільга, за нею шпак, щиглик та синичка із жайворонком. Їм дісталися дзвінки та співочі голоси. А птахи, які прилетіли пізніше, отримали голоси, схожі на людську мову.

Лелека ж прилетів останнім. Він відрізнявся від інших птахів красою та граційністю. Та його великий гострий дзьоб і довгі ноги, схожі на шкіряні чобітки, були криваво-червоними, а біле пір'я на кінці крил почорніло. Це

сталося тому, що лелека рятував із пожежі дітей. Бог сказав йому: «Вибач, але голосу для тебе не залишилося».

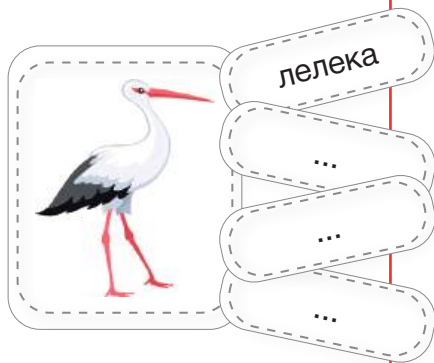
Лелека засмутився, що не зможе радувати людей своїм співом. Та Господь заспокоїв його:

— Я доручаю тобі найвідповідальнішу справу. Відтепер ти будеш приносити людям малят, а разом із ними — і щастя в дім!

Ось чому народ так любить і береже цих чорнокрилих мовчазних птахів (*народна творчість*).

Завдання і запитання

- ★ Визнач тему й основну думку тексту.
- ★ Які типи мовлення поєднано в тексті?
- ★ Яку тварину описано у творі? Добери 2–3 синоніми до слова *лелека*.
- ★ Складіть разом з однокласниками / однокласницями (колективно) план тексту, запишіть його в зошити.
- ★ Докладно перекажи текст за планом (усно), уживаючи синоніми й антоніми.

Виразно прочитай вірш Марії Познанської «Співай, соловейку!».

Аж гнеться калина від співу дзвінкого!
Це хто там співає? Не видно нікого.
Погляньте пильніш у калину рясу:
Ото соловейко стрічає весну.
Щебече, витьохкує, срібно сміється.
І де стільки сили у нього береться!
Такий же маленький, а як він співа,
Немовби до нас вимовляє слова.
Співа соловейко про сонце й хмаринку,
Про любов Україну, що квітне в барвінку.
А нам не наслухатись гарних пісень,
В садок під калину приходим щодень.
І дуже ми вдячні маленькій пташині.
Хоча вона взимку жила́ на чужині,
Та пісню принесла у рідний свій край...
Співай, соловейку, ще дужче співай!

Завдання і запитання

- ★ Познач у тексті синоніми та антоніми. Яка їх роль у творі?
- ★ Розглянь світлинку із зображенням солов'я. Усно опиши птаха.
- ★ Чи можна це фото вважати ілюстрацією до вірша? Аргументуй свою думку.

Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай текст.

В усі віки наші діди-прадіди шанували те, що ми сьогодні називаємо оберегами. Вони втілювались у побутових речах, їх шанували, про них складали легенди. Вишивана сорочка, рушник, писанка, лялька-мотанка, віночок, калина, верба — без них важко уявити Україну й справжню українську родину. Вважають, що вишиванка захищає від усілякого лиха, наділяє людину цілющою силою рідної землі. Калина є символом краси, продовження роду. Рушник символізує гостинність та доброзичливість. Наші предки вірили, що дівочий вінок захищає дівчат від лихого ока й недуг, а освячені вербові гілочки відвертають грозу, біду, оберігають від нещастя.

Мар'яна Балич

Квітці цікаво!

Про які обереги йдеться в тексті? Чи потрібні сучасній людині обереги? Чи маєш оберег ти? Чому важливо шанувати й відроджувати українські символи-обереги?

* «Дівчина-українка». Художник Микола Рачков. XIX ст.

Як підготуватися до написання докладного переказу?

- ★ **Прочитай** або прослухай уважно текст, визнач його тему та основну думку.
- ★ **Поділи** текст на частини (мікротеми), дай їм заголовки й запиши у вигляді плану.
- ★ **Ще раз** перечитай (прослухай) текст і запиши переказ спочатку на чернетці.
- ★ **Перевір** написане, з'ясуй, чи розкрито тему, передано основну думку, збережено послідовність викладу, чи немає пропусків або зайвих фактів, виправ мовленнєві огріхи, орфографічні й пунктуаційні помилки.
- ★ **Перепиши** відредагований текст переказу в зошит.

УЧИСЯ В ІНШИХ

Прочитай текст Василя Героя. Розглянь зразок плану тексту. Спробуй скласти власний план (усно).

Мистецтво вишивання

Вишивка як вид мистецтва виник давно. Мабуть, ніколи не зможемо ми довідатися, хто й коли вперше здогадався втілити в узорний мотив всю красу довкілля.

Вишивали в Україні повсюди. Кожний район, навіть кожне село відзначалися оригінальністю мотивів і композиції, найбільш улюбленою колірною гамою, технікою виконання.

Ось тому вишивка — це не лише художнє оформлення речей, а й своєрідний код українців.

План

1. Час виникнення вишивки.
2. Місцеві особливості вишивання.
3. Своєрідний код українців.

Прочитай текст. Знайди в ньому ключові слова й випиши їх.

Рушники мої, рушники

Ганнусі було **важко** на серці. Її вишиванки, якими захоплювалися всі люди в селі, потрібно продати, щоб розрахуватися за нову хату. І кому — Марусі, що зовсім не дружить з голкою і ниткою та й до іншої роботи ледача!

Без особливого бажання **Ганнуся** відкрила стару березову скриню, **неквапливо** витягнула стосик рушників і поклала їх на широкий дерев'яній лаві. Але цього разу душу чомусь не гріли ні **ружі-мальви**, ні волошки, ні зелений барвінок, вишиті на білому полотні. Навіть поважні **диво-жар-птиці** з коронами над голівками не випромінювали їй енергію сонця. Не почула, як завжди, і ніжних трелей солов'їв з орнаментів.

Дівчина бачила, що Марусі було байдуже до вигиптуваних узорів. Навіть фантастичне високе, кучеряве, **семигілкове** розлоге дерево Ганнусиного роду з п'ятьма птахами на кожній гілочці не викликало в її очах бодай іскри захоплення. Для Марусі це були просто рушники, а для Ганнусі — намальоване нитками на полотні життя.

За Миколою Гринем

Завдання і запитання

- ★ Яка основна думка тексту? Визнач тип і стиль мовлення.
- ★ Виділи зачин, основну частину, кінцівку тексту.
- ★ Самостійно склади план тексту.
- ★ Знайди в тексті слова-синоніми.
- ★ Поясни значення фразеологізмів *важко на серці, не дружить з голкою і ниткою, не гріли душу*.
- ★ Зверни увагу на правопис виділених слів.
- ★ Прочитай текст ще раз, напиши його докладний переказ на чернетці. Відредагуй написане.
- ★ Перепиши переказ у зошит.

Аналіз письмового переказу

УЛОВИ ІДЕЮ

Розглянь приклади текстової реклами та оголошення, узяті з інтернету. Знайди в них помилки.

Квітці цікаво!

Чи доводилося тобі бачити тексти з помилками в магазинах, транспорті, соціальних мережах тощо? Наведи приклади. Чому важливо помічати й виправляти мовленнєві помилки й хиби?

БУДЬ У ТЕМІ

План аналізу переказу

1. Як розкрито тему тексту, який переказували? (Повністю, недостатньо, частково).
2. Чи передано основну думку тексту?
3. Чи в правильній послідовності переказано текст?
4. Чи не пропущено чогось істотного?
5. Чи не додано того, чого немає в тексті?
6. Чи вдало поєднано типи мовлення?
7. Чи правильно побудовано речення?
8. Наскільки грамотно написано переказ?

УЧИСЯ В ІНШИХ

Опрацюй таблицю «Види помилок у письмовій роботі». Запам'ятай назву помилки та її графічне позначення.

Види помилок у письмовій роботі	
З (змістові)	Не розкрито тему тексту. Нечітко передано основну думку тексту. Додано щось зайве. Про щось сказано недостатньо. Порушено послідовність викладу.
Л (лексичні)	Слово вжито в невласивому йому значенні. Невиправдано повторюється слово або спільнокореневі слова. Ужито росіянізм. Ужито зайве слово.
Г (граматичні)	Ужито неправильно утворене слово. Використано перекручене або спотворене слово. Слова неправильно поєднані між собою. Неправильно побудовано речення.
І (орфографічні)	Слово записано з порушенням правил щодо написання літер, які позначають ненаголошені голосні звуки, приголосні звуки, що уподібнюються, неправильно вжито м'який знак або апостроф тощо.
✓ (пунктуаційні)	Неправильно розставлено розділові знаки.

ТИ ЗМОЖЕШ

62

Прочитай текст.

Калина гарна в усі пори року. Навесні калина цвіте білим цвітом. Улітку на гілках калини з'являються кетяги малих круглих ягід. Восени ягоди наливаються гіркуватим соком та червоним рум'янцем. Після перших заморозків ягоди морщаться, стають дуже солодкими, тому ягоди полюбують їсти пташки.

Вродливих дівчат у народній творчості часто порівнювали з калиною (за матеріалами сайту «Знання»).

Завдання і запитання

- ★ Знайди в тексті помилки і виправ їх.
- ★ Запиши відредагований текст.
- ★ Користуючись таблицею, визнач види помилок, допущених у письмовому переказі тексту розповідного характеру з елементами опису предмета.
- ★ Проаналізуй їх.
- ★ Виконай роботу над помилками.

§ 8

ОМОНІМИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

Омоніми в мовленні:

- ✓ увиразнюють думку;
- ✓ надають слову гумористичного забарвлення;
- ✓ стають основою для каламбурів.

★ Які слова називають омонімами? Як виникають омоніми?

БУДЬ У ТЕМІ

Омоніми — слова, які однаково звучать і пишуться, але мають різне значення (слова-двійники).

Словник омонімів за QR-кодом або за посиланням: <https://svitslova.com/slovnyk-omonimiv.html>.

Явище омонимії — результат **випадкового збігу звучання**.

Каламбур — гра слів.

- ! Був холодний місяць **лютий**.
- ! Лис ходив голодний, **лютий**.

Галина Чорнобицька

За значенням два слова-омоніми не мають нічого спільного. Наприклад: *лайка* (назва породи собак) — *лайка* (сварка), *літній* (теплий, який використовують улітку) — *літній* (немолодий), *повставати* (заперечувати проти когось, чогось) — *повставати* (піднятися з місць). Омоніми належать до **тієї самої частини мови**.

Омоніми використовують у художній літературі, у розмовно-побутовому мовленні. Ними послуговуються для створення дотепних висловів, каламбурів.

Порада Юрася

Необхідно бути обережним у слововживанні, бо в деяких випадках омонімія може призвести до перекручення змісту висловлення, наприклад:

Сьогодні футболісти покинули поле без голів.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

63

Випиши з поданих пар словосполучень омонімічні.

Теплий чай — теплі спогади, віра в перемогу — дівчинка Віра, річковий мул — брикливий мул, чиста вода — чисті руки, грибний дощ — грибний суп, будівельний склад — наголошений склад, гостре слово — гострий зір, захід сонця — святковий захід, залізний характер — залізна деталь.

64

Доповни й запиши речення так, щоб зміст був зрозумілий.

На підвіконні лежав **лист**. Дівчина схопилась за **косу**. Це мої **півники**. З вікна видно **лаву**. **Кран** не працює. На хвилях мирно гойдалися **чайки**.

65

Спиши, ставлячи замість пропусків омоніми з довідки.

Прудка ... — материнська ... ; смачна ... — жовто-груда ... ; театральна ... — металева ... ; дівоча ... — гостра ... ; дерев'яна ... — розплавлена ... ; кленовий ... — довгоочікуваний ... ; широкий ... — рекламний ... ; пробитий ... — хижий

Довідка. Скат, лист, завіса, ласка, вівсянка, лава, коса, проспект.

66

Робота зі словником. Розкрий лексичне значення кожного другого омоніма, скориставшись тлумачним словником (усно).

Ліра — грошова одиниця в Італії. **Ліра** —

Кома — стан людського організму, що характеризується непритомністю. **Кома** —

Туш — невелика музична п'єса, яку виконують як урочисте привітання. **Туш** —

Рись — біг коня. **Рись** —

67

Прочитай пари словосполучень. Визнач, під яким номером подано омоніми, а під яким — багатозначні слова. Вибір обґрунтуй (усно).

1. **Свіжий** хліб — **свіжа** газета.

Крила хоробрості — голубині **крила**.

2. Журавлиний **ключ** — металевий **ключ**.

Високий **бал** — випускний **бал**.

68

Прочитай речення, уставляючи омоніми за змістом.

1. Еней був парубок моторний (*І. Котляревський*). — То йшов ... човен (*М. Трублаїні*). 2. Жайворонки шукають собі затишне містечко для гнізда (*О. Копиленко*). — За рікою, на високому березі, розкинулось невеличке ... Бійськ (*В. Гжицький*).

69

Прочитай і відгадай загадки. Усно поясни лексичні значення слів-відгадок.

1. Яку країну влітку можна носити на голові? 2. Що звичайні люди їдять, а боксери б'ють? 3. Яким ключем не можна відімкнути замок? 4. Які котики мишей не ловлять?

70

Склади й запиши по два речення з поданими словами, щоб вони були омонімами.

Зразок. На небі сяє місяць. Березень — перший місяць весни.

Лисичка, корона, гриф, вити, місяць.

71

Прочитай текст.

Нещодавно українські користувачі інтернету відкрили для себе можливості **артселфі**. Це гугл-застосунок, який за селфі визначає, на кого з **персонажів** відомих картин ви схожі.

Гугл співпрацює з понад тисячею музеїв із сімдесяти країн світу, що дає змогу всім охочим отримати вільний доступ до мистецьких шедеврів в інтернет-мережі. Тож установивши **артселфі**, вам достатньо зробити своє фото, а спеціальний **алгоритм** порівняє його з тисячами облич, зображених на всесвітньо відомих полотнах! Результати порівняння, зокрема відсоток вашої схожості з кожним **портретом**, буде продемонстровано на екрані. На будь-яке із полотен можна навести курсор й активізувати зображення, щоб отримати цікаву й вичерпну **інформацію** як про саму картину, так і про її автора.

За матеріалами інтернет-журналу «Платформа»

Завдання і запитання

- ★ Визнач, до якого стилю мовлення належить текст.
- ★ Як цей текст пов'язаний із темою «Омоніми»?
- ★ Добери українські відповідники до виділених слів. Запиши слова парами.
- ★ До слів *двійник, витвір, співпрацює, спадщина* добери спільнокореневі, визнач у них корені.
- ★ Випиши з тексту ключові слова (10).
- ★ Чи любиш робити селфі ти?
- ★ При нагоді скористайся артселфі і довідайся, на кого з персонажів відомих картин ти схожий / схожа.

§ 9

ПАРОНІМИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення.

- ✓ У парку було **людяно**.
- ✓ У парку було **людно**.
- ✓ Поводься **людяно**.

- ★ У якому реченні виділене слово вжито недоречно. Чому?

БУДЬ У ТЕМІ

Пароніми — слова, доволі близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *рідкий* (у стані рідини) — *рідкісний* (який трапляється дуже рідко, унікальний), *сердечний* (добрий, щирий) — *сердешний* (бідолашний).

Словник паронімів за QR-кодом або за посиланням: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004880>.

Порада Юрася

Незначна відмінність у вимові слів призводить до помилок, тому варто приділяти увагу вживанню малознайомих слів, додатково перевіряючи їх тлумачення.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

72

Утвори і запиши словосполучення, добираючи з дужок слова за змістом.

(**Любий, улюблений**) робота, батько; (**батьків, батьківський**) голос, комітет; (**змістовий, змістовний**) неточність, відповідь; (**особовий, особистий**) річ, рахунок; (**тактовний, тактичний**) людина, прийом; (**людний, людяний**) ярмарок, ставлення; (**дружний, дружній**) клас, порада.

73

Доповни й запиши речення з одним зі слів-паронімів, поданих у дужках.

(**Репетирувати, репетувати**) цю п'єсу доведеться довго. Оповідання, повість, роман — (**прозові, прозаїчні**) твори. В Україні стартувала рекламна (**компанія, кампанія**). Із початком літа відкрився (**туристичний, туристський**) сезон. У липні в лісах збирають (**лікарські, лікарняні**) трави.

74

Поясни відмінність у значеннях паронімів. Склади з ними словосполучення для ілюстрування їх несхожості (усно).

Вихідний — висхідний, колонка — колона, зрівняти — порівняти, класний — класичний, усмішка — посмішка, рідкий — рідкісний, абонент — абонемент, корисний — корисливий, свідоцтво — свідчення.

75

Допиши другий член паронімічної пари (за потреби скористайся словником паронімів).

відтинок — ...

уражати — ...

путати — ...

ґрати — ...

знаменний — ...

дослід — ...

багатир — ...

кермувати — ...

місто — ...

помадка — ...

76

Гра «Відгадай слова-пароніми». Прочитай і запиши речення, добираючи з дужок відповідні слова.

1. Загальноприйнятий порядок, правила поведінки. Певний спосіб дій, манера поведінки (**звичка, звичай**).
2. Який дає корисні поради. Який пов'язаний із процесом навчання (**навчальний, повчальний**).
3. Твір театрального мистецтва. Публічний показ спеціально дібраних предметів (**вистава, виставка**).
4. Утворений зі снігу. Багатий на сніг (**сніжний, сніговий**).

77

Робота зі словником. Користуючись словником паронімів, з'ясуй лексичне значення поданих слів. Склади з ними речення (усно).

Талан — талант, вахта — варта, вдача — удача, вникати — уникати, позичати — запозичати, лікувати — лічити.

78

Відредагуй випадки неправильного вживання паронімів. Поясни причини таких помилок. Запиши відредаговані речення.

1. Ми одержали завдання на літніх канікулах зібрати гербарій болотистих трав.
2. Поранена рука була надзвичайно болісна.
3. На майданчик, де споруджують школу, привезли будівничі матеріали.
4. Декілька століть тривав визволений рух в Україні.
5. У класі складено виховані

заходи на перше півріччя. 6. У місті побудували лікарню на 150 лікарських ліжок.

79

Прочитай текст, добираючи з дужок слова за змістом. Поясни свій вибір.

Зіркова абетка

Навіщо до понад 16 тисяч українських шкіл передали абетки, якими зазвичай користуються люди з порушеннями слуху?

Це насамперед можливість сказати жестами «Привіт!» або назвати своє ім'я дітям, які поганочують. Це дасть їм надію бути почутими та **(прийнятними, прийнятими)**. Проект, створений завдяки співпраці Міністерства освіти і науки України та **(громадської, громадської)** організації «Відчуй», дає змогу дізнатися, як можна показати літери

українського алфавіту за допомогою рук.

Щоб зацікавити дітей і **(ефектно, ефективно)** популяризувати жестову мову літери демонструють відомі актори, музиканти, моделі, гумористи, ведучі популярних телешоу. «Зіркова абетка» — частина проекту, спрямованого на розвиток інклюзії* в освіті.

В Україні жестова **(мова, мовлення)** — одна з п'яти найпоширеніших (близько 300 тисяч дітей з вадами слуху) *(за матеріалами сайту «Освіторія»)*.

* *Інклюзія* — процес збільшення участі громадян із труднощами у фізичному чи розумовому розвитку в активному житті соціуму.

Завдання і запитання

- ★ Чому текст має таку назву?
- ★ Розкажи, чи доводилося тобі спілкуватись із людьми з порушеннями слуху.

- ★ Кількома реченнями дай відповідь на запитання «Чи потрібно вивчати мову жестів?». Відповідь аргументуй.
- ★ Добери й запиши синоніми до слів *зазвичай, вада, проєкт, відомий, учитель*.
- ★ Слова *люди, український, плакат, демонструють, ім'я* розбери за будовою.

Правильно вживай пароніми

наго́да (гарна нагода зустрітись, сказати при нагоді, скористатися нагодою, випала нагода сходити в ...)

! **приго́да** (дорожньо-транспортна пригода, романтична пригода, пригода сталася поблизу..., стати комусь у пригоді)

§ 10

ЛЕКСИЧНА ПОМИЛКА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення.

- ✓ У нього **рідкий** талант до музики. У нього **рідкісний** талант до музики.
- ✓ Ти **відповів** вірно. Він **вірно** служить народу України.

- ★ У яких реченнях виділені слова вжито недоречно. Чому?

БУДЬ У ТЕМІ

Лексичні норми української мови регулюють добір слів відповідно до мети спілкування.

Лексична помилка — порушення лексичних норм української літературної мови, що призводить до спотворення змісту висловлення. Лексичну помилку позначають великою літерою **Л**.

Типові лексичні помилки

тавтологія — повтор слова, спільнокореневих слів в одному або сусідніх реченнях

дублювання значення у двох словах

багатослів'я — уживання зайвих слів

уживання слів у **невластивому** значенні

уживання слів, невластивих літературній українській мові, зокрема **росіянізмів**

уживання слів, **невластивих зображуваній епосі**

Приклади

Він створив багато творів (слово «створив» треба замінити словом «написав»).

Кожному гостеві подарували пам'ятний сувенір. (слово «пам'ятний» тут зайве).

Навчання закінчується в травні місяці (слово «місяці» тут зайве).

Я рахую, що це правильно (слово «рахую» треба замінити словом «вважаю»).

На перерві ходимо їсти в столову (слово «столову» треба замінити словом «їдальню»).

Солдати князя Ігоря хоробро билися на полі бою (слово «солдати» треба замінити словом «воїни»).

Порада Юрася

Щоб запобігти лексичним помилкам, потрібно багато читати, стежити за своїм мовленням, користуватися словниками, бути уважними.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

80

Прочитай. Знайди лексичні помилки — слова, ужиті в непридатному їм лексичному значенні. Запиши виправлені речення, користуючись довідкою.

1. У цій частині річки дуже міцна течія. 2. Вітер на вулиці був зовсім маленький. 3. З берези з малим

шелестом падає листя. 4. Листа надруковано маленьким шрифтом. 5. У лісі почався бурний листопад. 6. По трасі з сильною швидкістю проносилися машини.

Довідка. Дрібний, тихий, велика, сильна, невеликий, рясний.

81

Знайди в реченнях лексичні помилки — зайві слова. Запиши відредаговані речення.

1. Батьки і вчителі вчать нас любити Батьківщину.
2. Дитячі поети й письменники завітали на зустріч із школярами.
3. Тільки нероба нічого не робить.
4. Свято Першого дзвоника ми з класом часто святкуємо на природі.
5. Важливо мати свою особисту думку.

82

Добери з дужок слова за змістом. Запиши утворені словосполучення.

(Приймати, брати) участь; у (любий, будь-який) день;
(заказати, замовити) товар; (на протязі, протягом) року;
(підводити, підбивати) підсумки; (слідуюча, наступна) зупинка;
(одержати, здобути) перемогу; приїхав п'ять років (назад, тому); (виключити, вимкнути) світло.

83

Установи, яка з форм правильна. Запиши. Із двома словосполученнями склади речення.

(Відношення, ставлення) до нього; (бувший, колишній) учень;
(перевернути, перегорнути) сторінку; (відноситись, ставитись) до когось; мова (йдеться, йде); думки (співпадають, збігаються); мені (повезло, пощастило).

84

Відредагуй подані речення, укажи вид лексичних помилок.

1. Ластів'яча отара знялась і полетіла. 2. Я записав у блокнот адрес нового знайомого. 3. Уже скінчилися патрони, вже затупились шаблі, а козаки продовжували стримувати батальйон татар. 4. Попередити хворобу легше, ніж потім її лічити. 5. Я рахую, ти правий. 6. Класним керівником нашого класу являється Ірина Миколаївна. 7. Більша половина учнів класу вчаться добре.

85

Виправ лексичні помилки й запиши правильно.

Відкрити вікно, наступила осінь, льготний квиток, здавати іспит, участковий лікар, смачні блюда, зустрінемось через неділю, мішає вчитись.

86

Відредагуй поданий текст і запиши його.

Я рахую, що нам потрібно слідити за своїм власним мовленням. Якщо людина багато читає, то її лексичний запас зростає. У кожного своя власна думка.

87

Лінгвістичне дослідження. Дуже часто лексичні помилки трапляються на вивісках, білбордах, сітілайтах, в оголошеннях. Знайди їх. Відредагуй.

Правильно поєднуй слова

!

прийма́ти гостей
ві́рний друг
бу́дь-яка́ подія

бра́ти у́часть
пра́вильний результа́т
люба́ мату́ся

Прочитай текст, добираючи з дужок потрібні слова.

Мовленнєвий етикет

Спілкування — важлива частина нашого життя. Від уміння (*вірно, правильно*) висловлювати свої думки, переконувати, наполягати, втішати, дякувати тощо значною мірою залежить (*успіх, удача*) людини в діловому й особистому житті.

Поведінка в спілкуванні — це показник внутрішньої культури людини, її загального розвитку, інтелекту тощо. Знання правил мовленнєвої поведінки дає змогу (*ефектно, ефективно*) спілкуватися. Сукупність цих правил називають **мовленнєвим етикетом**.

Мовленнєвий етикет пропонує систему стійких виразів — етикетних формул. Вони потрібні для (*чемного, вихованого*) контакту із співбесідником у різних життєвих ситуаціях: під час знайомства, прощання, запрошення, дарування; для вираження побажання, прохання, (*вдячності, подяки*), співчуття, пропозиції, поради, (*згоди, нагоди*), відмови тощо.

За Катериною Климовою

Завдання і запитання

- ★ Наскільки мовленнєвий етикет є важливим для тебе?
- ★ Сформулуй і запиши п'ять правил спілкування.
- ★ Добери й запиши синоніми до слів *спілкування, розмова, інтелект, розвиток, норма*.
- ★ Слова *привітання, правила, допомагають, успіх, життєвий* розбери за будовою.

§ 11

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Що вивчає лексикологія?
2. У якому словнику можна дізнатися про значення слова?
3. Як називають слова, що мають кілька лексичних значень?
4. У яких значеннях можуть уживатися багатозначні слова?
5. Які слова називають синонімами? Антонімами? Омонімами? Паронімами?
6. Які є види лексичних помилок?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Знайди в тлумачному словнику значення слів.
Оберіг, уторопати, захланний, плекати, талан.
2. Запиши подані слова у дві колонки: однозначні і багатозначні.
Із трьох багатозначними словами склади словосполучення, уживаючи ці слова в різних значеннях.

Чорнобривець, вушко, Україна, лікар, полотно, гострий, стіл, чапля, важкий, середа, машина, корінь, Тернопіль, інтелект, мова.

3. Прочитай словосполучення. Випиши тільки ті, у яких є слова з переносним значенням.

Тиха ніч, вишневе варення, вишнева сукня, гірка правда, гірка редька, пшеничне колосся, зітхає мама, зітхає вітер, хвіст комети, заячий хвіст, свіжий хліб, чистий погляд, легка валіза, веселі канікули, солодкий голос, солодкі цукерки.

4. До поданих словосполучень добери й запиши словосполучення зі словами, ужитими в переносному значенні.

Солодке печиво — ...

Гострий ніж — ...

Усміхається дівчина — ...

Танцюють діти — ...

Залізні ворота — ...

5. До поданих слів добери синоніми (усно).

Усміхатися, бій, шлях, хата, велетень, Вітчизна, охоче, аргумент, розумний.

6. Спиши речення, добираючи за змістом слова з дужок.

1. (**Спить, куняє, дрімає**) земля під глибоким снігом.
2. Дівчина хитро (**сміється, регоче, посміхається**). 3. Верби (**сумують, журяться, нудьгують**) над водою. 4. Учні (**говорили, вели розмову, розмовляли, розповідали**) про історію рідного краю.

7. Спиши прислів'я і приказки, доповнюючи їх словами-антонімами.

1. З великої хмари ... дощ. 3. Менше говори, ... роби.
4. Труд дає, а 5. Праця чоловіка годує, а ... марнує.
6. Літо збирає, а ... з'їдає. 6. Руки білі, а сумління 7. Добре говорить, а ... робить.

8. Добери й запиши антоніми до багатозначних слів у поданих словосполученнях.

сухий одяг — ...

суха погода — ...

сухий хліб — ...

суха мова — ...

сухе літо — ...

сухі квіти — ...

чисті руки — ...

чиста совість — ...

чисте небо — ...

чистий сніг — ...

чиста ріка — ...

чистий спів — ...

9. Добери за змістом слова з дужок так, щоб утворилися нормативні словосполучення (усно).

Зразок. Виголошувати промову.

Оголошувати (**доповідь, вирок, закон**).

Проголошувати (**братерство, погрози, попередження**).

Помітка (**цікава, інформаційна, олівцем**).

Примітка (**змістовна, коротка, фарбою**).

Замітка (**в газеті, олівцем**).

10. Склади й запиши по два речення з поданими словами так, щоб ці слова були омонімами.

Край, ніс, топити, пара.

11. У поданих реченнях виправ лексичні помилки. Запиши відредаговані речення. Підкресли в них підмет і присудок.

1. Звучить моя любима пісня. 2. Він любив вмішуватися в чужі справи. 3. У мене нова ілюстративна книжка. 4. Моя мама сама краща. 5. Мій дідусь улітку їздив на рідну Батьківщину.

§ 12

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

ОСНОВА СЛОВА Й ЗАКІНЧЕННЯ

ПРИГАДАЙ

- ★ З яких частин складається слово?
- ★ Як визначити закінчення й основу в слові?
- ★ Яку роль відіграє закінчення в слові?

БУДЬ У ТЕМІ

Будова слова — розділ мовознавства, що вивчає значущі частини слова.

Значущими частинами слова є:

★ корінь ★ суфікс ★ префікс ★ закінчення

Основа слова — це частина слова **без закінчення**.

Основу позначають так: .

Основа **виражає лексичне значення** слова. Вона може складатися з префікса, кореня, суфікса.

Закінчення — **значуща** частина слова, що **змінюється**.

Закінчення слугує **для зв'язку слів** у словосполученні та реченні, виражає граматичне значення слова. Наприклад: пам'ятка**а** — пам'ятки**и** — пам'ятко**ю**.

У слові **пам'ятка** закінчення **-а** виражає таке **граматичне значення** слова: жіночий рід, однина, називний відмінок.

Закінчення, не позначене на письмі буквами, а в усному мовленні — звуками, називають **нульовим**, наприклад, у словах: дід, мудрість, свист, політ.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

89

Запиши прислів'я про книгу, у виділених словах визнач основу слова і закінчення, відмінок.

Книги — ключ до знань. **Книгу** прочитав — на крилах політав. Золото добувають із землі, а знання — з **книжок**. Розум без **книги** — що птах без крил. Хліб наснажує тіло, **книга** — розум. З **книгою** подружишся — розуму наберешся. День без **книги** — що обід без хліба. **Книгу** читають не очима, а розумом.

90

Спиши речення, уставляючи відповідні закінчення.

1. На одному з перш.. місць у народн.. вихованні стояло піклування про здоров'.. та фізичний розвиток діт.. . 2. «Нема щаст.. без здоров'я». 3. Народн.. виховання вбачало запоруку здоров'я в прац.., рухові, свіж.. повітрі, воді. 4. У теплу пор.. рок.. дітей привчали ходити по земл.. босоніж, що загартовувало організм.

91

Із деформованих речень склади текст, поставивши слова в потрібну форму. Запиши його.

1. Наш, народ, мати, багатий, культура.
2. З, прадавні часи, до, ми, йти, життєвий, мудрість.
3. Із, звичаї, тісно, пов'язаний, усний, народний, творчість.
4. Обряди, охоплювати, все, життя, людина, від, народження, до, смерть.
5. Багатущий, скарб, звичаї, наш, народ, ми, отримати, в, спадок, і, мусити, зберегти він, для, нащадки.

92

Добери й запиши п'ять слів із нульовим закінченням на тему «Народні традиції». Які асоціації виникають у тебе з цими словами?

93

Випиши слова з нульовим закінченням.

Гілка, букет, екзамен, орбіта, опера, ваза, земляк, армія, пам'ять, народ, бал, життя, розмова, гордість, думка, озеро.

94

Гра «П'ятий зайвий». Вилучи з кожного рядка «зайве» слово.

1. Вечеря, звичаї, гай, свято, сила.
2. Любов, правило, принцип, сніданок, ніч.
3. Поні, тире, ідея, журі, кіно.
4. Вчора, тихо, зустріч, далеко, назустріч.

95

Спиши текст, змінюючи форму слів у дужках відповідно до змісту, познач у них закінчення.

Багато традицій (**український**) народу пов'язані з релігійними (**вірування**) та святкуваннями. У різдвяну пору в (**Україна**) поширений звичай (**колядування**). У ці (**день**) діти (**ходить**) від одного будинку до (**інший**). Вони бажають (**усі**) господарям миру і процвітання, співають (**різдвяна**) пісні, а на (**підлога**) розкидають ячмінь і (**пшениця**) як символ щастя й (**добробут**).

96

Прочитай текст.

Гостинність у звичаях українців

Слово «гість» — давнє, праслов'янське. Первісне значення його — чужинець, чужоземець. Справді, чужинцями, гостями були в нас купці. Дорога, якою вони прибували, називалася «гостинець», та й привозили чужоземці теж гостинці.

Стародавні звичаї веліли, щоб гість, зайшовши на подвір'я, бодай на хвилинку вступив до хати. Гостя

садовили на найкращому місці, запрошували до столу. Сидячи за столом, гості повинні були чекати запрошення до страви. Коли гостина була святкова, то дітей за стіл не садили, господарі теж не сідали: господиня подавала їсти і припрошувала жінок, а господар — чоловіків. Нечемним вважалося, коли гість брав зі столу страви сам, без припрошення. Кожного гостя, який уже прощався, господарі проводжали аж на двір або за ворота (Митрополит Іларіон Київський).

Завдання і запитання

- ★ Яке первісне значення слова *гість*?
- ★ Які звичаї тобі запам'яталися?
- ★ Яких із них ти дотримуєшся?
- ★ Визнач тему та основну думку тексту.
- ★ Випиши з тексту п'ять слів із нульовим закінченням.
- ★ Добери й запиши синоніми до слів *доро́га*, *подарунок*, *веліти*, *господар*, *чемний*.
- ★ Склади невелике повідомлення (5–6 речень) на тему «Як у твоїй родині зустрічають гостей?».

§ 13

НЕЗМІННІ Й ЗМІННІ СЛОВА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Порівняй будову слів у лівій і правій колонках.

бро́колі	капу́ста
какаду́	папу́жка
ла́те	кава́

- ★ Чим відрізняються змінні слова від незмінних?
- ★ Які слова є незмінними?

БУДЬ У ТЕМІ

Слова бувають:

- ★ **змінні** (*весна, весною, весну, веснами*);
- ★ **незмінні** (*навесні*).

Слова складаються:

- ★ з основи і закінчення — **змінні**;
- ★ тільки з основи — **незмінні** (закінчення не мають).

Усі **змінні** слова **мають закінчення**. Щоб довести, що слово змінне, потрібно змінити форму слова (провідміняти за відмінками, змінити число, рід). Наприклад: здоров'я — здоров'ю — здоров'ям.

До незмінних слів належать:

- ★ невідмінювані іменники іншомовного походження: *філе, кіно*;
- ★ неозначена форма дієслова: *ходити, читати*;
- ★ прислівники: *праворуч, весело*.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

97

Дослідження-спостереження. Прочитай незмінні слова. Зроби висновок про те, які частини мови тут представлено.

Депо, лото, портмоне, журі, лате, гарно, восени, по-новому, трохи, разом, їхати, написати, розуміти, сміятися.

98

Спиши слова, познач у них закінчення. Підкресли в кожному рядку «зайве» слово, розбери його за будовою.

1. Здавна, сосна, згода, хмара.
2. Тихо, морозиво, коло, небо.
3. Ніч, вголос, юність, хліб.
4. Знання, спросоння, зілля, колосся.

99

Склади меню з десяти страв, використавши незмінні іменники. Із трьома з них (на вибір) склади речення.

100

Доведи, що подані слова змінні, познач у них закінчення. Склади з поданими словами мінівір «Здоровий спосіб життя».

Зразок. Рівень□ — рівня□ — рівнем□.

Активність, розвиток, настрій, режим, відпочинок, організм, вітамін, вплив, можливість.

101

Спиши текст, ставлячи замість крапок слова з довідки. Визнач у них закінчення, де можливо.

Розпорядок дня школярів

Режим ... для здоров'я учнів має велике значення. Лише дотримуючись його, можна ... силу волі, мужність, працездатність. Здоров'я ... в останні роки має стійку тенденцію до Правильний режим дасть змогу ... перевтоми та забезпечить відмінну Під час складання режиму дня важливо ... розподілити навантаження, чергуючи роботу та ... , розумові й фізичні заняття.

Довідка. Дня, дітей, погіршення, виховати, успішність, відпочинок, уникнути, правильно.

102

Запиши словосполучення лише з незмінними словами.

Рідна мати, мати право, працювати добре, добре слово, тунель в горі, висіти угорі, сісти в таксі, приготувати сніданок, вивчити напам'ять, скаржитись на пам'ять.

103

Запиши слова у дві колонки: а) з нульовим закінченням; б) без закінчення.

Лісник, далеч, далеко, високо, учора, поні, кінь, перехід, виходити, малювати, малюнок, зоопарк, метро.

Тарілка здорового харчування

Від того, яку їжу ми їмо, залежить наше здоров'я. У цьому переконувати нікого не треба.

Щоб харчування приносило користь, важливо знати, які продукти і в якій кількості треба споживати упродовж дня. Такі рекомендації англійські вчені-дієтологи назвали «Тарілка здорового харчування».

Згідно з порадами спеціалістів, половину цієї «тарілки», тобто денного раціону, мають займати овочі, які не містять крохмалю, і фрукти у співвідношенні 1 : 2.

Іншу половину «тарілки» ділимо на три частини. На першій — риба, птиця, яйця, м'ясо. На другій — молочні продукти: молоко, кефір, йогурт, сири. А на третій — зернові, бобові, крохмалевмісні овочі, горіхи та насіння.

До щоденного раціону обов'язково має входити вода.

Головне — зберігати баланс і дбати про різноманітність у харчуванні. Це допоможе нам бути здоровими і фізично активними.

За Світланою Фус

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю мовлення належить текст?
- ★ Чи вважаєш ти проблему, розкриту в тексті, важливою?
- ★ Чи відповідає твоя «тарілка харчування» запропонованим нормам?
- ★ Чи був корисним тобі цей текст? Чим?
- ★ З поданого тексту випиши п'ять слів із нульовим закінченням і п'ять слів без закінчення.
- ★ Поясни лексичне значення слів *орієнтир, рекомендація, раціон, баланс*.
- ★ Що входить у твою «тарілку здорового харчування»?

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Уважно розглянь малюнки, проаналізуй мовний матеріал у таблиці.

спільнокореневі слова

ліс□, лісок□, лісний, лісовий,
лісовик□, пролісок□,
перелісник□, лісничиха.

форми слова

ліс□, лісу, лісом, лісові,
ліси, лісів, лісам, лісами

- ★ Як називають спільну частину спільнокореневих слів?
- ★ Що характерне для спільнокореневих слів?
- ★ Яка відмінність між спільнокореневими словами і формами слова?

БУДЬ У ТЕМІ

Корінь слова — **спільна** частина спільнокореневих (споріднених) слів, що виражає **спільне** лексичне значення.

Корінь позначають так: .

Щоб визначити корінь слова, потрібно дібрати до нього спільнокореневі слова.

Спільнокореневі (споріднені) слова — слова зі спільним коренем. Наприклад: ранок — ранковий — зранку.

Спільнокореневі слова:

- ★ мають спільне загальне значення;
- ★ мають спільну частину (корінь);
- ★ мають окремі значення, часто належать до різних частин мови.

Форми слова — це слово в **різних граматичних формах**, наприклад, у різних відмінках і числах: *ранок* □ — *ранку* □ — *ранки* □ — *ранками*.

Підказка від Квітки

Якщо корені виражають різні лексичні значення, то слова не є спільнокореновими: *ранок* (пора доби) — *ранити* (завдавати ушкоджень); *лисиця* (тварина) — *лисий* (безволосий).

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

105

Добери до поданих слів спільнокореневі, познач корінь.

Виховання, народ, любов, Батьківщина, громадянський, поважати.

106

Із кожної групи випиши «зайве» слово, добери до нього спільнокореневі. Поясни свій вибір.

1. Син, синочок, синій, синівський.
2. Гора, горювати, гірський, узгір'я.
3. Сирість, сирник, сирий, відсиріти.
4. Шити, вишивка, вишка, вишиванка.
5. Подарунок, дарчий, дармоїд, дарувати.

107

Утвори форми слова до поданих слів, запиши їх, познач закінчення. Добери спільнокореневі слова до слова *пам'ять*.

Легенда, переказ, батько, земля, дерево, пам'ять.

108

Подані слова запиши у дві колонки: 1) спільнокореневі; 2) форми слова.

Школа, школою, школярі, шкільний, у школі, школярка, школи, шкільництво, школам.

109

Прочитай речення. До виділених слів добери спочатку форми цих слів, а потім — спільнокореневі слова. Запиши їх.

1. **Історики** вважають, що в Київській Русі перші школи було засновано в Києві 988 року. 2. Про це йдеться в літописі «Повість минулих літ». 3. Князь Володимир Святославич видав указ, згідно з яким усіх дітей у боярських і дворянських **сім'ях віддавали** в школи для **навчання**.

110

До поданих слів — назв предметів добери й допиши спільнокореневі — назви дій, ознак. Запиши за зразком, познач корінь.

Зразок. Віра (що?) — вірити (що робити?) — вірний (який?).

Розповідь, хід, мовлення.

111

Добери до поданих слів спільнокореневі та розбери їх за будовою. З двома словами (на вибір) склади речення.

Успішність, освіта, тест, результат, пояснюють, незрозумілий.

112

Спиши текст, ставлячи пропущені букви. До виділених слів добери спільнокореневі слова.

Бабусине навчання

Наймудрішою в родині була бабуса. Багато порад вона давала дочці (невістці), яка потім повчала вже своїх дочок (невісток). На її думку, д..тина **росте** здоровою та щасливою лише тоді, коли її **мати** розважлива й передбачлива.

От і радила:

— Матимеш доньку, то пр..сипай її у в..рбовій або калиновій **колисці** — буде завжди бад..орою, жвавою. Пошле доля сина, хай бат..ко завчасно люл..чку зробить з явора або дуба. А як хоч..ш, щоб ніжним зріс, то **краси** його

серден..ку додасть яс..н.

За матеріалами сайту «Українська правда»

113

Прочитай речення. Чи можна їх назвати текстом? Чому? Знайди спільнокореневі слова, визнач у них корінь, з'ясуй їх роль у тексті.

Малим я думав, що гарбузи — рослини тільки українські, наші. Лише згодом я дізнався, що ростуть вони в багатьох країнах. Вони всюди свої.

На повзучих гарбузових стеблах-батогах іноді виростають такі гарбузяки й гарбузища, що лише одного такого пана доводиться у двір везти возом. А маленькі в нас так гарно звуться: гарбузеня, гарбузенятко, наче діти, чи й просто: гарбузець-молодець (Валентин Чемерис).

114

Прочитай речення. Запиши їх, добираючи з дужок слова, які відповідають контексту та стилю висловлення. Аргументуй свій вибір (усно).

1. (**Калина, калинонька, калинка**) — кущ або (**невеличке, невелике, малюсіньке**) (**деревище, дерево, деревце**) заввишки до трьох метрів. 2. У Вербну неділю ми з мамою освятили (**гілочки, гілки, галуззя**) верби в церкві, а потім удома (**легко, легенько, легесенько**) били родичів і бажали (**здоров'я, здоров'ячка**), довгих років життя. 3. (**Барвінок, барвіночок**) росте в лісах, на схилах горбів і стелить свої (**стебельця, стебла**) низько біля самої (**землі, земельки, землиці**).

За матеріалами сайту «Українська правда»

115 Знайди й виправ у реченнях тавтологію (уживання спільнокореневих слів у тому самому словосполученні чи реченні). Запиши відредаговані речення.

1. Сьогодні ми святкуємо свято всієї родини. 2. Тарас Шевченко запам'ятався в пам'яті багатьох поколінь. 3. Спорт зміцнює тіло і робить його міцним і здоровим. 4. Він відчув почуття задоволення від виконаної роботи.

116 **Творче завдання.** Склади й запиши стисле висловлення «Якою я уявляю школу майбутнього» (5–6 речень). Використай у творі спільнокореневі слова, познач у них корінь.

117 Прочитай текст.

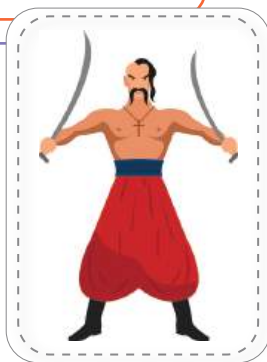
Українська козацька педагогіка

Українська традиція має свою систему навчання — козацьку педагогіку.

Мати-козачка разом зі своїм чоловіком, зважаючи на тяжкі умови життя, виховувала у своїх синів витривалість, мужність, твердість духу та рішучість. Мати формувала в них також готовність допомогти слабшому й милосердя.

Родинні традиції продовжували досвідчені козаки, яким молодих хлопців віддавали в джури. Джури навчалися в січовій школі. Жили в куренях разом зі своїми наставниками, у яких і вчилися військового мистецтва.

Здобувала вищу освіту козацька молодь у вітчизняних колегіумах, академіях та зарубіжних університетах. А наступний ступінь козацької системи виховання і освіти полягав у військовій службі в козацьких формуваннях. Тут молодь одержувала поглиблене фізичне і психологічне загартування, патріотично-національну підготовку (Юрій Руденко, Олексій Губко).

Завдання і запитання

- ★ Вислови своє ставлення до козаків та козацького виховання.
- ★ До слів *навчання, життя, допомоги, молодий, освіта* добери спільнокореневі.
- ★ Знайди й випиши з тексту спільнокореневі слова до слова *козацтво*.
- ★ Слова *мужність, досвідчений, курінь, зарубіжний, одержувала* розбери за будовою.
- ★ Чи можна, на твою думку, запозичити щось із козацької педагогіки сучасній українській школі? Що саме? Поясни.

§ 15

ПРЕФІКС І СУФІКС

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ **Стилістичне дослідження.** Прочитай вірш. Укажи слова, що найбільше увиразнюють текст. За допомогою чого це відбувається? За допомогою яких морфем творяться нові слова?

Малесенька, малюсінька, манюнька,
одним одна, самісінька-сама,
на яблуньці розкрила дзьобик брунька,
а навкруги — куди не глянь — зима.
Така стоїть у світі холоднеча!
Такі сніги! А брунька — за своє:
лишень розкрила дзьобик — і щечече,
вितьохкує, цвірінькає, кує.
Та все про те, що літо — недалечко.
Про те, що дзьобик — це іще не все:
крім нього, в неї є ще і гніздечко,
в якому вона яблучка знесе (Анатолій Кичинський).

БУДЬ У ТЕМІ

Префікс — це значуща частина слова, що стоїть перед коренем: .

Суфікс — це значуща частина слова, що стоїть після кореня: .

За допомогою префіксів і суфіксів у мові творяться нові слова. Наприклад:

думати — **при**думати — **за**думати — **пере**думати
хмара — хмар**ка** — хмар**ний**

У слові може бути кілька префіксів і суфіксів. Наприклад:

возз'єднання, уч**ени**ця

Запам'ятай!

В українських словах
з різними частинами мови
вживаємо різні **суфікси**:

- ★ з **іменниками**: -к-, -ок, -ар(-яр-), -ець, -ник, -ин, -иц, -тель, -ист, -іст тощо (камен**яр**, добровол**ець**, робіт**ниця**, цінит**ель**, карат**ист**);
- ★ із **прикметниками**: -ав-(-яв-), -еньк-, -ов-, -ев-(-єв-), -цьк-, -зьк-, -ськ- тощо (біл**явий**, мал**енький**, україн**ський**, козац**ький**, праз**ький**);
- ★ з **дієсловами**: -и-, -а-, -ува-, -юва-, -ну- тощо (підсин**ювати**, щаст**ити**, друку**вати**, зазир**нути**, квітч**ати**).
- ★ із **прислівниками**: -о, -і, -у тощо (швидк**о**, усюд**и**, по-заоч**і**).

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

118

Добери до поданих слів антоніми, познач у них префікси.

заходить — ...	приїхати — ...	веселий — ...
сердечний — ...	заносити — ...	сніжний — ...
озброїти — ...	грішний — ...	

119

Запиши подані слова в три колонки: 1) із префіксами; 2) із суфіксами; 3) із префіксами та суфіксами.

Прехороший, беззахисний, вітерець, водій, політ, вийду, прибережний, Прикарпаття, ставок, річковий, весело, підруга, підводник, переписують, розповідь.

120

Від поданих слів утвори нові за допомогою префіксів. Запиши їх, познач префікси.

Вірити, нести́, знати, кидати, будувати, казати.

121

Визнач у словах префікси. Скільки їх у кожному слові? Зроби висновки про їхню роль.

Розпо́діл, перерозподілений, возз'єднатися, перенавчатися, наослі́п, перезавантажити.

Як правильно розібрати слово за будовою

1. Запиши слово, яке потрібно розібрати.

переробка

2. Визнач **закінчення**. Для цього зміни слово.

переробка — переробки — переробкою

3. Визнач **основу** слова.

переробка

4. Визнач **корінь**. Для цього добери спільнокореневі слова.

переробка — робити — робітник

5. Визнач **префікс**, якщо він є. Префікс стоїть перед коренем.

переробка

6. Визнач **суфікс**, якщо він є. Суфікс стоїть після кореня перед закінченням.

переробкаа

122

Від поданих слів утвори нові за допомогою суфіксів. Запиши слова парами, познач суфікси. Із двома словами (на вибір) склади речення.

Шептати, дід, мама, вогонь, вовк, хата, змія, звір, писати, очі, зілля, зозуля, борода, вода, бродити, голова.

123

Спиши слова, розбери їх за будовою.

Віддаль, безмірний, близьенько, річечка, озеро, здоровий, безтурботний, добре, приморський, перевізник, морозиво, полотно.

124

Склади схеми слів. Запиши за зразком.

Зразок. Прибережний — .

Забруднення, екологічний, планета, щорічно, світ, мішок, купують, пляма, тваринний, дім.

125

Творче завдання. Придумай і запиши слова, будова яких відповідала б поданим схемам. Склади речення з цими словами.

1.

3.

5.

2.

4.

126

Розподіли та запиши подані слова в три колонки: 1) корінь + закінчення; 2) префікс + корінь + закінчення; 3) префікс + корінь + суфікс + закінчення.

Повітря, роздум, неякісний, здоров'я, дерево, стан, погіршення, подяка, подумують, перевага, витрати.

127

Спиши текст, розкриваючи дужки. Познач префікси в словах.

У Великій Британії **(за)**лишають 800 тисяч тонн пластикового сміття **(що)**річно. Організація «Грінпіс»* **(про)**вела акцію «Океан майбутнього». Діти **(по)**бували **(в)**океанаріумі, де замість риб, скатів та медуз плавало сміття. Екологи **(роз)**містили навіть таблички **(з)**інформацією **(про)**різні види сміття. Так дітям **(по)**казали, яким буде океан **(у)**майбутньому, якщо не піклуватися **(про)**утилізацію та **(пере)**робку **(від)**ходів і зменшення використання шкідливих матеріалів **(за Юрієм Шумаком)**.

* Грінпіс — міжнародна незалежна природоохоронна організація.

Підказка від Квітки

Прийменники завжди пишуть окремо **(на камінь, на межі)**. Префікси — разом або з дефісом **(наскочив, по-українськи)**.

128

Дослідження-зіставлення. Прочитай слова, усно визнач у них суфікси. З'ясуй, як суфікс впливає на значення слів та їх емоційне забарвлення.

гостинець
балакун
крихітка

гарнесенький
пташенятко
здоров'ячко

хлопчисько
сонечко
диванчик

129

Утвори нові слова за допомогою суфіксів, запиши їх і познач суфікси.

Споживати, екологія, досягнути, безпека, папір, люди, бруд, великий, сортують, переробляють.

Склади й запиши твір-мініатюру (4–5 речень) на тему «Чому важливо сортувати сміття?».

130

Робота в парях. Доберіть кожен по 5–7 слів із суфіксами, що мають зменшено-пестливе значення або вживаються на означення згрубілості, збільшення.

Прочитай ці слова однокласникові / однокласниці, запропонує пояснити значення й емоційне забарвлення слів. З одним словом (на вибір) склади речення.

Порада Юрася

Суфікси надають емоційного забарвлення: **-ечк-, -еньк-, -оньк-, -юсіньк-** — утворюємо пестливі слова (*річечка*); **-ищ-, -иськ-** — творимо слова зі значенням згрубілості (*хмарище*).

131

Прочитай текст.

Світ оголошує війну пластиковому сміттю

Ще 100 років тому люди навіть не могли уявити, що таке батарейка, дискета, фломастер, навіть пластиковий пакет. А сьогодні саме пакети називають найбільш згубним винаходом людства. Майже кожен товар у магазині кладуть в окремий пакет, і можна уявити, скільки їх щодня потрапляє до смітника у кожного вдома, у місті, на планеті...

У Тихому океані вже утворився цілий острів із пластикового сміття, площа якого дорівнює площі України.

Там щороку гине близько 100 тисяч морських тварин!

Австралія, Тайвань, Сінгапур, Індія, Італія заборонили використовувати та ввозити на їхню територію пластикові пакети.

Музиканти українського музичного гурту «Крихітка» розробили проєкт «Торба — природі». Вони закликають усіх українців користуватися для покупок екоторбою — сумкою багаторазового використання. Якщо кожен із нас приєднається до цієї акції, то наша країна стане набагато чистішою (за *Олеєю Пометун*).

Завдання і запитання

- ★ Як ти розумієш заголовок тексту?
- ★ Чому пластикові пакети сьогодні називають згубним винаходом людства? Чи часто ти використовуєш пластикові пакети в щоденному житті?
- ★ Слова *використання, музикант, сміття, пластиковий, згубний, щодня, планета* розбери за будовою.
- ★ Випиши з тексту по п'ять слів із суфіксами, із префіксами та суфіксами, познач їх.
- ★ Поміркуйте разом з однокласниками над проєктом «Урядуймо планету від сміття», складіть план його виконання.

Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай текст. Чим він тебе зацікавив?

Кожна дитина мріє про вірного друга, який завжди буде поруч і тішитиме своїм хорошим настроєм. Таким другом може стати інтерактивна іграшка Моджі. Це веселе цуценятко завбільшки 40,6 см від носа до хвоста. Моджі реагує на дотик і виконує 10 голосових команд — сидіти, давати лапу, лежати, просити, співати, розмовляти тощо. Він також уміє гратися й показує свої емоції та бажання. Робот-собака Моджі — дивовижна іграшка, яка може стати домашнім улюбленцем!

Квітці цікаво!

Чи хотілося б тобі мати вдома робота-собаку? Чому? Чи маєш ти домашню тваринку? Яку саме? Як ти до неї ставишся? Чи здатна електронна іграшка замінити живу істоту?

ПРИГАДАЙ

- ★ Які типи мовлення тобі відомі? Що таке опис?
- ★ Коли ми його використовуємо? Що можна описувати?

БУДЬ У ТЕМІ

Твір-опис тварини — це висловлення, у якому розкриваються ознаки зовнішності (розмір, форма тіла, колір шерсті тощо) та особливості поведінки тварини.

Опис може бути складений у **науковому** та **художньому** стилях.

Науковий опис

точно й послідовно називає ознаки тварини. Для нього характерні точність і лаконічність викладу.

Художній опис

відображає тварин в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача чи слухача. У ньому використовують епітети, метафори, порівняння.

УЧИСЯ В ІНШИХ

Прочитай висловлення. Визнач, який опис художній, а який — науковий. Свою думку обґрунтуй (усно).

А. Біля цегляного хліва в дерев'яній буді живе собака Сірко. Весь чорний, ноги ж унизу білі, ніби взуті у світлі сап'янці, а над очима — сніжно-білі великі кружальця, що нагадують скельця окулярів...

Поснідавши рештками борщу та макаронами, собака почистив лапою морду й повільно заліз до буди, виставивши в отворі велику голову. Здавалося, що він цікавиться всім, що відбувається довкола... (За Миколою Магєрою).

Б. Свійський собака (клас — ссавці; ряд — хижі; родина — собачі) — тварина, одомашнена 15 тисяч років тому. Як біологічний вид, собака має всі особливості м'ясоїдних. Екстер'єр, тобто особливості зовнішності собаки, залежить від породи. Забарвлення — від білосніжного та рудого до насиченого чорного з різними відтінками. Тілобудова — міцна, рихла, ніжна, груба або суха. Усі собаки мають чотири лапи з опорними пальцями й кігтями, міцні зуби, щоб було зручно жувати сире м'ясо та кістки. Також у собак надзвичайно тонко розвинені нюх і слух (за Олександром Горовіцом, перекл. Наталії Лавської).

Прочитай текст, визнач його стиль.

Австралійський ведмедик

Увечері, коли денні клопоти завершувалися й люди сходилися до бараків, приходили знайомі й починалася балачка. Говорили про тутешні заробітки, куди й кого посилають на працю, де вигідніше, хто записався на тростину, а хто призначений на працю до війська, до Сіднею. У цей час до бараку* з криком увірвалися діти.

— Погляньте! Якийсь звір сидить на дереві!

Усі вибігли дивитися на того звіра. Справді, коло вмивальні, невисоко на дереві сиділо якесь сіре звірятко, з доброго кота завбільшки, з чорним пухнастим хвостом, з мордою, як у лисиці, з короткими ногами, як у щура. Хтось із давніших мешканців сказав, що це посум. Він нищить гадюк, а ночує в дуплах дерев, і хто його заб'є — дістане 30 фунтів кари. Хтось виніс білого хліба й подав посумові. Той узяв, поліз вище на дерево, а цікаві й далі стояли й дивувалися (за Дмитром Чубом).

Розглянь світлину. Порівняй словесний опис із зображенням на ній. Зроби висновок.

* Барак — житлове приміщення для тимчасового користування.

Завдання і запитання

- ★ Які типи мовлення поєднано в тексті?
- ★ Випиши речення, що характеризує тварину.
- ★ Знайди використані в описі художні засоби (епітети й порівняння).

Виразно прочитай текст.

У Львові довгі роки жив у нас кіт Мацько. Це був звичайний кіт, мав пухнасту сіру шубку з темними смужками, які на голівці чудернацько склалися в літеру «М». А ще в Мацька були білі лапки, і він мав білу краватку* на грудях. Але найгарнішими були великі зелені очі. Вони викликали захоплення навіть у людей, яких ми випадково зустрічали на вулиці.

— Які в цього кота дивні очі! Який мудрий погляд! — вигукнула якомсь жінка, уважно глянувши на Мацька, що гордо красувався на маминих руках.

— Він у нас такий! — усміхнулась у відповідь мама. — Розумний, порядний і вихований.

За Ларисою Крушельницькою

* *Краватка* — галстук; тут — біла пляма, яка за формою нагадує краватку.

Завдання і запитання

- ★ Визнач стиль і тип мовлення тексту.
- ★ Добери заголовок.
- ★ Уважно розглянь малюнок і доповни опис деталями, вказавши, які в котика вушка, носик, вуса, хвостик.

До поданих слів, які називають частини тіла тварини, добери епітети з довідки. Запиши словосполучення. Із двома словосполученнями (на вибір) склади речення описового характеру.

Тулуб, хвіст, лапи, морда, очі, вуха.

Довідка. Куций, пухнастий, закручений; грайливі, сяйливі, хитрі; загострена, видовжена, кругла; короткий, великий, витягнутий; обвислі, настовбурчені, гострі; довгі, криві, міцні.

Порада Юрася

У тварини морда або писок, а не обличчя, кігті або пазурі, а не нігті, масть, а не колір; дзьоб (у птаха), а не ніс тощо.

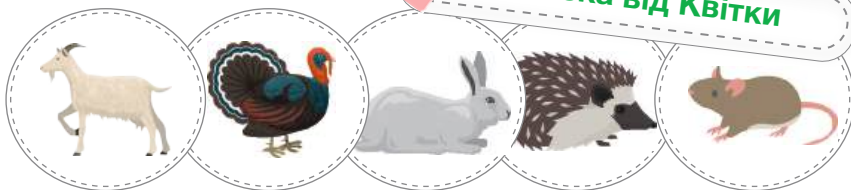
135

Прочитай загадки і відгадай їх. Знайди слова, яким суфікси чи префікси надають зменшено-пестливого або збільшено-згрублого відтінку. З якою метою їх ужито?

1. Не баранчик і не кіт, носить шубку цілий рік. Шубка сіра — це для літа, а зимою — інша свита. 2. Хвостик, як ниточка, сама, як калиточка, а очі, як насінинки. 3. Має дуже прудкі ніжки, наставляє грізно різки, молочком вас пригостить. Хто вона? Ану скажіть! 4. Носик, очі, вушка, спина просуваються з-під тину. Коли ж він лякається — в клубочок згортається. 5. Величезний на зріст, пишним віялом хвіст. До колін борода, що за горда хода!

Підказка від Квітки

«Кішка». Художниця
Дрема Толле Перрі

«Котик». Художниця
Валентина Матвієнко

- ★ Розглянь репродукції та порівняй зображення котів на картинах. У чому відмінність між ними? Обґрунтуй відповідь.
- ★ Яке зображення кота сподобалось тобі більше? Чому?
- ★ Склади твір-опис тварини за однією з картин у художньому стилі. Скористайся підказкою.

Орієнтовний план твору-опису тварини за картиною

1. Яку тварину зображено на картині?
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Деталі, що розкривають вигляд тварини (голова, очі, вуха, лапи, хвіст).
4. Поведінка тварини, її звички.
5. Чим тварина сподобалася чи зацікавила?

Творче завдання. Склади й запиши твір-опис тварини на одну з тем: «Мій домашній улюбленець», «Тваринка моєї мрії», «Чотирилапий герой з екрана». Уживай слова із суфіксами і префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності.

Прослухай твори однокласників та однокласниць і проаналізуй їх. Особливу увагу зверни на те, як побудовано висловлення. Чи відповідає воно вимогам до твору-опису в художньому стилі? Чи вжито в ньому слова зі зменшено-пестливими або збільшено-згрубленими суфіксами та префіксами?

§ 16

ПРАВОПИС ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ **Лінгвістичне дослідження.** Прочитай слова. Чи збігається вимова з написанням? Пригадай вивчене в початкових класах, поясни написання.

Підтримка, спалахнути, розтягнути, вуличка, мереживо, сфотографувати, безкрай, віконечко, відкриття, шепотіти, вишневий, розхитати, надпотужний.

- ★ Правопис яких значущих частин слова можна перевірити за допомогою правил?

БУДЬ У ТЕМІ

Правопис багатьох значущих частин слова можна перевірити за допомогою правил.

Зміни слово або добери
спільнокореневе, щоб **е, и**
стали нагошеними.
Сестра — сѐстри, лисиця — ліс.

Ненаголошені
голосні **е, и**

е в суфіксах

-ечк-, -ечок-, -еньк-, -есеньк-
Донечка, вершечок,
рученька, малесенький.

Префікс **с-** перед
приголосними **к, п, т, ф, х**:
схопити, **с**терти.

Перед іншими приголосними префікс **з-**:
здивувалися, **з**гадати.

Префікси
з-, с-

Префікси
роз-, без-

Завжди з літерою **з**:
розчистити, **роз**писати,
безводний, **без**крилий.

-ик-, -иц-, -ищ-, -чик-, -ив-, -иськ-
Дош**ик**, вод**и**ця, вог**и**ще, зай**ч**ик,
печ**и**во, вовч**и**сько.

и в суфіксах

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

139 Спиши речення, вставляючи пропущені букви **е** або **и**.

1. На яз..ці м..док, а в душі льодок. 2. Тиха вода б..р..-
ги ломить. 3. Бродить б..р..зень між б..р..зами, білим
поясом підп..резаний (нар. тв.). 4. Раніше почало вста-
вати сонце, щ..ріше доглядати землю (М. Коцюбинський).
5. Р..ве та стогне Дніпр ш..рокий, с..рдитий віт..р за-
в..ва, додолу верби гне в..сокі, горами хвилю підійма
(Т. Шевченко).

140 Добери до поданих слів спільнокореневі, щоб сумнівний
голосний перевірявся наголосом. Запиши слова парами.

Зразок. Темніти — тёмно.

Величезний, шепотіти, дешевий, зелений, схилити,
промерзати, перехитрити, спресувати, рибалка, лихо-
вісний.

141 **Робота зі словником.** Випиши з орфографічного словника по
десять слів із префіксами **з-, с-**. Поясни їхній правопис.

142

Від поданих слів утвори нові за допомогою префіксів **з-**, **с-** й запиши їх у дві колонки. Із двома словами (на вибір) склади речення (усно).

Готувати, ховати, формувати, гадати, хвалити, єднати, питати, сохнути, косити, рівняти, терти, грати, планувати, чистити, цементувати, скочити, кріпити, будувати.

Перед коренем, що починається кількома приголосними, уживаємо префікс **зі-** (зігріти).

143

Добери до поданих слів префікси **роз-** або **без-**. Запиши слова. Якими частинами мови вони є?

			л	і	ч					
			п	и	с					
			п	е	к	а				
			с	а	д	а				
			с	и	л	л	я			
			ч	е	с	т	я			
			т	р	а	т	а			
			б	у	д	о	в	а		
			ш	у	м	н	и	й		
			х	в	о	с	т	и	й	
			м	н	о	ж	е	н	н	я

144

Добери з довідки за змістом слова, уставляючи пропущені літери. Усно поясни, як ти розумієш зміст прислів'їв.

1. Хорошого друга пізнаєш, як з ним ... 2. Не ... замолоду, бо на старість будеш бідувати. 3. Такі вони друзі, що коли б'ються, то й кілком не ... 4. Краще честь, ніж ... 5. Маленька праця краща за велике ... 6. У гурті і ... собака гавкає.

Довідка. Бе..честя, бе..зубий, ро..кошуй, ро..женеш, ро..прощаєшся, бе..ділля.

145 Знайди слова, у яких допущено помилки. Запиши правильно.

Бескрайї, беззвучний, роздати, зховати, росфарбувати, росв'язати, розкреслити, сшити, спускатися, ростривожити, безглуздий, ссипати.

146 Поясни, чому в першому слові в префіксі пишемо букву **з**, а в другому — **с**, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звуку стоїть перед **х**.

Розхвилювався, схвилювати.

147 Запиши слова, уставляючи букви **е** або **и**. Познач суфікси та поясни їх правопис. До виділених слів добери й запиши спільнокореневі слова.

Пал..ця, акад..мічний, гарнес..нький, стріч..чка, ключ..к, ніж..нька, **промінч..к**, менш..нький, **корінч..к**, дал..чінь, плет..во, рівнес..нький, **неприм..ренний**, тоне-с..нький, **доріж..нька**.

148 **Творче завдання.** Склади й запиши невеликий текст (5–6 речень) на тему «Роль роботів у нашому житті», використовуючи слова з префіксами **над-, під-, від-, роз-, без-**.

Робот — це автоматичний пристрій, призначений для виконання виробничих та інших операцій, які зазвичай виконувала людина.

Префікси **над-, під-, від-, перед-, понад-, од-** завжди пишемо з буквою **д** (**від**почити, **під**писати).

Прочитай текст.

Багатьом людям здається, що штучний інтелект — це далеке майбутнє, але ми з ним стикаємося щодня.

В Саудівській Аравії у 2017 році перший у світі робот отримав громадянство. Це Софія, найвідоміший представник технологій штучного інтелекту в медійному просторі. Вона вміє підтримувати бесіду, відтворює до 62 правдоподібних виразів обличчя.

Штучний інтелект — це широка галузь комп'ютерних наук, які спрямовані на імітацію інтелекту людини машинами.

Сьогодні ми маємо справу з величезним обсягом інформації. За останні кілька років було створено 90 % світових даних.

Наразі нас оточує безліч неймовірно складних інструментів штучного інтелекту, які покликані полегшити всі сфери сучасного життя. Ось лише деякі з них: голосовий пошук, відеоігри, автономні автівки, онлайн-підтримка клієнтів.

Завдання і запитання

За матеріалами сайту «Еспресо»

- ★ Добери заголовок до тексту.
- ★ Сформулюй три запитання до однокласників / однокласниць за його змістом і візьми участь в обговоренні відповідей.
- ★ Випиши з тексту слова, правопис яких можна перевірити за допомогою правил.
- ★ Знайди в тлумачному словнику значення слів *інтелект, медійний, імітація*.
- ★ Розбери за будовою слова *штучний, щодня, робот, відтворює, величезний, оточують, світовий*.
- ★ Як ти гадаєш, у яких іще сферах життя дуже потрібен штучний інтелект? Дай письмову відповідь на запитання (4–5 речень).

§ 17

НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ

пре-, при-, прі-

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай загадку.

Перший брат премилый, друже,
Любить все зі знаком «дуже».
Він прегарний, прехороший,
Преласкавий, словом, гожий.
Другий братик — працюватий:
І пришити, і прибити,
Приладнати — він мастак.
Відгадайте: звуть їх як?

За матеріалами сайту «Всеосвіта»

- ★ Про що йдеться в загадці?

БУДЬ У ТЕМІ

У префіксах **пре-, при-** ненаголошені голосні **е, и** вимовляють невиразно. І тому, щоб уникнути помилок, їх треба розрізняти за значенням. А слова з префіксом **прі-** потрібно запам'ятати.

Пишемо префікс **пре-**:

- ★ якщо він **виражає найвищу ознаку** (його можна замінити прислівником **дуже**): *прехитрий, предобре*;
- ★ у словах **старослов'янського походження**: *преосвященний, престол, презирство, превелебний*.

Пишемо префікс **при-**:

- ★ у дієсловах зі значенням **наближення, приєднання**: *прийти, приклеїти*;
- ★ в іменниках і прикметниках зі значенням **розміщення поруч**: *приморський, прибережний*;
- ★ у словах, що означають **неповноту ознаки дії** чи її результат: *присісти, примусити*.

Пишемо префікс **прі-** лише в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

150

Запиши слова, уставляючи пропущені букви.

Пр..гарний, пр..звисько, пр..меншити, пр..дставити, пр..берегти, пр..краси, пр..паркувати, пр..бій, пр..хований, пр..своїти, пр..подобний, Пр..морськ, пр..стол, пр..тихий, пр..дорожній.

151

Від поданих слів утвори й запиши похідні з префіксами **пре-**, **при-**. Поясни написання.

Учити, міряти, широкий, далеко, хворіти, чудовий, міський, дивний, берегти, солодкий, шити, хоробрий, робити.

152

Гра «Знайди мене». Віднови прислів'я, добираючи за змістом з довідки слова з префіксами **пре-**, **при-**, **прі-**.

1. До чужого рота ... ворота. 2. Один скаже, а другий ... 3. Яке ... , такий і чоловік. 4. То гарне життя: як собаці ... 5. ... — як дівка на виданні. 6. Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра

Довідка. Прізвисько, прикаже, не приставиш, прехороший, на прив'язі, не приводить.

156

Випиши з тлумачного словника п'ять слів з початковою частиною **пре-**, **при-**, яка входить до складу кореня.

157

Розподіли слова у два стовпчики: 1) **пре-**, **при-** є префіксами; 2) **пре-** і **при-** є частиною кореня.

Пречисту, природно, приріс, прещасливе, прийом, пригріб, превелике, прем'єра, прикрив, прихід.

Підкресливши останні букви кожного слова першої колонки, продовж прислів'я **Щасливий той, хто щасливий ...**. Поясни зміст прислів'я.

158

Спиши текст, ставлячи потрібні літери. Усно поясни правопис префіксів. Добери заголовок до тексту.

На карті світу є пр(**е/и**)багато країн. Та ми легко ро(**з/с**)шукаємо на ній Україну, найдорожчу й найпр(**е/и**)краснішу землю для нас.

Найбільше в нашій державі українців. Це люди, які з діда-прадіда проживали на цій території від Пр(**е/и**)-карпаття до Донбасу, спілкувалися українською мовою, бе(**з/с**)страшно (**з/с**)берігали і пр(**е/и**)множували пр(**е/и**)-славні національні традиції і культуру. Поруч із нами живуть інші народи та національності. Пр(**е/и**)завзято працюють, навчаються, подорожують, одружуються, виховують дітей і шанують українські традиції. Пр(**е/и**)ваблює всіх наша земля (за Віктором Мисаном).

159

Творче завдання. За поданим початком склади казку. Використай слова з префіксами *пре-, при-*.

Троє братів Пре, При і Прі йшли лісовою стежкою.
— Я премудрий і прегарний! — вихвалявся Пре...

160

Гра «Комплімент». Кожен учень / учениця має сказати однокласникові / однокласниці комплімент*, використовуючи префікс *пре-*.

Зразок. Ти дуже добрий — предобрий.

* *Комплімент* — це особлива форма похвали, приємні слова.

161

Прочитай текст.

Світ на кінчиках пальців

Пластилін — універсальний засіб створення нових світів. Кольорові брусочки дозволяють ліпити дерева і людей, тварин і предмети побуту, їжу, яка майже не відрізняється від справжньої, і цілі сцени з безліччю деталей. Ось чому пластилінова анімація та ілюстрація настільки відомі у світі. Виліплені вручну герої особливо цікаві і мають по-дитячому затишний вигляд.

Створення пластилінової анімації — складний процес, що потребує великої праці та терпіння. Створення сценарію, виготовлення пластилінових героїв, фотографування. Для того щоб герої рухалися плавно, потрібно зробити безліч поетапних світлин, а потім з'єднати всі кадри в одну стрічку. Після цього добирають музичний супровід, озвучують потрібний текст. Далі відбувається монтування фільму.

Результатом такої праці є не лише відеопродукт, а й натхнення на творчість, почуття гордості за виконану роботу. Цей вид діяльності захоплює дедалі більше дітей і дорослих (із газети «Подільчанин»).

Завдання і запитання

- ★ Чому текст має таку назву?
- ★ Чи дивився / дивилась ти такі мультфільми?
- ★ Чи є в тебе бажання створити такий фільм самостійно? Про що б він був?
- ★ Знайди в словнику значення слова **анімація**.
- ★ Від поданих слів утвори нові за допомогою префіксів **пре-, при-**, запиши їх, виділи префікси.

Новий, ліпити, відомий, глядіти, цікаво, затишно, велика, готувати, єднати, багато, бути, складний.

- ★ До слів **новий, герой, по-дитячому, музичний, озвучується** добери спільнокореневі.
- ★ Випиши з тексту по п'ять слів у дві колонки: 1) із нульовим закінченням; 2) без закінчення.
- ★ Слова **створення, кольорові, вручну, поетапний, світлина, супровід** розбери за будовою.
- ★ Склади й запиши зв'язне висловлення на тему «Мій улюблений мультфільм» (5–6 речень), використовуючи слова з префіксами **пре-, при-**.

§ 18

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Яка частина слова містить лексичне значення слова?
2. Які частини слова можуть входити до основи?
3. Яка змінна значуща частина слова виражає його граматичне значення?
4. Для чого слугує закінчення?
5. Чи мають закінчення незмінні слова?
6. Яке закінчення називають нульовим?
7. Які слова називають спільнокореновими?
8. Як визначити корінь у слові?

9. Що називають префіксом? Суфіксом?
10. Який порядок розбору слова за будовою?
11. Яка відмінність між спільнокореневим словом і формою слова?
12. З яких значущих частин складається слово?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Запиши у дві колонки :1) спільнокореневі слова; 2) форми слова. Усно аргументуй свій вибір.

А. Прибережний, бережемо, збереження, на березі, берегти, берег, бережу, узбережжя, біля берега, бережливість, бережіть, береговий, бережок, бережливий.

Б. Купатися, покупка, купався, купити, з покупцями, купання, купаємось, покупців, закупівля, закупівельний, будемо купатись, купальник, покупець, купальня.

2. Прочитай подані слова, визначивши синоніми, спільнокореневі слова, форми слова. Поясни.

Праця, робота, труд.

Праця, працівник, працьовиті.

Праця, праці, працю.

3. Згрупуй і запиши слова у дві колонки: 1) із закінченням; 2) без закінчення.

Висновок, поле, пюре, літній, борець, далеко, лінійка, здоровий, леді, вихід, серце, олівець, уперше, вечір.

4. **Гра «Назви одним словом».** Розбери слова за будовою.

1. Квітка, що зацвітає навесні першою.

2. Людина, яка любить доглядати за садом.

3. Лікарська рослина, лист якої прикладають до ран.

4. Один з видів грибів, який росте переважно в березових лісах.

5. Рослина, один із народних символів України.

Довідка. Вербa, садівник, подорожник, підберезник, пролісок.

5. Від слова «йти» утвори нові слова за допомогою префіксів. Упиши їх у словосполучення відповідно до змісту. Познач префікси.

Зразок. Прийти в клас.

..йти в клас; ..йти на вулицю; ..йти через міст; ..йти на гору; ..йти до зупинки; ..йти від дороги; ..йти перешкоду.

Довідка. *вiдi-, зi-, ви-, пiдi-, за-, пере-, обi-.*

6. Утвори від поданих слів нові слова, використавши якнайбільше префіксів. Запиши слова, познач у них префікси.

Зразок. Писати — записати, підписати, написати, переписати, дописати, відписати, списати, розписати.

Йти, нести, співати, шити, грати.

7. Перебудуй словосполучення за зразком. Запиши, познач суфікси.

Зразок. Вітер з моря — морський вітер.

Меблі з дерева, сік із малини, співи солов'я, одяг козаків, руки матері, слово вчителя, порада батька, табір студентів, посуд зі скла, шафа для книжок.

8. Спиши фразеологізми, вибираючи з дужок потрібні префікси. Поясни значення фразеологізмів.

(з/с)кинути ярмо; (з/с)хрестити мечі; язика (з/с)ламаєш; (з/с)рівняти із землею; як гора з плечей (з/с)сунулася; (з/с)кліти кислу міну; бе(з/с)страшний як лев.

9. Спиши, уставляючи потрібні літери. Поясни правопис префіксів.

Бе..корисно, пр..в'язувати, ..сохнути, пр..хитрий, ..форму-

вати, ро..писка, пр..глушено, бе..змінно, ..хвалити, пр..морський, ро..хитати, ..чорніти, ..пробувати, ро..танути, пр..пнути, пр..довгий.

- 10.** Прочитай. Чому текст складений невдало? Якими словами зловживає* автор? Запиши текст правильно, поясни помилки.

Будинок, побудований у центрі нового будівельного майданчика, був нижчий за інші. Напевно, будівельники не подумали про те, який вигляд він матиме поряд з іншими будівлями. А забудовувати територію треба так, щоб потім не довелося добудовувати чи перебудовувати.

- 11.** Спиши текст, уставляючи потрібні букви.

Пізнаю і творю себе

Цінний ж..ттєвий досвід показує: якщо ти ..брався досягти м..ти, р..зультат там буде пр..успішний, де праця в будь-якому віці пр..кладається до пр..родних здібностей. Але макс..мально ро..крити закладене в тобі можна лише пр..великим прац..любством. Його треба виховати в собі тільки самому, щоб навчитися перемагати, поламати нехить і слабкість.

Пізнавши свої здібності, навчися бути мужнім і витр..валим у їх використанні (В'ячеслав Тимченко).

* Зловжива́ти — користуватися чим-небудь у більшій, ніж належить, кількості.

ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

★ Усе наше життя наповнене звуками. Які бувають звуки? Розглянь приклади, запропонуй свої.

звуки
природишум дощу
шелест листязвуки
предметівскрегіт дверей
стукіт підборівзвуки
твариннявкання kota
спів солов'язвуки
людейнемовні звуки
звуки
мовлення

★ Чим відрізняються звуки мовлення від немовних звуків?

БУДЬ У ТЕМІ

Фонетика — це розділ науки про мову, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка — це розділ науки про мову, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі (букви, розділові знаки тощо).

Орфоепія — це розділ науки про мову, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія — це розділ науки про мову, що вивчає правила написання слів.

Звук — це найменша одиниця мовлення. Звуки мовлення з'являються, коли ми говоримо, задіюючи органи мовлення: губи, язик, зуби тощо. Звуки, в основі яких лежить голос, називають **голосними**. Голосні бувають наголошені (на них падає наголос) і ненаголошені (на них наголос не падає).

Звуки, в основі яких лише шум або шум з голосом, називають **приголосними**.

В українській мові **38 звуків: 6 голосних і 32 приголосних**. Голосні: [а], [е], [и], [і], [о], [у]. Решта звуків — приголосні. Особливості вимови голосних і приголосних звуків у процесі усного мовлення передає звуковий запис — **фонетична транскрипція**.

Як передати слово фонетичною транскрипцією

- ★ Запис беремо у **квадратні дужки**.
- ★ Кожен звук позначаємо окремою буквою.
- ★ Не використовуємо букви **я, ю, є, ї, ь, щ** та **великі літери**.
- ★ Не ставимо апостроф, дефіс, розділові знаки.
- ★ Якщо в слові два і більше складів, то позначаємо місце **наголосу**, наприклад: *байка* [б́ а й к а].
- ★ **М'якість** приголосного позначаємо знаком ['], а **пом'якшення** знаком ['], наприклад: *льон* [л' о н], *очі* [о ч' і].
- ★ **Довгі звуки** позначаємо двокрапкою [:], наприклад: *ванна* [в а́ н: а].
- ★ Звук, до якого **наближається** вимова основного звука, позначаємо **маленькою літерою вгорі**, наприклад: *весло* [в е^і с л о́].
- ★ Приголосні [дж], [дз], [дз'] позначаємо двома буквами з дужкою над ними.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

162

Прочитай уголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. У кожній «трійці» назви звуки, за допомогою яких розрізняють слова.

там, вам, нам
гак, лак, мак
сом, сум, сам
дуб, зуб, куб

час, гас, нас
бук, сук, тук
гак, газ, лаз
день, пень, дзень

вік, пік, сік
пух, дух, вух
сів, мів, пів
кінь, лінь, тінь

163

Добери й запиши в зошит якомога більше слів, змінивши один голосний або приголосний звук.

Зразок. Час — нас, вас, гас. Гак — рак, сак, так.

Син, парта, тир, фара, бук, лоза, том, рука.

164

Добери й запиши в зошит якомога більше слів, додавши один голосний або приголосний звук.

Зразок. Олія — колія.

Рак, мак, буря, лис, їжа, рід, ролик, кладка, луг.

165

Гра «Чарівний квадрат». Позмагайся з однокласниками / однокласницями, хто швидше пригадає та запише в зошит слова, якими можна заповнити порожні клітинки квадратів.

Зразок. Квадрат № 1. Ситро, варта, краса, сівба, право.

с	и	т	р	о			с					с					п		
в	а	р	т	а			л					о					о		
к	р	а	с	а			а					н					л		
с	і	в	б	а			в					ц					і		
п	р	а	в	о			а					е					т		

166

Спиши слова з фонетичною транскрипцією за зразком, указуючи кількість голосних і приголосних звуків. Усно поясни, яких саме правил транскрибування слід дотримуватися.

Зразок запису в зошиті. Ванна [в а́ н: а] — 2 голосні звуки: [о], [а], 2 приголосні звуки: [в], [н:].

Зразок усного пояснення. Ванна [в а́ н: а]. Подовжений приголосний у фонетичній транскрипції позначаємо [:], тож пишемо **-нн-**, а транскрибуємо [н:]. У слові два склади, тож у транскрипції ставимо знак наголосу.

Ванна [в а́ н: а], дощ [д о ш ч], маяк [м а й а́ к], пень [п е н́], Оксана [о к с а́ н а], діло [д́ і л о].

167

Знайди й виправ помилки, яких припустилися в записах звукового складу слів. Запиши слова за зразком, указуючи кількість голосних і приголосних звуків. Усно поясни, яких саме правил транскрибування слід дотримуватися.

Зразок запису в зошиті. Щогла [ш ч ó г л а] — 2 голосні звуки: [о], [а], 4 приголосні звуки: [ш], [ч], [г], [л].

Зразок усного пояснення. Букву **щ** у фонетичній транскрипції не вживаємо, натомість записуємо [ш ч]. У слові два склади, тож у транскрипції позначаємо наголос.

[щ о г л а], [т о н н а], [д е н ь], [є н о т], [А н т о н], [л і т о], [с ó м].

168

Уважно прочитай текст.

Цілющими властивостями наділені різні частини лікарських рослин: листя, коріння, плоди або квітки. Потрібно точно знати, які саме частини рослини **застосовувати** і в який період їх збирати. **Наприклад**, коріння варто викопувати восени, кору краще збирати навесні, листя — на початку літа, квіти — у період цвітіння, а плоди — під час дозрівання. Також важливо правильно заготовити зібраний матеріал, щоб усі цінні речовини збереглися. Потрібно **висушувати** сировину в затінку та подбати, щоб на неї не потрапляли бруд, волога, пил (за матеріалами сайту «Природа»).

Завдання і запитання

- ★ Визнач основну думку тексту. Добери заголовок.
- ★ Затранскрибуй виділені слова. Укажи приголосні і голосні звуки у виділених словах.
- ★ Дай стисло письмову відповідь (2–3 речення) на запитання «Яку користь приносять людині лікарські рослини?».

§ 20

ПРИГОЛОСНІ ГЛУХІ І ДЗВІНКИ, ТВЕРДІ ТА М'ЯКІ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

А. Прочитай пошепки, а потім уголос слова.

★ Чи можливо їх розрізнити без участі голосу? Чому?

★ Чи легко нам розпізнати ці слова за написанням? Чому?

Б. Прочитай пошепки, а потім уголос слова.

★ Простеж за вимовою. Чи є відмінності в позначенні на письмі твердих і м'яких приголосних звуків у цих словах?

★ Як позначають м'які звуки у фонетичній транскрипції?

зуб — суп, джаз — час

лин — лінь, тин — тінь

БУДЬ У ТЕМІ

В українській мові **32** приголосні звуки.

За участю голосу та шуму у вимові приголосні звуки розподіляють на **глухі** і **дзвінкі**.

Звуки, в основі яких шум із голосом, називають **дзвінкими приголосними** звуками.

Звуки, в основі яких лише шум, називають **глухими приголосними**.

Усі глухі, крім **[ф]**, утворюють пари із дзвінкими приголосними звуками.

Дзвінкі	[д]	[д']	[з]	[з']	[б]	[ж]	[г]	[г']	[дз]	[дз']	[дж]	—
Глухі	[т]	[т']	[с]	[с']	[п]	[ш]	[х]	[к]	[ц]	[ц']	[ч]	[ф]

Приголосні звуки бувають **тверді** і **м'які**.

В українській мові 10 м'яких приголосних.

Тверді	[дж]	[ж]	[ч]	[ш]	[б]	[п]	[в]	[м]	[ф]	[г]	[к]	[х]	[ґ]
	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[дз]	[р]	—			
М'які	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й]			

Не утворюють пар із м'якими такі тверді приголосні: [дж], [ж], [ч], [ш] — **шиплячі**; [б], [п], [в], [м], [ф] — **губні** та [г], [к], [х], [ґ]. Вони бувають лише пом'якшені.

- ★ Букви **д, т, з, с, ц, л, н, р** можуть позначати і тверді, і м'які звуки.
- ★ Перед **ь, і, я, ю, є** вони позначають **м'які** звуки, наприклад: *тільки* [т' і л' к и], *олень* [о л е н'], *ряд* [р' а д].
- ★ В інших випадках — **тверді** звуки, наприклад: *новий* [н о в і й], *радий* [р а д и й].

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

169 Добери до поданих слів співзвучні так, щоб виділена літера позначала: а) парний дзвінкий приголосний; б) парний твердий приголосний. Запиши ці пари за зразком. Прочитай їх, чітко вимовляючи дзвінки і глухі звуки. Чи однакове лексичне значення слів, у яких ужито парні дзвінки та глухі звуки?

Зразок А. Шиття — життя.

Коса, чин, сум, пілочка*, сірка, пліт.

Довідка А.

* Пілочка — елемент бічної частини сорочки.

Зразок Б. Рік — рик.

Рік, люк, дім, лань, рись, вдача, гривня.

Довідка Б.

* Грі́вна — нагрудна прикраса.

170

Випиши слова, до складу яких входять лише глухі приголосні звуки.

Дзвін, шум, пташка,
буря, степ, грім, гроза,
спека, суша, тиша, барви,
свист, сичання, скрегіт,
шелест, шурхіт, шість.

Порада Юрася

Глухі приголосні можна
запам'ятати за фразою
«Цап хоче фісташок».

171

Виразно прочитай та спиши речення. Підкресли слова, що починаються на дзвінкий звук. Затранскрибуй виділені слова.

1. М'яке, тепле, погоже надвечір'я огортає ласкою, голубить стишеними звуками, ніжними барвами згасаючого дня. Сідає сонечко. Ллється лагідний **спокій** (К. Ленець). 2. Уже вечоріло. Сонце заходило безхмарно. Воно **повільно** тонуло в імлі. По шляхах вставала **курява**, сухими хмарами гуляла над полем (Олесь Гончар).

172

До поданих слів добери такі, у яких виділені літери позначатимуть твердий звук. Запиши за зразком.

Зразок. Ніколи — нишком.

Тінь, **л**іто, **д**іло, **з**ірка, **н**іс, **л**ютий, **с**тіл, **в**ольовий,
нявчить, **с**ніг.

173

До поданих слів добери такі, у яких виділена літера позначає парний м'який приголосний звук. Запиши за зразком.

Зразок. Дитина — діти, дятел, дьоготь, дюшес.

Доля, торба, золото, салат, цирк, лото, норка, робот, дзеркало.

174

Розподіли слова на ті, у яких виділена літера називає твердий звук, і ті, у яких ужито м'який звук. Запиши їх у дві колонки.

Чистий, Київ, майорить, високий, прийдешнє, клапоть, завод, засіб, їдальня, внічю, фабрика, коріння, нарешті.

175

Гра «Третій зайвий». Знайди в кожному з рядків слово, у якому немає жодного м'якого звука. Випиши ці слова. З останніх літер склади назву українського народного музичного інструмента.

- А** килимок, молодець, кришталь
- Б** сталь, ведмідь, щиро
- В** погляд, гриб, лялька
- Г** лаз, тюлень, шлях
- Ґ** кома, коваль, герой

176

Запиши фонетичною транскрипцією слова, указавши кількість твердих і м'яких звуків.

Зразок. Молодь [м ó л о д´] — 2 твердих: [м], [л]; 1 м'який [д´].

Радісний, працюювятий, рясний, тісний, прісний.

177

Виразно прочитай уривки з віршів, запиши їх у зошит. Букви, що позначають шиплячі приголосні, підкресли одною лінією. Букви, що позначають губні приголосні, підкресли двома лініями.

Зразок. Сонечко, плок, свічка.

1. Я хочу, щоб мій будинок був високим і гарним,
Щоб поруч зі мною жили привітні люди!
Щоб кожне добре діло не лишалось марним,
І щоб було так завжди та усюди! (Сашко Положинський).

Порада Юрася

Шиплячі приголосні можна запам'ятати за фразою «Ще їжджу». Буква **щ** позначає два шиплячі звуки [ш], [ж].

2. День осінній,
День погожий,
День, чомусь на свято схожий.
Просто сонце
Засвітило,
Просто бджілка в квітку сіла.
Просто білочка
Горішків
Із долоньки взяла трішки (Любов Відута).

Губні приголосні можна запам'ятати за фразою «Мавпа Буф».

178

Спиши, добираючи з дужок потрібне слово так, щоб утворилися словосполучення. Прочитай їх уголос. За яких умов звуки [ґ], [ґ] надають іншого лексичного значення словам?

Зразок. Грати на фортепіано, великий ґедзь.

(Грати, ґрати) на фортепіано, (грати, ґрати) на вікнах, терпіти (ґніт, гніт), запалити (ґніт, гніт),

Підказка від Квітки
Буквами **г**, **ґ** позначаємо два різні дзвінки звуки: [г] і [ґ]. Літера **г** ніколи не позначає звука [ґ]. Літера **ґ** ніколи не позначає звука [г].

набити (ґулі, гулі), піти на (ґулі, гулі), бути (греч-ним, ґречним), застебнути (гудзики, ґудзики), ловити (гав, ґав), удобрювати (грунт, ґрунт), зелений (аґрус, агрус), вийти на (ганок, ґанок), сіренька (горличка, ґорличка), гучно (ґелґотали, гелготали).

179

приголо́сні

Гра «Гайнемо в подорож!». Ти їздив / їздила в потязі? Тоді ти знаєш, що під час подорожі кожен пасажир / пасажирка має зайняти своє місце на нижній чи верхній полиці. Скористайся таблицею «**Загальна класифікація звуків**» (с. 123) і «посади на місця» звуки в казковому потязі, що повезе їх у країну Фонетику.

180

Виразно прочитай уривок із казки.

Трамвай і Щиглик

Був собі у Києві Трамвай. Він безперервно подорожував зі Святошина на Поділ, а з Подолу через Дніпро аж у Дарницю й назад. А як він дзенькав, клацав, бамкав на стиках!

Одного разу Трамвай забувся у сні, як раптом прокинувся — щось його лоскотало. Це був Щиглик! Він ладнав із гілочок під стелею кабіни гніздечко! Згодом прилетіла Щиглиха. Вони всілися на довгу блискучу трубку під стелею Трамвая, як на жердинку, й заспівали!

І з того самого ранку вже ніхто не впізнавав нашого Трамвая. Він ніжно проходив стики, ніколи не вищав на поворотах. Адже тепер у нього були справжні друзі: вони його ніколи не полишали (за Юрієм Ярмишем).

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю мовлення належить твір?
- ★ Чи сподобалися тобі герої? Чому?
- ★ Чи важливо мати друзів?
- ★ Випиши три слова, які починаються на дзвінкі приголосні.
- ★ Дай стисло письмову відповідь (2–3 речення) на запитання «Чи вважаєш ти дружбу цінністю?».

Загальна класифікація звуків						
голосні	приголосні					
	дзвінкі		глухі			
	тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які
[а]	[б]		[п]		[м]	
[о]	[д]	[д']	[т]	[т']	[в]	
[у]	[з]	[з']	[с]	[с']	[н]	[н']
[и]	[ж]		[ш]		[л]	[л']
[і]	[дз]	[дз']	[ц]	[ц']	[р]	[р']
[е]	[дж]		[ч]			[й]
	[г]		[х]			
	[г']		[к]			
			[ф]			
	Шиплячі: [ж], [ч], [ш], [дж]					
	Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]					

§ 21

ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ (абетка, азбука)

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Уважно розглянь зображення.
- ★ Спробуй сформулювати думку, яку вони передають.
- ★ Що треба використати, щоб точно передати свою думку на письмі?

Я

БУДЬ У ТЕМІ

Літера (буква) — це письмовий знак для позначення звука на письмі. Букви є великі і малі, друковані і писані.

Алфавітом (абеткою, азбукою) називають розміщені в усталеному порядку літери, уживані в писемності певної мови. В українському алфавіті **33 літери** (букви).

Окрім літер, на письмі використовують **графічні знаки**, а саме: знак наголосу, знак переносу, апостроф, дефіс, лапки, дужки, розділові знаки (крапка, кома, тире, двокрапка, знак питання, знак оклику, крапки).

Український алфавіт

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ии	Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Ьь	Юю	Яя							
31	32	33							

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

181

Відгадай загадки (усно).

1. Що стоїть посеред Києва? 2. Гора й долина — що між ними? 3. Чим закінчується літо, а починається осінь?

Довідка. Буква «є», буква «о», буква «й».

182

Продовж речення (усно).

Якби не «я», то останньою в алфавіті була б...

Якщо в літери «ї» забрати одну крапку, то утвориться буква...

Найдовшу назву в українському алфавіті має буква...

На п'яту літеру починаються слова...

Слова «абетка» й «азбука» мають таке саме значення, як і слово...

Слово «буква» можна вживати замість слова...

На букву «и» в українській мові починаються слова...

183

Добери й розташуй імена людей за алфавітом так, щоб кожне наступне починалося з наступної літери алфавіту. Запиши.

Зразок. Андрій, Богдана, Володимир, Ганна...

Порада Юрся

За алфавітом можна укласти список улюблених музикантів, кліпів у ютубі, книг тощо.

184

Запиши за алфавітом назви обласних центрів України.

Чернігів, Вінниця, Ужгород, Харків, Житомир, Львів, Суми, Луганськ, Луцьк, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Тернопіль, Донецьк, Дніпро, Київ, Рівне, Кропивницький, Одеса, Хмельницький, Херсон, Миколаїв, Полтава, Чернівці, Черкаси.

185

Запиши назви українських річок за алфавітом.

Дніпро, Джурин, Дністер, Дунай, Доч, Десна.

Порада Юрася

Якщо слова починаються на ту саму літеру, слід орієнтуватися на другу букву, якщо перші дві літери однакові — на третю тощо. Наприклад, слово **радість** стоятиме перед словом **родина**, **рів** — перед **рік**, **Дніпро** — перед **Дністер**.

186

Гра «Шифрувальники». Спробуй розшифрувати слова й відтворити речення, користуючись алфавітом на сторінці 123. Розшифровані слова запиши, розташувавши за алфавітом.

1. **24-15-21-1-13-18-1** найдорожча у світі. 2. **17-1-17-1** дарує **9-11-23-23-33**. 3. **33 16-32-2-16-32** свою землю.

187

Склади й запиши три речення, у яких кожне слово починається на ту саму літеру.

Зразок. 1. Павло працює програмістом. 2. Пропонує професійні послуги, просуває прогресивні проекти. 3. Працювати Павлові подобається.

188

Виразно прочитай тексти.

А. Пташине яйце, розписане мініатюрним орнаментом, називають писанкою. Назва її походить від слова «писати», тобто прикрашати орнаментом. Оригінальний орнамент писанок не лише чарує своєю вишуканістю, мініатюрністю, гармонією колориту, він містить глибоку символіку, що дійшла до нашого часу та єднає з традицією минулого.

У музеї канадського міста Вінніпег експонують понад 8 тисяч українських писанок із різних регіонів України.

Музей писанок у вигляді великоднього яйця розташований в місті Коломия Івано-Франківської області.

За Романою Михайлишин

Б. Єдиний у світі музей писанки створено в місті Коломия Івано-Франківської області.

Першу музейну експозицію відкрито восени 1987 року в церкві Благовіщення — пам'ятці архітектури XVI століття. 2000 року музей отримав власне приміщення, частиною якого є оригінальна архітектурна споруда, виконана у формі великої писанки.

Сьогодні музейна колекція налічує понад 10 тисяч творів. В експозиції представлено писанки та декоративні яйця не тільки з усіх регіонів **України**, а й із **Польщі, Чехії, Румунії, Словаччини, Франції, Канади, США, Індії, Китаю, Єгипту, Алжиру** та інших країн світу.

За матеріалами сайту «Карпати інформують»

Завдання і запитання

- ★ Добери заголовки до текстів **А** і **Б**.
- ★ Випиши ключові слова, спільні для двох текстів.
- ★ Що ти вже знав / знала про писанки? Що нового дізнався / дізналась?
- ★ Знайди факти, які однаково викладені в обох текстах.
- ★ Знайди розбіжність у фактах, викладених у текстах.
- ★ Як можна перевіряти достовірність джерел?
- ★ Запиши за алфавітом виділені слова.
- ★ Дай стислу письмову відповідь (3–4 речення) на запитання «Чому важливо зберігати культурну спадщину народу?».

§ 22

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ я, ю, є, ї ТА щ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уривок із вірша.

Дивлюсь, аж **світає**.
Край неба **палає**,
Соловейко в темнім **гаї**
Сонце **зустрічає**... (Тарас Шевченко).

- ★ Скільки звуків позначають підкреслені літери в останніх словах поетичних рядків?
- ★ Чи однаковою буде кількість звуків і букв у виділених словах?
- ★ Чому? Чи однакова кількість звуків у мові і кількість букв українського алфавіту?

БУДЬ У ТЕМІ

Сучасний український алфавіт складається з **33 літер**, які вживаються для позначення на письмі **38 звуків**. Більшість літер алфавіту точно відповідають звукам, які позначають.

Співвідношення звуків і букв

Букви я, ю, є позначають два звуки: я [й а], ю [й у], є [й е]			Букви я, ю, є позначають один звук і пом'якшення попереднього приголосного: я [а], ю [у], є [е]		
на початку слова	ясно	[й а с н о]	після приголосного	доля саяво	[д о л' а] [с' а й в о]
після голосного	маяк	[м а й а к]			

після апострофа	м'ята	[м й а́ т а]	після подовжених м'яких	знання життя	[з н а н': а́] [ж и т': а́]
після м'якого знака	порт'єра	[п о р т' й е́ р а]			
Букви щ, ї позначають два звуки: щ [ш ч], ї [й і]			Подовжені м'які приголосні позначають один звук		
щ [ш ч]	дош	[д о ш ч]	зрання почуття		[з р а́ н': а́] [п о ч у́ т': а́]
ї [й і]	об'їзд	[о б й і́ з д]			
Буква ь (м'який знак) не позначає жодного звука. М'який знак позначає м'якість попереднього приголосного, наприклад: сталь [с т а л'], кінь [к' і н'].					

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

189 Прочитай прислів'я. Випиши слова, у яких **я, ю, є** позначають два звуки. Чи збігається кількість звуків і букв у цих словах?

Зразок. Прогодує, замурують.

1. Мудра голова сто рук прогодує. 2. З одної ягоди немає вигоди. 3. Один у полі не воїн. 4. Однією рукою в долоні не заплещеш. 5. Добрий чоловік надійніший від кам'яного мосту. 6. Добре ім'я — найкраще багатство. 7. Згода буде, а незгода руйнує.

190 Прочитай текст. Чи погоджуєшся з думками автора? Випиши слова, у яких ужито букву, що завжди позначає два звуки. Що це за буква? Яка ще літера алфавіту завжди позначає два звуки?

Святе це діло — дружба. Найсвятіше і найчистіше почуття у світі. І найчистіше воно в дитинстві. Бережіть його і шануйте! Бо найвірніші, найбільші, найкращі друзі у світі — це друзі дитинства. І той, хто на все життя збереже друга дитинства, той щасливий!.. Бо найбільше ти Людина, коли щось робиш для друга (Всеволод Нестайко).

191

Спиши текст, добираючи слова з довідки. Запиши їх фонетичною транскрипцією за зразком.

Зразок. Одну з'їж сама — іншу комусь подаруй.

З'їж [з й і ж] — 3 букви, 4 звуки.

У перший клас мене вела бабуся й казала: «Галочко, ти ж зараз, як побачиш дітей, не супся, усміхайся. У тебе є дві груші. Одну ... сама — другу комусь подаруй». ... разу в мене з'явилися друзі. ... , я не перестала бути тихою і ... (Галина Ткачук).

Довідка. Сором'язливою, щоправда, з'їж, цього.

192

Випиши слова, у складі яких є звук [й]. Підкресли літери, які позначають цей звук на письмі.

Зразок. Йосип, моя.

Дев'ять, водограй, оголошення, дзюркіт, існування, кружляє, земля, Йосип, маєток, юний, горобеня, яблуна, літня, екскурсія, прем'єра.

193

Гра «Третій зайвий». Знайди в кожному з рядків слово, у якому кількість звуків не збігається з кількістю букв. Із перших літер цих слів склади ім'я української співачки, яка 2004 року здобула перемогу на конкурсі «Євробачення».

- А** розгортати, парасоля, роїтися
- Б** перемовини, розмарин, устилаю
- В** кактус, соя, шипшина
- Г** кавун, Лідія, снігур
- Ґ** екватор, поріг, асфальт
- Д** наїхати, програма, лист
- Е** армія, слово, вила

Виразно прочитай уривок із вірша.

Хай це, можливо, і не найсуттєвіше,
але ти, дитино, покликана захищати
своїми долоньками
крихітну свічку букви *ї*,
а також, витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик букви *є*,
що зрізаний з неба разом із ниточкою.
Бо кажуть, дитино, що мова наша солов'їна.
Правильно кажуть (Іван Малкович).

Завдання і запитання

- ★ Яку думку виражено в уривку?
- ★ До якого стилю належить текст?
- ★ Які засоби виразності тут ужито для опису букв *ї* та *є*?
- ★ В уривку йдеться про те, що вивчає графіка чи фонетика? Чому?
- ★ Чи можна сказати звук «ї» замість буква «ї»? Чому?
- ★ Чому так важливо оберігати свою мову, її писемність? Відповідь аргументуй 2–3 реченнями.

Фонетичний розбір слова

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Назви слово. Запиши слово фонетичною транскрипцією.
2. Визнач кількість складів у слові.
3. Укажи голосні звуки. Визнач наголошені й ненаголошені. Поясни позначення голосних звуків на письмі.
4. Укажи приголосні звуки, дай їм характеристики (дзвінкі, глухі; тверді, м'які; шиплячі; губні). Поясни позначення приголосних звуків на письмі.
5. Визнач кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК УСНОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

У слові **батько** два склади: *бать-ко*.

Голосні звуки: [а] — голосний, наголошений, позначається літерою **а**; [о] — голосний, ненаголошений, позначається буквою **о**.

Приголосні звуки: [б] — приголосний, дзвінкий, твердий, губний, позначається літерою **б**; [т'] — приголосний, глухий, м'який, позначається літерами **т, ь**; [к] — приголосний, глухий, твердий, позначається літерою **к**.

У слові 6 літер і 5 звуків.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

Батько — [б а́ т' к о]; *бать-ко*: 2 склади;

[а́] — гол., нагол., буква **а**;

[о] — гол., ненагол., буква **о**;

[б] — пригол., дзвін., твер., губн., буква **б**;

[т'] — пригол., глух., м'як., букви **т і ь**;

[к] — пригол., глух., твер., буква **к**.

6 букв, 5 звуків.

§ 23

ПОДІЛ СЛОВА НА СКЛАДИ. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Порівняй зразки поділу слів на склади і для переносу, викладені в таблиці. Чи однакові ці зразки?

слово	поділ слова на склади	поділ слова на частини для переносу
алея	а-ле-я	алея
аналіз	а-на-ліз	ана-ліз
станція	стан-ці-я	стан-ція

- ★ Пригадай вивчене про поділ слова на склади і правила переносу. Спробуй пояснити, чому з'являються ці розбіжності.

БУДЬ У ТЕМІ

Склад — це частина слова з одного чи декількох звуків, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. Один зі звуків складу — голосний. Решта звуків складу — приголосні. Слова переносять за складами.

При переносі слів не можна	Приклади
залишати в рядку чи переносити одну літеру	опе-ра
залишати в рядку чи переносити декілька літер, серед яких немає жодної на позначення голосного звука	мо-ло-дість
розривати сполучення букв дж, дз , які входять в один корінь	хо-джу але: під-живити
розривати сполучення букв йо, ьо	ма-йор, усьо-го
відокремлювати апостроф, м'який знак і літеру й від попередньої літери	без'-язикий близь-ко, стій-кий
від'єднувати одну букву, що позначає приголосний звук, від кореня або від префікса, якщо корінь починається на приголосний	ви-правити багато-складовий роз-казати
від'єднувати від кореня та приєднувати до суфікса одну букву, що позначає той самий приголосний звук, що й суфікс	лимон-ний телефон-ний але: жи-ття, жит-тя

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

195

Поділи слова на склади. Укажи, скільки складів у кожному слові.

Зразок. Сня-тин — 2 склади.

Олівець, автобус, режисер, радість, комп'ютер, жайвір, фрагмент, велетень, арахіс, космоліт, науковець, хлібодар, життєлюб, переліт, бригадир, підприємець, плем'я.

196

Гра «Хто більше?». Виконай завдання разом із групою. За хвилину потрібно пригадати й записати: 1) якомога більше слів, у яких наголос падає на перший склад; 2) якомога більше слів, у яких наголос падає на другий склад. Кожне правильно вибране й записане слово оцінюємо одним балом. Результати сумуємо. Виграє команда, яка отримає найбільше балів за два завдання.

197

Гра «Ланцюжок». Запиши в рядок десять односкладових слів так, щоб останній приголосний попереднього слова став першим звуком наступного слова. Переможе той, хто першим правильно виконає завдання.

Зразок. Ліс — сів — віз — з'їв — вив — віл — ліз — зір — рись — сік.

198

Гра «Три по три». Виконай завдання разом із групою. Група з трьох осіб, користуючись пам'яткою «Фонетичний розбір слова» на сторінках 130–131, має зробити письмовий фонетичний розбір трьох слів. Кожен із учасників / учасниць робить розбір одного слова й перевіряє дві роботи учасників / учасниць групи. Правильно зроблений розбір оцінюють п'ятьма балами. За кожну помилку оцінку знижують на один бал. Виграє група, яка першою набере найбільшу кількість балів.

1. Зіскочу, сітка, щось. 2. Утікач, життя, засипати.
3. Засапатися, буття, тітка. 4. Чисто, дописати, щось.
5. Тече, спік, кісник.

199

Розподіли подані слова на ті, які можна переносити з одного рядка в другий, і ті, які не можна переносити. Запиши їх у дві колонки.

Марія, арія, якір, опера, око, шия, перенос, мої, удар, сила, їжак, артист, єнот, море, сіль, брак, лящ, емаль, усупереч, яка, обоє, алюміній, місія, нею, Єва, вздовж, честь, гідність, совість, упродовж.

200

Спиши слова, поділивши їх на склади для переносу. Усно поясни особливості переносу слів із буквсполученнями **йо,ьо; дз,дж**.

Зразок. Со-льо-вий.

А. Сольовий, підйом, осьовий, бойовий, больовий, мільйон, бульйон. **Б.** Підживлений, відзнака, родзинки, пейджер, передзвін.

201

Спиши, виправляючи помилки. Усно обґрунтуй доцільність виправлень.

А. Осі-нній, ран-ній, знан-ня, воло-сся, Іл-ля, ві-ддаль, су-ддя, со-нний, колос-ся.

Б. Станіс-лав, багатос-лів'я, перес-микувати, зак-рити, прос-тяглась, п'ятиз-начний, відс-кочити.

В. Напам'-ять, пал-ьці, ми-йний, полум-'яний, кіл-ькість, порт-єра, прем-'єра, далекобі-йний, рушій-ний, під-'їзд.

202

Уважно прочитай текст.

Український літак Ан-225 «Мрія» — найбільший і **найпотужніший** у світі транспортний літак. Він настільки великий, що відстань, яку здолав при першому перельоті літак братів Райт*, може вміститись у його вантажному відсіку**. Цей унікальний **надважкий** літак із широким корпусом призначений для **транспортування** вантажів вагою до 250 тонн. Перший політ відбувся в грудні 1988 року. Відтоді літак установив 240 світових авіарекордів.

* Віддаль першого в історії пілотованого польоту американських винахідників братів Райт, що відбувся 1903 року, становила 37 метрів.

** Відсік — ізольована частина.

Завдання і запитання

- ★ Добери заголовок до тексту.
- ★ Чим унікальний літак Ан-225 «Мрія»?
- ★ Запам'ятай значення нових для тебе слів.
- ★ Поділи на частини для переносу виділені слова.
- ★ Напиши фонетичну транскрипцію виділених слів.
- ★ Яка твоя мрія? Що ти готовий / готова зробити для її здійснення?

§ 24

НАГОЛОС

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Уважно прочитай речення. Поміркуй, на що може вплинути зміна наголосу в слові.

А. Із мого **вікна́** видно квітучий сад. У мої **вікна** заглядала весна.

Слово **ма́тері** святе. **Матері́** пишаються успіхами своїх дітей.

Б. На горі стояв високий **за́мок**. На дверях висів великий **замо́к**.

У мене дружна **сім'я́**. **Сім'я** впало в родючий ґрунт.

за́мок

замо́к

сім'я́

сім'я́

БУДЬ У ТЕМІ

Виділення одного з складів у слові посиленням голосу називаємо **наголосом**.

Наголос може змінювати своє місце в різних формах слова, наприклад: *кни́жка* — *книжки́*, *сто́рінка* — *сторінки́*.

Зміна місця наголосу в слові може вказувати на зміну лексичного значення: *за́клад* (установа) — *закла́д* (парі), *му́зика* (мистецтво) — *музи́ка* (музикант). Правильність наголошування перевіряємо за словником наголосів.

Логічний наголос — це виділення посиленням голосу одного чи декількох слів у реченні. Від того, яке саме слово виділяють голосом, змінюється сприйняття змісту речення.

Наприклад:

1. *Ігор* привітав бабусю з днем народження (саме Ігор, а не хтось інший).

2. *Ігор привітав* бабусю з днем народження (таки привітав, не забув привітати).

3. Ігор привітав *бабусю* з днем народження (саме бабусю, а не дідуся).

4. Ігор привітав бабусю *з днем народження* (саме з днем її народження, а не якимось іншим святом).

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

203

Спиши діалоги. Слова, які слід виділяти логічним наголосом у відповідях, підкресли.

1. — <u>Що</u> малює художник? — Художник малює картину.	3. — <u>Що</u> читає Ірина? — Ірина читає книжку.
2. — <u>Хто</u> малює картину? — Художник малює картину.	4. — <u>Хто</u> читає книжку? — Ірина читає книжку.

204

Відтвори запитання діалогів за репліками-відповідями. Запиши утворені діалоги. Слова, які потрібно виділяти логічним наголосом, підкресли.

1. ... ?	Так, я ходив / ходила.
2. ... ?	Так, із другом / подругою.

3. ... ?	Так, із найкращим.
4. ... ?	Так, на концерт.
5. ... ?	Так, гурту «Океан Ельзи».

205

Запиши кожне слово у формі множини, позначаючи наголос. У кожній групі знайди «зайве» слово. Відповідь аргументуй (усно).

Зразок. Снігу́р — снігу́рі.

1. Син, дочка́, вчи́тель, лі́кар, това́риш.
2. За́гадка, па́м'ятка, ба́йка, при́казка, ві́рш.
3. Ла́стівка, жа́йворонок, горобе́ць, жураве́ль, солове́й.

206

Склади й запиши речення або словосполучення з поданими словами. Познач у них наголоси.

Зразок. Гаря́че сонце. Тут га́ряче.

Хоро́ше — хо́роше, байду́же — ба́йдуже, ні́де (нема де) — ніде́, ні́коли (нема коли) — ніко́ли, ні́куди (нема куди) — ніку́ди, тво́го — у тво́го, то́го — від то́го, сво́го — від сво́го.

207

Запиши дієслова у відповідній граматичній формі за поданими зразками. Познач наголоси.

Зразок А. Каза́ти — (я що роблю?) кажу́.

А. Казати, любити, робити, говорити, ловити, судити.

Зразок Б. Каза́ти — (ми що робимо?) ка́жемо.

Б. Іти, жувати, везти, нести, жити, брати.

* <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

Підказка від Квітки

Правильність наголошування різних граматичних форм слова можна перевірити, скориставшись електронними словниками Українського мовно-інформаційного фонду за QR-кодом або за посиланням*.

Зразок В. Замовча́ти — (він що зробив?) замовча́в.

В. Замовчати, завершити, закінчити, заліпити, висіти.

Зразок Г. Мовча́ти — (вона що робила?) мовча́ла.

Г. Бути, жити, везти, нести, брати, помовчати.

208

Прочитай, правильно наголошуючи слова.

А. Щелепа, нирки, скроні, долоні, маківка, слина, спина. **Б.** Дециметр, сантиметр, центнер, розбір, порядковий, проміжок.

209

Спиши словосполучення, постав наголоси. Перевір наголоси за словником. Із трьома словосполученнями склади речення й запиши їх.

Грошові знаки, безквитковий проїзд, пільгові умови, письмове приладдя, польові квіти, яблуневий цвіт, швидкісний літак, легке завдання, підлітковий одяг.

210

Робота в парах. Складіть разом з однокласником / однокласницею усний діалог «Розмова перед уроком», використовуючи словосполучення з довідки.

Довідка. Завда́ння, запита́ння, навча́ння, чотирна́дцятий параграф, черговий / чергова́, складні ви́падки, у сере́дині ро́зділу, виче́рпна відпові́дь.

211

Виразно прочитай тексти.

А. Цінність правильної **вимови** дуже велика. Це своєрідне дзеркало загальної культури людини, свідчення її самоповаги й уміння працювати над собою.

Щоб запам'ятати якомога більше слів, що викликають труднощі при наголошуванні, можна групувати їх за темами, римувати, ілюструвати кумедними малюн-

ками, пригадувати рядки з відомих пісень чи віршів, у яких ужито ці слова. Дуже важливо постійно стежити за чистотою свого мовлення, часто перевіряти правильність наголошування слів за словником. Виберіть свій спосіб вивчення наголосів і розмовляйте без **помилки**!

Б. Андрій Шимановський* своєю життєвою місією вважає популяризацію української мови в соціальних **мережах**. У своїх відео він розповідає про правильні наголоси, українські відповідники до росіянізмів і співає пісні-чистомовки. Своїм прикладом блогер надихає послідовників.

* Зісканувавши QR-код або перейшовши за посиланням, можна переглянути блог Андрія Шимановського:
<https://www.tiktok.com/@shymanovski>

Завдання і запитання

- ★ Поясни, чому важливо правильно наголошувати слова. Як це може допомогти тобі в щоденному житті?
- ★ Постав наголоси у виділених словах, скориставшись словником.
- ★ Спиши перше речення. Підкресли слово, яке виділяємо логічним наголосом.
- ★ Запиши фонетичну транскрипцію слова **викликають**.
- ★ Порадь однокласникам найдієвіший, на твою думку, метод вивчення наголосів, доведи його доцільність.
- ★ Підготуй власну добірку слів, наголошування яких викликає в тебе труднощі, проілюструй їх малюнками.
- ★ Запиши аудіоповідомлення в соцмережі про поширені помилки в наголошуванні слів (наведи 5–7 прикладів).

Зображення з сайту «Мова — ДНК нації»

Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай притчу.

Жили-були собі два сусіди. Прийшла зима, випав сніг. Перший сусід із самого ранку вийшов з лопатою розчищати доріжку перед будинком. Поки розчищав, зазирнув, як там справи в сусіда. А в сусіда — гарненько втоптана стежка.

Наступного ранку знову випав сніг. Перший сусід встав на пів години раніше, узявся до роботи, дивиться, а в сусіда вже все розчищено.

На третій день снігу чимало — по коліна. Встав ще раніше перший сусід, вийшов лад давати... Зазирає за пліт — там знову все чистенько.

Цього ж дня зустрілися вони на вулиці, поговорили про те, про се, і тут перший сусід не стримався, запитав:

— Слухай, а коли ти встигаєш сніг перед будинком розчищати?

Чоловік здивувався спочатку, а потім, сміючись, каже:

— Та я його ніколи не розчищаю, це до мене друзі ходять!

Із газети «Голос»

Малюнок Миколи Капусти

Квітці цікаво!

Яку проблему порушено в притчі? Чому одному із сусідів довелося розчищати сніг перед будинком, а іншому — ні? Чи може людина мати багато друзів? Кого ти вважаєш справжнім другом? Підтвердь свої міркування прикладами з власного досвіду.

ПРИГАДАЙ

- ★ Які ти знаєш типи мовлення?
- ★ Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму?

БУДЬ У ТЕМІ

Твір-розповідь — це усне або письмове зв'язне висловлення, що містить повідомлення про якісь події в житті людини, що розгортаються в часі.

Позначення місця дії, назви осіб і не осіб, що виконують дії, і позначення самих дій — це **мовні засоби**, за допомогою яких ведеться розповідь.

Структура твору-розповіді

вступ
(початок дії)

основна частина
(розвиток дії)

кінцівка
(завершення дії)

ТИ ЗМОЖЕШ

212

Прочитай байку.

Подорожні і Ведмідь

Ішли якомсь лісом два товариші. Назустріч їм вийшов Ведмідь. Один кинувся тікати й виліз на дерево, а другий залишився на дорозі. Упав він на землю та прикинувся мертвим. Він знав, що звірі не чіпають мертвих.

Ведмідь підійшов до хлопця, понюхав його обличчя та й пішов собі.

Товариш зліз із дерева та говорить сміючись:

— Ну, що тобі Ведмідь на вухо шептав?

— Він сказав мені, — відповів хлопець, — що не варті й доброго слова ті люди, які залишають у біді товариша.

Езоп

Завдання і запитання

- ★ Сформулюй тему та основну думку байки. Визнач тип мовлення.
- ★ Знайди дієслова. Чи можна сказати, що вони називають послідовні дії осіб, про які йдеться?
- ★ Склади й запиши план твору.
- ★ Докладно перекажи його (усно).

Підказка від Квітки

Як довести, що висловлення є розповіддю?

1. У ньому йдеться про подію чи кілька подій, які відбуваються послідовно, одна за одною.
2. До висловлення загалом можна поставити питання *що відбулося?*

213

Прочитай текст.

Уже кілька днів Тимошкові не щастило. До всіляких дрібниць (отримав двійку з контрольної, розбив коліно, пробив футбольний м'яч) додалася й справді велика прикрість. Найкращий друг Микита звинуватив його в ненадійності:

— З тобою добре тільки коники викидати. А в серйозних справах... — і Микита багатозначно замовк.

— Ще побачимо, хто на що здатний, — ображено бубонів під ніс Тимошко, проступаючи навпрошки, аж поки перечепився об поріг.

За Жанною Власюк

Завдання і запитання

- ★ Про що йдеться у творі?
- ★ Який тип і стиль мовлення тексту?

- ★ Продовж висловлення.
- ★ Використай слова, що передають послідовність подій (*спочатку, потім, невдовзі, незабаром, тоді, тепер, знову, ще, у кінці* тощо).
- ★ Добери до тексту заголовок.

214

Прочитай анотації до книжок сучасних українських письменників.

Анотація до книжки Тані Саміло «Рудий приبلуда»

Це історія хлопчика і собаки, які опинились далеко один від одного. Але ніхто з них не забув, що таке вірність і справжня чоловіча дружба.

Анотація до книжки Надії Малафеї «Мрійники»

П'ятеро маленьких мандрівників летять на планету Дрім, аби здійснити свої бажання. Але з'ясовується, що капосна планета виконує бажання не так, як хочеться мрійникам, а так, як уважає за потрібне. Екіпаж розкидає по космосу, і тепер мандрівникам доведеться не лише здійснювати свої бажання самотужки, а й шукати можливість повернутися на Дрім назад, щоб дістатися домівки.

Завдання і запитання

- ★ Чи можна вважати ці висловлення розповіддю?
- ★ Поясни лексичне значення слова анотація.
- ★ Склади анотацію до своєї улюбленої книжки.

215

Творче завдання. З'ясуй, у якій послідовності ти розповіси: а) про свій робочий день; б) про цікавий випадок на канікулах; в) про мандрівку з однокласниками. Склади й запиши твір-розповідь у художньому стилі на одну з тем (орієнтовний обсяг твору 0,5–1,0 с.). Добери заголовок. Відредагуй написане.

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уривки з віршів.

В лісі дощик лист обмив,
Теплу землю покропив.
Виріс **[г р и п]** в траві густій,
Підберізнчик товстий.

Надія Приходько

Учора простудився
На ковзанці Пилип,
І лікарі сказали,
Що у Пилипа — **[г р и б]**.

Петро Сорока

- ★ До чого призвело порушення правил вимови звуків у словах **гриб** і **грип**?
- ★ Чому важливо дотримуватися орфоепічних правил?

БУДЬ У ТЕМІ

Орфоепічні норми регулюють правильність вимови звуків і звукосполучень, наголошення слів та інтонування речень.

Орфоепічні норми зафіксовано в **орфоепічних словниках**. Звучання слова в орфоепічних словниках передано фонетичною транскрипцією (звукозаписом).

Орфоепічна помилка — наслідок порушення орфоепічних норм.

До орфоепічних помилок призводять:

- ★ неправильна вимова звука або групи звуків;
- ★ неправильне наголошування та логічне виділення слів у реченні;
- ★ неправильне інтонування речення.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

216

Прочитай уголос скоромовки та уривок із вірша. Твердо вимовляй звуки [ж], [ч], [ш].

1. Щедрий дощик площу полоще. 2. Борщик у горщику, щавель у борщику, а до борщу — ще й по лящу. 3. У чотирьох черепашок четверо черепашенят. 4. Летів горобчик, сів на стовпчик, прибіг хлопчик — утік горобчик. 5. Біжать стежини поміж ожини. 6. Дзижчить над житом жвавий жук, бо жовтий він вдягнув кожух.

7. У жукової дружини
Жовта брошка із жоржини,
А жукові сини і дочки
Мають жовті чобіточки.

Оксана Кротюк

Порада Юрася

Шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж]
вимовляємо твердо.

217

Прочитай уголос слова, чітко розрізняючи вимову [и], [і].

Чистий, чіткий, залучити, чільний, чипси, височіти, звучить.

Шість, шипить, широкий, гроші.

Життя, жінка, жирафа, поживний, дружина, межі.

Щітка, щирий, щілина, щипає.

218

Прочитай слова з дотриманням правил вимови.

Упав, встав, вправний, розгорнув, Кравченко, вказав, вставив, заспівав.

Підказка від Квітки

Запам'ятай, що літера **в** ніколи не позначає звука [ф].

219

Прочитай скоромовки. Чітко вимовляй звуки [ґ], [ґ], позначені на письмі літерами **г** і **ґ**.

Ґанок, ґава, дзиґа, ґрати,
Ґрунт, ґатунок, ґелґотати,
Ґудзик, ґречно, аґрус, ґедзь,
Ґуля, ґніт, джиґун і герць*.

Горизонт, гандбол, гербарій,
Гаджет, блогер, гугл, глосарій**,
Голуб, гуска, голова —
Гарно вимовляй слова!

Леся Гапон

* Герць — двобій, поєдинок.

** Глосарій — словник.

Порада Юрася
Той, хто правильно ви-
мовляє звуки [ґ], [ґ],
правильно позначає їх
на письмі!

220

Виразно прочитай слова вголос. Із трьома з них (на вибір) склади й запиши речення.

А. Лекція [л е́ к ц і́ й а];
телеграма [т е^и л е^и г р а́ м а];
дисковод [д и^е с к о в о́ д];
директор [д и^е р е́ к т о р];
тираж [т и^е р а́ ж];
диктор [д и́ к т о р].

Б. Молоко [м о л о к о́];
робота [р о б о́ т а];
золоте [з о л о т е́];
молодий [м о л о д и́ й];
солодкий [с о л о́ д к и́ й];
дорога [д о р о́ г а].

Буква **о** ніколи не
позначає звука [а].

Букви **и, е** не позна-
чають м'якості по-
передніх приголос-
них.

Робота в групах. Попрацюй з однокласниками / однокласницями. Об'єднайтесь у групи. Випишіть виділені слова та поставте наголоси. За потреби скористайтесь словником. Лише правильно наголошені слова оцінюють одним балом. Виграє група, яка здобула найбільше балів за усі три завдання.

А. 1. У **середині листопада** тобі виповниться **одиннадцять** років. 2. На **батьківських** зборах повідомили приємну **новину**. 3. Щасливий **випадок** трапився **позаторік**. 4. **Нове зручне** кафе було неподалік. 5. Уведи **логін** і пароль.

Б. 1. Я **заплачу** за проїзд. 2. **Мого** телефона не бери. 3. Я **говорю** правду. 4. Ми **перейдемо** дорогу на пішохідному переході. 5. Вони сьогодні працюють **разом**.

В. 1. Біля **озера** ростуть густі **верби**. 2. **Озера** Волині пронизливо сині. 3. Коло старої **верби** красується калина. 4. У моєї **подруги атласне** плаття. 5. Щоб роздивитися деталі, скористайся **лупою**.

Прочитай текст із дотриманням орфоепічних норм.

Переможець

Для Олексія забіг почався вдало: він упевнено тримався другим. До фінішу було вже недалеко, як раптом він, **озирнувшись** назад, помітив, що хлопець, який біг за ним слідом, загубив **взуття**. Олексій зупинився, щоб допомогти товаришеві. А той вирвався вперед і обігнав свого рятівника, відібравши в нього призове місце. Олексій засмутився. А його тато, який усе це бачив, сказав:

— Ти переможець! Я пишаюся тобою, синку!
 — Але я прибіг аж четвертим! — схлипнув Олексій.
 — Уміти творити добро — ось **найвища** перемога, яку тільки може здобути людина, — сказав тато.

Із газети «Духовний вісник України»

Завдання і запитання

- ★ Визнач, до якого типу мовлення належить текст.
- ★ Передай фонетичною транскрипцією виділені слова.
- ★ Визнач логічні наголоси в реченнях.
- ★ Чи правильно вчинив Олексій? Як учинив би / учинила б ти на його місці?
- ★ Поділися своїми міркуваннями, що означає уміти творити добро.

§ 26

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Як правильно записувати фонетичну транскрипцію?
2. Які є голосні звуки?
3. Як розрізнити глухі / дзвінкі, тверді / м'які приголосні звуки?
4. Що таке наголос?
5. Яка відмінність між звуком і буквою?
6. Коли літери **я, ю, є** позначають два звуки?
7. Які правила переносу слів?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Буква **д** позначає твердий приголосний у словах варіанта
А радо, прийди **Б** сидіти, дьоготь
В дятел, прилад **Г** пригода, дівчина
2. Усі приголосні глухі в обох словах варіанта
А стовбур, схил **Б** тил, рояль
В сила, сіль **Г** піч, сич
3. Однакова кількість звуків і букв в усіх словах варіанта
А Юрій, юнацький **Б** кетяг, ясність
В хрущ, хустка **Г** прядиво, брязкальце

4. Наголошений перший склад в усіх словах варіанта
А подруга, спина **Б** щелепа, правовий
В дочка, новий **Г** обіцянка, живопис
5. Правильно поділено для переносу всі слова в рядку
А зап-рілий, я-года
Б без-'ядерний, нуль-овий
В йо-гурт, ма-йо-рить
Г г'ва-лт, г'е-дзь
6. Звуком [т'] починаються всі слова варіанта
А тінь, толока **Б** тьохкає, тім'яний
В твердий, тісний **Г** товариш, тюль
7. Виділена буква позначає два звуки в усіх словах варіанта
А **я**кість, знання **Б** **щ**едрівка, **лю**ди
В лл**є**ться, **Є**вген **Г** пла**щ**, уя**в**ний
8. Правильну вимову відображено у звукових записах усіх слів рядка
А прилад [п р і л а т], пам'ять [п а м й а т]
Б щока [ш ч о к а'], нести [н е" с т і']
В сказав [с к а з а ф], поля [п о л а']
Г гудзик [г у дз и" к], ходжу [х о д ж у]
9. Добери слово зі звуком [дз] і склади з ним речення. Запиши.
10. Зроби письмовий фонетичний розбір слова **дядько**.

§ 27

ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ [e], [и] В КОРЕНЯХ СЛІВ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уголос слова.

зе́мля зе́млі
зи́ма зи́ми

- ★ Зістав вимову ненаголошених і наголошених [e], [и].
- ★ Які особливості вимови голосних у наголошених і ненаголошених складах?

БУДЬ У ТЕМІ

Наголошені голосні [a], [i], [y], [e], [и], [o] завжди вимовляють чітко й виразно, наприклад: *му́дрість, ра́дість, ро́зум, рі́дкість, ри́зик.*

Ненаголошені голосні [a], [i], [y] вимовляють чітко, наприклад: *труба* [т р у б а́], *такий* [т а к і́ й], *дітвора* [д і́ т в о р а́].

Ненаголошені голосні [e], [и] у коренях слів вимовляють нечітко:

- ★ ненаголошений [e] вимовляють із наближенням до [и], наприклад: *оселюся* [о с е^и л' у с' а];
- ★ ненаголошений [и] вимовляють із наближенням до [e], наприклад: *живе* [ж и^e в е́].

У закінченнях слів ненаголошені [e], [и] вимовляють чітко, наприклад: *лісами* [л' і с а́ м и].

Ненаголошений [o] вимовляють із наближенням до [y], якщо наступний склад містить:

- ★ наголошений [y], наприклад: *зозуля* [з о^y з у́ л' а], *косуля* [к о^y с у́ л' а];

- ★ наголошений **[i]**, наприклад: *тобі* [т оʏ б' і], *собі* [с оʏ б' і].

В усіх інших позиціях ненаголошений **[o]** вимовляють чітко, наприклад: *молоко* [м о л о к о], *пора* [п о р а].

Правильність уживання літер **е, и** на позначення ненаголошених голосних **[e], [и]** перевіряють наголосом, змінивши слово або дібравши спільнокореневе так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним, наприклад: *глибо́кий* — *глибо́ко*, *висо́кий* — *ви́соко*, *весло́* — *ве́сла*, *весна́* — *ве́сни*.

Літеру **е** пишуть:

- ★ у буквосполученнях **-ере-, -еле-**, наприклад: *березень*, *велетень*;
- ★ якщо **е** випадає в інших формах слова, наприклад: *півень* — *півня*, *липень* — *липня*;
- ★ якщо **е** в інших формах слова змінюється на **і**, наприклад: *осінь* — *осені*, *корінь* — *кореня*.

Правопис **е, и** на позначення ненаголошених голосних **[e], [и]** у деяких словах потрібно запам'ятати, наприклад: *кишеня*, *левада*, *пиріг*, *директор*, *пшениця*, *п'єдестал*, *президент*.

Орфографічна помилка — помилка в написанні слова.

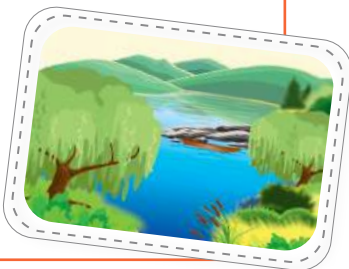
Перевірити правильність написання слів можна за **орфографічним словником**.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

223

Прочитай уривок із вірша. Передай фонетичною транскрипцією виділені слова. У яких словах відбувається уподібнення **[и^е]**, **[е^и]**? Поясни правопис ненаголошених **[e]**, **[и]** в коренях виділених слів.

Тихе́сенько ві́тер віє.
Степí, ланí мріють;
Між ярами над **ставами**
Ве́рби зеленіють (Тарас Шевченко).

224

Передай фонетичною транскрипцією слова.

Зразок. Потік [п оʏ т´ і ќ].

А. Потік, Поділ, подібний, подія, голівка, копійка, політика.

Б. Кожух, голубка, поту́га, потужний, прову́лок, борсу́к, готу́ю, посу́ха.

225

Спиши слова, уставляючи на місці пропусків відповідні літери. Правопис букв на позначення ненаголошених [е], [и] перевір наголосом.

Ш..потіти, оз..ро, ж..ве, р..бро, с..рота, в..черя, ж..рдина, в..ршина, ш..поче, в..шневий, тв..рдиня, зуп..нитися, м..довий, кол..сати.

226

Розподіли слова на ті, у яких ужито буквосполучення **-ере-**, й ті, у яких потрібно писати буквосполучення **-еле-**. Запиши у дві колонки. Постав наголоси у виділених словах. Склади й запиши з ними речення.

Сережки, верещати, **середина**, очерет, зелень, селезень, ожеледь, шелест, черешня, береги, джерело, **беремо**, ожеледь, **мережа**, бережи, пелена.

227

Постав слово в таку форму, щоб ненаголошений [е] чергувався з [і]. Запиши утворені пари слів за зразком.

Зразок. Летіти — політ.

Дзвеніти, плечима, лебединий, сутеніє, береза, череда, обереги.

228

Постав слово в таку форму, щоб ненаголошений [е] випав. Запиши утворені пари слів за зразком.

Зразок. Травень — травня, пісень — пісня.

Травень, вітер, палець, ранець, серпень, січень, хлопець, весен, сосен, мітел.

229

Спиши слова, ставлячи пропущені літери. Правопис букв на позначення ненаголошених [е], [и] перевір за словником.

Конт..нент, д..таль, п..нал, ап..льсин, д..плом, ч..мпіон,
ч..ркають, к..рує, к..рмо, н..ктар, п..чаль, п..даль, п..дагог,
т..л..фон, тр..буна, інт..рнет.

230

Спиши слова, розкриваючи дужки.

Д(и/е)када, д(и/е)лигат, л(и/е)вада, темп(и/е)ратура,
д(и/е)ректор, інж(и/е)нер, (а/о)таман, п(а/о)р(а/о)лон,
р(и/е)цепт, тр(и/е)вога, д(и/е)путат, м(и/е)даль.

Створи хмару слів* зі слів, у яких правопис букв на позначення ненаголошених [е], [и] не можна перевірити за правилом.

* Хмару слів можна намалювати самостійно на аркуші або створити в інтернет-мережі, зісканувавши QR-код чи перейшовши за посиланням:

<https://wordcloud.pro/en?fbclid=IwAR0DLxLC9Z070MtTZBnhXTSCazG-wvB1M1FdTnxy25Sdr4QCBqkJmkSNMVU>

231

Розподіли й запиши в три колонки слова за способом перевірки правильності написання в коренях **е, и**:

- 1) ті, правопис яких перевіряємо наголосом;
- 2) ті, правопис яких перевіряємо випаданням [е];
- 3) ті, правопис яких перевіряємо за словником.

Кишеня, терпець, молодець, перець, телефон, шинель, сливовий, тиждень, славень*, крижень**, справедливий, дистанція, колектив, демократія***, спекотний, процедура, далечина, сивина.

* *Славень* — гімн.

** *Крижень* — дикий водоплавний птах, дика качка.

*** *Демократія* — форма управління, за якого верховна влада належить народів.

232

Спиши речення, уставляючи пропущені **е, и**. Правопис поясни за правилами (усно). Виділені слова поділи для переносу.

1. Н..ма в світі, як своя країна! 2. Кожному м..ла своя сторона. 3. Нуте, **браття**, або п..р..могу добути, або дома не бути (*нар. творчість*). 4. Н..б..са блакитні **сяють** з глибини, а пш..ничні й житні **м..р..хтять** лани (*Д. Павличко*). 5. **Г..рої** с..рцями палають яскраво... (*А. Данієлян*).

233

Склади й запиши чотири речення про символи України, уживаючи опорні слова.

Зразок. Прапор, тризуб, гімн, герб.

234

Виразно прочитай тексти.

А. Кольори нашого серця

23 **серпня** в Україні щорічно відзначають День **Д..ржавного** Прапора. Це **в..лике** свято для українців.

Н..бесний і золотий сплелися на прапорі в незламній єдності. Волошкова синява розлилася на жовтогарячому **пш..ничному** полі. Це — кольори нашої волі, нашої віри, нашого майбутнього, кольори нашого серця.

Ми любимо землю, сонце і небо на нашому прапорі. У ньому — наша сила, захист, упевненість, гідність. Під синьо-жовтим прапором збираються українки й українці, готові жити усвідомлено. Під прапором збирається народ! (*Тетяна Зінченко*).

Б. Марійка **с..діла** й малювала. Спочатку взяла блакитний олівець.

— Хай небо буде погідне, ясне! — сказала вона й намалювала небо.

— У небі хай сяє сонечко, — сказала вона і взяла жовтий олівець. Намалювала сонце, і небо **пов..с..лішало**. А внизу поле, чорне та сумне.

Відклала олівці і **зам..лува́лася**.
Гарна жовта барва з блакитною! Як
сонечко з небом. Як волошка з **пш..-
ницею**. Як наш прапор (Зірка Мензатюк).

Завдання і запитання

- ★ Що тематично об'єднує тексти?
- ★ Які засоби виразності вжито в них?
- ★ Що відчувала дівчинка, використовуючи синю і жовту барви на своєму малюнку?
- ★ Випиши виділені слова, уставляючи в них потрібні літери.
- ★ Дай стисло письмову відповідь на запитання «Як потрібно ставитися до державної символіки?».

Есе

Успіх з українською

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай оголошення. Про що в ньому йдеться?

Оголошуємо конкурс есе

Запрошуємо п'ятикласників / п'ятикласниць написати есе.

Про що? Про те, що захоплює! Про свої мрії і плани, розваги і відкриття, дружбу і подорожі, пригоди і перемоги. Не варто обмежуватися традиційними темами! Пишіть про те, що справді важливо для вас!

Квітці цікаво!

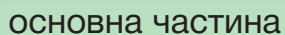
Чи береш ти участь в подібних конкурсах? Для чого потрібно вміти писати есе? Як уміння писати есе допомагає стати вправним мовцем? Відповідь проілюструй прикладами з життя.

БУДЬ У ТЕМІ

Есе — невеликий за обсягом прозовий твір довільної будови, у якому автор висловлює власні думки та враження з певного питання.

Будова есе:

Стиль мовлення: **публіцистичний** або **художній**.

ТИ ЗМОЖЕШ

235

Назви основні ознаки есе, користуючись хмаркою слів (тегів).
Прокоментуй їх.

Прочитай висловлення.

Хоча художні тексти в стилі есе відомі з часів античності, появу цього жанру пов'язують з ім'ям французького письменника і філософа Мішеля Монтеня, який з 1572 року й до кінця життя працював над своїм найбільшим літературним твором, що мав назву «Проби».

Написання есе передусім навчає тебе мислити по-дорослому, тобто максимально відповідати за свої слова, обґрунтувати свою позицію. Власне, це те, що дорослі роблять регулярно, пишучи есе, роблячи записи в блогах та соцмережах (за Іриною Голодюк).

Завдання і запитання

- ★ Яка інформація є новою для тебе? У чому її цінність?
- ★ Поясни значення слів «блог», «соцмережі».
- ★ Склади й запиши два речення з цими словами.

Прочитай зразки есе. До якого стилю мовлення вони належать? Відповіді аргументуй (усно).

А. Думи мої, думи

Вечір... За вікном ухають пугачі. Їхній голос відлунює ритмом мого серця. А в пам'яті зринають рядки Тараса Шевченка, які часто повторює дідусь: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...».

Я задумався, пригадуючи, як весело проводив канікули: лазив по деревах, мов ящірка, бігав, мов заклопотаний їжачок у пошуках поживи.

Пугачі заухкали сильніше, мов їх хтось пробудив від сну. Я виглянув у вікно і побачив двох пугаченят, що тільки-но з'явилися на світ. Вони нагадували мене самого. Моє серце радісно забилося і переповнилося добротою.

За Віталієм Грабчуком

Б. Українська пісня

Життєва дорога кожного починається з тихої, ніжної маминої колискової, яка ніби оберігає нас від усього недоброго. А коли ми стаємо дорослими, то без пісні не уявляємо свого життя. З нею проводимо дні радості й смутку, години праці й дозвілля. Недарма ж український народ вважають найспівучішим.

Та й пісня наша наймелодійніша, найзадушевніша. І в якому куточку земної кулі вона не звучала б, кожному, хто її почує, западає глибоко в серце та залишається в пам'яті, а тому викликає до себе велику цікавість. Про що ж співають українці? Ця цікавість і спонукає людей всього світу слухати українські пісні (за Уляною Митник).

238

Творче завдання. Напиши есе на одну з тем: «Краса й милозвучність української мови», «Транспорт майбутнього», «Вода в природі». Поміркуй, чим зацікавила тебе вибрана тема. Добери до складеного есе виразну й цікаву назву. Прочитай і відредагуй написане

§ 28

ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уривок із вірша.

Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну (Тарас Шевченко).

- ★ Чи збігається вимова виділених слів із їх написанням?

Усі приголосні перед голосними та в кінці слів вимовляють чітко.

Якщо два приголосні стоять поруч, то може відбутися уподібнення.

Уподібнення — це наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого.

★ **Глухі** приголосні перед дзвінками **уподібнюються** до **парних дзвінких**, наприклад: *футбол* [ф у **д** б о л], *боротьба* [б о р о **д** б а], *бейсбол* [б е^и й **з** б о л], *косьба* [к о **з** б а], *вокзал* [в о **г** з а л], *лічба* [л і **дж** б а].

★ **Дзвінкі** приголосні **не уподібнюються** до парних глухих у кінці слів і перед глухими, наприклад: *хліб* [х л і **б**], *книжка* [к н і **ж** к а], *гриб* [г р и **б**].

Увага! **[г]** перед глухими **уподібнюється** до **[х]** у словах **легко, дьогтю, кігті, нігті, вогко** та похідних, наприклад: *легкий* [л е^и **х** к і й], *вогкий* [в о **х** к и й].

★ Тверді приголосні **[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дж]** перед м'якими **уподібнюються** до **парних м'яких**, наприклад: *літня* [л і́ **т** н́ а]; *рідня* [р і́ **д** н́ а], *кузня* [к у́ **з** н́ а], *танці* [т а́ **н** ц́ і].

★ Уподібнення зазнають приголосні **[ж], [ч], [ш]** перед **[з], [ц], [с]** і приголосні **[з], [ц], [с]** перед **[ж], [ч], [ш]**.

Пишемо	Читаємо	Приклад
-жці	[з' ц' і]	<i>смужці</i> [с м у́ з' ц' і]
-чці	[ц': і]	<i>тумбочці</i> [т у́ м б о ц': і]
-шся	[с': а]	<i>вітаєшся</i> [в' і т а́ й е ^и с': а]
-шці	[с' ц' і]	<i>дошці</i> [д о́ с' ц' і]
-сш-	[ш:]	<i>принісши</i> [п р и ^е н́ і ш: и]
-зш-	[ш:]	<i>прилізши</i> [п р и ^е л́ і ш: и]

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

239

Робота в парах. Запропонуй однокласникові / однокласниці прочитати вголос слова з дотриманням орфоепічних норм. Стеж за його / її вимовою. Зафіксуй неточності. Попроси однокласника / однокласницю послухати, як ти вимовляєш ці слова.

Брі**д**, плі**д**, слі**д**, порі**г**, сні**г**, бере**г**, збері**г**, полі**г**, ні**ж**, ля**ж**, ма**ж**, хлі**б**, вири**б**, засі**б**.

Тру**б**ка, проб**к**а, голу**б**ка, борі**д**ка, сусі**д**ка, гряд**к**а.

Ни**ж**че, доро**ж**че, бли**ж**че.

Ді**ж**ки, сирої**ж**ки, пирі**ж**ки, сте**ж**ки, стру**ж**ка, ні**ж**ка.

Бері**з**ка, кі**з**ка, рі**з**кий, ка**з**ки, при**к**азки.

240

Розглянь зображення. Усно опиши кількома реченнями зовнішність дівчини, зображеної на картині, використовуючи подані слова. Прокоментуй вимову збігів приголосних.

Стьо**ж**ки, сере**ж**ки, раз**к**і, кві**т**ки,
кі**с**ки, мере**ж**ка, намі**с**та, віно**ч**ки.

Українська співачка, ведуча
Анжеліка Рудницька

«Українка біля плугу»
Художник Ілля Рєпін

241

Прочитай слова із дотриманням орфоепічних норм. Запиши, розподіливши у дві колонки: ті, у яких глухий уподібнюється до дзвінкого, і ті, у яких дзвінкий уподібнюється до глухого.

Ане**к**дот, вог**к**о, лег**к**о, як**б**и, вок**з**ал, ні**г**ті, молот**ь**ба,
дьог**т**ю, борот**ь**ба, кос**ь**ба, кі**г**ті, про**с**ьба.

242

Прочитай речення. Знайди в кожному з них слово, у якому твердий приголосний уподібнюється до м'якого. Запиши ці слова фонетичною транскрипцією.

1. Любов материнська найбільша, найсвітліша, най-безкорисливіша, безмежна (М. Стельмахович). 2. Хороші діти — це честь батька й матері (нар. творчість). 3. Молодь багата мудрістю мами і тата (нар. творчість).

243

Запиши фонетичною транскрипцією слова. Усно з'ясуй, за якою ознакою відбувається уподібнення в кожному з рядків.

А. Вогко, дьогтю, розпастися.

Б. Вишгород, рюкзак, Великдень.

В. Устя, пізній, радість, листя.

244

Спиши речення, змінивши дієслова за зразком. Прочитай подані речення з дотриманням орфоепічних норм.

Зразок. Сонце (що робить?) усміхається з неба.

Сонце (**усміхатися**) з неба. Воно сипле своє проміння на дерева і квіти, (**намагатися**) розвеселити все довкола. Збоку (**насуватися**) хмарка. Що в неї на думці? Невже вона хоче затулити сонечко? Ще мить — і воно (**ховатися**) за хмарку. (**Починатися**) дощ.

-ться вимовляємо як [ц': а]

245

Прочитай із дотриманням орфоепічних норм. Запам'ятай, як потрібно вимовляти буквосполучення **жц**.

І по сте[з' ц']і, й по дорі[з' ц']і

Легко рухатись стоні[з' ц']і.

Книжці, ложці, ніжці, мереж-
ці, сережці, доріжці, подружці.

-жці вимовляємо як [з' ц' і]

246

За поданим початком опиши ранок школяра / школярки (усно). Використовуй слова з довідки. Правильно вимовляй слова.

Зразок. Щоранку ти (що робиш?) прокидаєшся і збираєшся йти до школи...

Довідка. Прокидаєшся, умиваєшся, витираєшся, зачісуєшся, збираєшся, прислухаєшся, вітаєшся, усміхаєшся, намагаєшся.

-шся вимовляємо як [с':а].

247

Прочитай із дотриманням орфоепічних норм. Запам'ятай, як потрібно вимовляти буквосполучення **чц**. Вивчи заримовані рядки або склади свою історію, використовуючи слова із вправи.

У малесенькій крамни[ц':і]
Кіт дрімає на поли[ц':і],
Киця ходить у спідни[ц':і],
Котик спить у рукави[ц':і].

-чці вимовляємо як [ц':і]

У книжечці, у ручці, у казочці, на гілочці, у річці,
у полуничці, у травичці.

248

Запиши слова за зразком.

Зразок. [с т е́ з' ц' і] — стежці.

[с т е́ з' ц' і], [с т а р а́ й е" ц': а], [р у́ ц': і], [п р и н' і ш: и],
[п е" р е" м о́ з' ц' і], [д о́ с' ц' і], [з в а́ з' с' а].

249

Прочитай із дотриманням орфоепічних норм. Запам'ятай, як потрібно вимовляти буквосполучення **шц**.

Ми[с' ц' і], пта[с' ц' і] і мура [с' ц' і]
добре тут, неначе в ка[з' ц' і].

-шці вимовляємо як [с' ц' і]

Вишці, мишці, мурашці, мушці, комашці, петрушці,
грушці, дошці, сушці, подушці.

Єдине ціле

Якось ми з татом і мамою вирішили поїхати в ліс по гриби. Ми домовилися, що, повернувшись із «тихого полювання», разом почистимо гриби.

Приїхали до лісу. Молодий сосняк щедро висипав нам під ноги золотисті масляки.

Ми йшли по **стежці** й назбирали два повні відра і великий кошик.

Повернулися додому, сіли чистити гриби. Уже надворі темно — а ми все чистимо. У мене **злипаються** очі.

— Синку, іди вже спати, — каже мама.

Я дивлюся на тата, що він скаже. Батько по-доброму **усміхається**:

— Можеш іти, якщо дуже втомився. Але ж ми завжди допомагаємо мамі... Ми ж одна сім'я? Єдине ціле? Правда, синку?

— Правда, — погодився я і з новими силами взявся до роботи. Я не залишив батьків і був з ними до останнього грибочка (за Вірою Пароноюю).

Завдання і запитання

- ★ До якого типу мовлення належить текст?
- ★ Чому хлопчик залишився чистити гриби, хоча був дуже втомленим і хотів спати?
- ★ Яке ставлення до матері продемонстрували батько і син своєю поведінкою?
- ★ Чи панують взаєморозуміння та взаємоповага між членами родини?
- ★ Чи виражає заголовок основну думку твору?
- ★ Запиши виділені слова фонетичною транскрипцією.
- ★ Вислови свої міркування про родинні цінності (2–3 речення).

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Зістав вимову звуків, позначених буквою **г**, у словах:

*ніГтик [н' і х т и ґ к] — ніГоть [н' і ґ о т ь]
леГко [л ґ ґ х к о] — леГенько [л ґ ґ ґ ґ ґ ґ к о]*

- ★ У якій позиції звук **[г]** уподібнюється до **[х]**, а в якій звук **[г]** залишається дзвінким?
- ★ Як перевірити правопис літери **г**, що позначає звук **[х]**?

БУДЬ У ТЕМІ

Приголосні, вимова яких не збігається з написанням і може призвести до орфографічних помилок, називають **сумнівними**.

Правопис деяких слів із сумнівними приголосними можна перевірити, змінивши слово або дібравши спільнокореневе так, щоб сумнівний приголосний став перед голосним і вимовлявся чітко, наприклад: *леґкий* — *леґенький*, *молотба* — *молотити*.

Якщо правопис слова неможливо перевірити правилом, слід звернутися до **орфографічного словника**, наприклад: *баскетбол*, *футбол*, *рюкзак*, *вокзал*.

Порада Юрася

Нечітка вимова дзвінких приголосних перед глухими та в кінці слів може призвести як до орфоепічних, так і до орфографічних помилок.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

251

Прочитай слова, дотримуючись правил орфоєпії. Добери до слів спільнокореневі або інші форми слова, які ілюстрували б правопис виділених літер. Запиши за зразком.

Зразок. Жабка — жабеня.

Рибка, жабка, скибка, шубка, в'язка, низка, замазка, рідко, вигадка, грядка, смужжка, ніжка, ложжка, близько, слизько, низько.

252

Спиши слова, уставивши пропущені літери. Добери спільнокореневі або інші форми слова, які ілюстрували б правопис усталених літер. Запиши за зразком.

Зразок. Незабудка — забудеш.

Незабу..ка, ле..кість, дорі..ка, кни..ка, знахі..ка, мо-ту..ка, тру..ка, ді..ка, ши..ка, коро..ка, стру..ка.

253

Розподіли й запиши у дві колонки: 1) слова, у яких літера г позначає звук [x]; 2) слова, у яких літера г позначає звук [r]. Перевір правопис сумнівних приголосних у словах першої колонки за зразком.

Зразок. Нігті — ніготь.

Нігті, кігті, дьогтю, ворог, сніг, вигравати, зміг, поріг, гребти, легкокрилий, лягти, восьминіг, берег, переміг.

254

Випиши слова, у яких є глухі звуки, що уподібнюються до дзвінких. Перевір правопис сумнівних приголосних за зразком.

Зразок. Боротьба — боротяся.

Боротьба, каска, вогкий, ласка, квитки, просьба, маска, молотьба, призьба, різьба, колиска, дьогтю.

255

Розподіли й запиши у дві колонки: 1) слова, правопис яких можна перевірити за правилом; 2) слова, правопис яких не можна перевірити за правилом.

Лічба, косьба, клятьба, осьдечки, футбольний, дьогтьовий, екзамен, анекдот, легкість, якби.

256

Спиши речення, ставлячи пропущені літери. Усно обґрунтуй правопис слів із сумнівними приголосними.

Найпопулярнішими в Україні є ігрові та командні види спорту: фу..бол, баске..бол, хокей, волейбол. Збірну України з бей..болу створено 1991 року. Високі результати продемонстрували українські спортсмени на змаганнях з ле..кої атлетики та греко-римської боро..ьби.

257

Зроби буквений запис слів. Усно обґрунтуй правопис слів із сумнівними приголосними.

[р' у г з а́ к], [ф у д б о́ л к а], [п р и^е в о г з а́ л' н а],
[н' і х т и^е к], [б е^и й з б о́ л' н и й].

258

Уважно прочитай тексти.

А. Перші машини з паровим двигуном на дорогах Сумщини з'явилися наприкінці XIX століття, а вже на початку XX століття автомобілі стали популярними серед заможних містян.

На вулицях тогочасного міста пересувалися водночас і машини, і гужовий транспорт: вози, екіпажі, карети. Автомобілі дуже гуркотіли, лякаючи коней. Сполохані тварини перекидали вози, і це спричиняло безлад. Тому на сесії Сумського повітового зібрання 21 вересня 1913 року ухвалено обов'язкові для всіх правила дорожнього руху. Максимальну швидкість руху автомобілів

у місті обмежено. Крім того, водії мали закривати глушники під час їзди в населених пунктах і повертати машину праворуч у разі зустрічі з підводами або завантаженими возами.

Б. Наталочка сиділа з **премудрим** виглядом і також розмірковувала...

— І дорожні знаки теж хороші, — додала вона по хвилі. — Особливо круглі. Взимку ми на одному такому каталися, наче на санях.

— Цих знаків треба слухатися, — зауважив тато. — Адже вони що-небудь забороняють: повертати, або зупинятися, або швидко їхати.

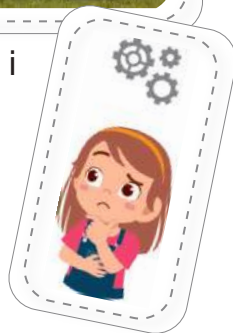
— Он як? — здивувалася Наталочка. — Тоді, мабуть, кращі оті трикутники з червоними краями. Вони менш суворі?

— Саме так; вони попереджають про те, що чекає на трасі. Ось це, наприклад, — не пляшка, а звуження дороги. А хрест позначає перехрестя, — пояснював тато. — **Придивляйся** пильніше, тоді все збагнеш.

За Зіркою Мензатюк

Завдання і запитання

- ★ Добери заголовки до текстів. Знайди спільні для двох текстів ключові слова.
- ★ Перевір за тлумачним словником лексичне значення слова **гужовий**.
- ★ Поясни правопис префіксів у виділених словах.
- ★ Для чого потрібні дорожні знаки? Які з них описано в тексті **Б**?
- ★ Про які правила дорожнього руху йдеться в текстах? Доведи, що встановлювати правила дорожнього руху та дотримуватися їх необхідно. Сформулюй і запиши 3–5 речень.

§ 30

ВИМОВА ТА ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

з-(зі, с-), роз-(розі-), без-

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай слова вголос. Зістав правопис і вимову слів.

ро**з**ахнути [р о ж ч а х н у́ т и]
ро**з**хитати [р о с х и^е т а́ т и]
бе**з**словесний [б е^и с: л о в е́ с н и й]

- ★ Чи завжди вимова слова збігається з його написанням?

БУДЬ У ТЕМІ

Префікси **роз-**, **без-** завжди пишемо з буквою **з**, наприклад: *розказав*, *безсумнівно*. Префікс **розі-** пишемо перед збігом приголосних, наприклад: *розібрати*, *розірвати*.

Префікс **з-(зі-, с-)** передаємо:

- ★ **с-** — перед **к, п, т, ф, х**, наприклад: *скупів*, *спитав*, *стулив*;
- ★ **з-** — перед іншими приголосними, наприклад: *збив*;
- ★ **зі-** — перед збігом приголосних, наприклад: *зібрати*.

В усіх інших випадках пишемо префікс **з-**.

Префікси **роз-**, **без-** перед дзвінкими, **крім [ж]**, та перед голосними вимовляємо чітко: *розвинути* [р о з в і́ н у т и], *розорати* [р о з о р а́ т и].

Відбувається уподібнення:

- ★ **[з]** до **[с]** перед глухими, наприклад:
розказати [р о с к а з а́ т и], *розхитати* [р о с х и^е т а́ т и];
- ★ **[з]** до **[ж]** або **[ш]** перед шиплячими, наприклад:
розчепити [р о ж ч е^и п і́ т и], *розжився* [р о ж: і́ в с' а].

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

259

Спиши слова, виділяючи префікси. Першу літеру кореня підкресли. Запам'ятай, перед якими буквами пишемо префікс **с-**.

Спалити, скинути, сказати, стулити, стесати, сфальсифікувати, сфотографувати, сходити, схибити.

260

Випиши слова з префіксом **з-(зі-)**.

Зійтися, зібгати, зіниця, зірниця, зімліти, зілля, зіпсований, зір, зіпнутися, зірка, зісканувати, зійти.

261

Спиши слова, ставлячи префікси. Вибір аргументуй правилом.

..поглядати, ..берегти, ..грати, ..варити, ..бирати, ..дирати, ..казати, ..ховати, ..хопити, ..середини, ..початку, ..чепити, ..мкнути, ..гріти, ..бігати, ..гнути, ..линяти, ..долати, ..проба, ..клеїти, ..против, ..кочити, ..класти, ..крипіти.

262

Гра «Хто швидше?». Попрацюй у групі. Разом з однокласниками / однокласницями за хвилину потрібно пригадати й записати: 1) якомога більше слів, які починаються на префікс **роз-(розі-)**; 2) якомога більше слів, які починаються префіксом **без-**. Кожне правильно вибране й записане слово оцінюємо одним балом. Неправильно написані слова не враховуємо. Результати сумуємо. Виграє команда, яка здобула найбільше балів за два завдання.

263

Спиши слова, виправивши помилки.

А. Роспороти, ростерти, росташувати, росчахнути, росповзтися.

Б. Беспечний, бесперервний, бесконечний, бескультурний, беспорядний.

264

Розподіли слова на ті, у яких потрібно писати букву **з**, і ті, у яких слід писати літеру **с**. Запиши їх у дві колонки.

..чепити, ..казати, ..брати, ..рубати, бе..силий, ро..почати, ..фотографував, ..ховав, бе..домний, ро..пух, ..канував, ..фальшивив, ..косити, ..питати, ..кочив, ..варити, ..робити, ..ховати, ..хопити, ..линяти, ро..ділити, ро..лучити, ро..почалося, ..кочити, ро..пал, ро..пороли, ро..вішати, ро..сунути.

265

Гра «Вибери слово». Запиши текст, дібравши слова з дужок. У вибраних словах познач префікси.

Цей песик (**бездоганий, беззубий, безпорадний**). Його звать Гулько́. У нього (**беззаперечно, безпосередня**) перевага над усіма: він мій улюбленець. З ним не можна (**розділити, розподілити**) обідній стіл. Хитрий проноза ладен з'їсти всі котлети і не полюбляє користуватися ножом і виделкою. Тому мама годує його окремо з мисочки. Зате з Гульком можна (**змагатися, намагатися**) в прудкості, наприклад, (**розігнатися, розгинатися**) і шубовснути в калюжу. А ще йому можна (**розповідати, розказувати**) цікаві історії. Він слухає і, здається, усе розуміє.

266

Творче завдання. Склади стислу усну розповідь (5 речень) про домашню тварину, використавши використавши слова з довідки (на вибір).

Довідка. Безстрашно, безпомильно, розбігтися, розмаїжитися, безпомічно, скочити, звалитися.

267

Спиши речення, уставляючи пропущені букви. Підкресли вставлені літери. Усно поясни правопис слів.

Сонце ніжалося на м'яких хмарках-подушках. Воно й хотіло ро..плющити очі, але чаклунка Ніч наче намазала повіки медом.

— Ку-ку-рі-ку! Сонечко, прокидайся.

Сонце нарешті ро..тулило повіки: треба негайно вмитися. ..брало краплі роси й заклопотано оглянуло землю.

— Доброго ранку, — пр..вітно вклонилися йому квіти.

— Як справи? — задзв..ніли бджоли.

— Ми хочемо поспати, — почали скаржитися барвисті м..телики.

Раптом Сонце помітило на галявині бе..ліч жовтих крапочок. Наче хтось ро..кидав золоті горішки серед з..леної трави (за Людмилою Шамрай).

268

Виразно прочитай текст.

Солов'їна мова

Існує така легенда: коли повертаються навесні солов'ї в рідні гаї, ліси, садки, вони надзвичайно гарно починають виспівувати. І цим чарівним, заворожувальним співом вони приваблюють до себе солов'їх. Створюються пари, в'ються гнізда. І на деякий

час припиняються співи, коли солов'їха висиджує пташенят.

А вже які чудові співи **розпочинаються** після народження маленьких пташенят! Солов'ї співають так гарно, як ніколи. Вони радіють пташенятам і своєму

щастю. Батьки навчають солов'ят свого співу. І тоді ніколи **солов'ята** не закують як зозулі, не закаркають як ворони, не зацьвірінкають як горобці.

Мову, якої навчили їх батьки, вони не зрадять ніколи. Тому й нам не треба забувати своєї чарівної української мови, даної у спадок величними предками.

Степан Ковалів

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю належить текст?
- ★ Яка основна думка твору? У яких рядках вона виражена?
- ★ Виділені слова запиши фонетичною транскрипцією.
- ★ Випиши ключові слова тексту.
- ★ Як пояснює автор вірність солов'ят своїй мові?
- ★ Сформулюй і запиши свої міркування про цінність української мови для громадян України (3–4 речення).

§ 31

СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уголос слова з дотриманням орфоепічних норм.
- ★ Зістав правопис і вимову слів.

ші**ст**надцять [ш' і сн á д' ц' а т']
ші**ст**десят [ш' і з де^н с' á т]
ші**ст**сот [ш' і с: ó т]

- ★ Чому ми не вимовляємо звука [т] у цих словах?

Уживання великих груп приголосних українській мові не властиве. При збігу трьох і більше приголосних один із них випадає. Таке явище називають **спрощенням у групах приголосних**. Спрощення в групах приголосних може позначатися на письмі.

У буквосполученнях **-ждн-**, **-здн-** випадає **д**. У буквосполученнях **-стн-**, **-стл-** випадає **т**.

Букво-сполучення		Пишемо	Вимовляємо
-ж д н-	-жн-	ти ж невий	[т и ^е ж н е́ в и й]
-з д н-	-зн-	прої з ний	[п р о й і з н і́ й]
-с т л-	-сл-	ща с ливий	[ш ч а с л і́ в и й]
-с т н-	-сн-	обла с ний	[о б л а с н і́ й]

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження на **-ст-**, букву **т** у буквосполученні **-стн-** зберігаємо, хоч відповідного звука не вимовляємо. Наприклад: *бала**ст*** — *бала**ст**ний* [б а л а́ **с н** и й], *контра**ст*** — *контра**ст**ний* [к о н т р а́ **с н** и й]

У словах *зап'я**ст**ний*, *кі**ст**лявий*, *пес**т**ливий*, *хвас**т**ливий*, *хвас**т**ну́ти*, *ші**ст**надцять* букву **т** у буквосполученнях **-стн-**, **-стл-** зберігаємо.

У словах *пес**т**ливий*, *хвас**т**ливий*, *хвас**т**ну́ти*, *кі**ст**лявий* звук **[т]** вимовляємо: [п е^и **с т** л і́ в и й], [х в а **с т** л і́ в и й], [к' і **с т** л' а в и й].

У словах *зап'я**ст**ний*, *ші**ст**надцять* звук **[т]** не вимовляємо: [з а п і́ а́ **с н** и й], [ш' і **с н** а д' ц' а т'].

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

269

Увідповідни малюнки з їх назвами. Запиши за зразком. Запам'ятай правопис прикметників.

Зразок. 1. Пестливий цуцик.

270

Добери до слів синоніми й запиши їх.

Зразок. Передовий — форпостний.

Передовий, нескромний, добрий, зайвий, протилежний.

Довідка. Контрастний, форпостний, баластний, хвастливий, щиросердний.

271

Добери до слів антоніми і запиши. Усно поясни правопис дібраних слів. Прокоментуй, які з названих рис позитивні, а які — негативні.

Зразок. Добрий — злісний.

Добрий, скромний, брехливий, сміхотливий, прямодушний, доброзичливий.

Довідка. Жалісний, хвастливий, чесний, злісний, улесливий, заздрісний.

272

Добери слова, від яких утворилися подані. Слова, у яких не відбулося спрощення, підкресли.

Зразок. Корисний — користь; контрастний — контраст.

Корисний, контрастний, пестливий, улесливий, ненависний, вартісний, протестний, перехресний.

Порада Юрася

спрощення
відбулося

спрощення
не відбулося

273

Утвори від іменників прикметники шляхом додавання суфікса **-н-**. Запиши за зразком.

Зразок. Область — обласний.

Область, пристрасть, доблесть, якість, капость.

274

Спиши слова, розкриваючи дужки. Із трьома словами склади й запиши речення.

Рідкіс(т)ний, кількіс(т)ний, свис(т)нути, буревіс(т)ник, учас(т)ник, шіс(т)надцять, аванпос(т)ний, захис(т)ний, кіс(т)лявий, прихвос(т)ні, хрес(т)ний.

275

Випиши слова, у яких відбулося спрощення приголосних. Склади з ними висловлення (3–5 речень) про людські чесноти й запиши в зошит.

Безкорисливий, лю́дяний, совісний, при́язний, чу́лий, чесний, добродушний, заздрісний, щі́рий, радісний, хоро́ший, задуше́вний, серде́чний, ще́дрий, щасливий.

276

Виразно прочитай діалог. Випиши слова, у яких відбулося спрощення в групах приголосних. Усно з'ясуй, чому учасникам діалогу **А** вдалося порозумітися, а учасникам діалогу **Б** — не вдалося. Дай стислу письмову відповідь (2–3 речення) на питання «Що допоможе уникнути конфліктів у спілкуванні?».

- А.** — Привіт! Я сподівався, що ти встигнеш.
 — Привіт! Вибач, я спізнилася. Мені шкода, чесно. Погуляємо разом у парку?
 — З радістю!
- Б.** — Привіт! Ти ж обіцяла прийти вчасно!
 — Привіт! Ти теж не пунктуальний.
 — Так не чесно!
 — Ти безсовісний!
 — Тоді піду пошукаю свою совість там, де заблукала твоя вихованість. Бувай!

277

Спиши речення, ставлячи потрібні букви на місці пропусків.

1. Про надзвичайну мужність і військову зв..тягу козаків згадували свідки та учас..ники тих подій.
2. Н..зважаючи на перехрес..ний вогонь, козаки вид..рлися на вал і заволоділи ворожими гарматами.
3. Улес..ливих прихвос..нів тут не визнавали.
4. Запорожці були справжніми рицарями, захис..никами України від ворожих посягань.

278

Спиши речення, добираючи слова з довідки.

1. Традиція носити ... на руках дуже давня. 2. Це була ... молодиця, дуже вродлива і говірка. 3. ... творчість українського народу багата пісennими скарбами. 4. Це була ... краси вишиванка — з розкішним візерунком і рясною мережкою. 5. ... вітер розбудив троянду. 6. Сумно тужила стара ... верба над ставом.

Довідка. Ус(т)на, перс(т)ні, пес(т)ливий, рідкіс(т)ної, кіс(т)лява, улес(т)лива.

279

Зроби буквений запис слів за зразком. Підготуй аудіозапис, який демонструє правильну вимову слів, де відбулося спрощення в групах приголосних.

Зразок. [б а л а́ с н и й] — баластний.

[б а л а́ с н и й], [к о н т р а́ с н и й], [з а п и́ а́ с н и й],
[к' і с т' л' а́ в и й], [п е' с т л і́ в и й], [х в а с т л і́ в и й],
[ш' і с н а д' ц' а т'].

280

Уважно прочитай тексти.

А. А ви знали про стародавню українську традицію?

Цього разу ми згадаємо непопулярну й дуже давню **різдвяну** традицію прикрашати ялинки павутичкою. Легенда розповідає, що колись давно жила бідна **мило-сердна** жінка, яка не могла собі дозволити купити ялинкові прикраси. І ось, доки вона спала, павучки сплели для неї такі прикраси із золотого та срібного павутиння. Жінка чудово відсвяткувала Різдво і стала багатою (з *рекламного сайту «Юск»*).

Б. Дідух замість ялинки

Якщо говорити про наших пращурів, то вони берегли ліс. На Святвечір ставили біля покуття лише дідуха — солом'яного снопа, замаяного медяниками та горішками. А ще виготовляли різдвяні прикраси — зі стебел жита чи пшениці робили вигадливих «павучків» та «їжачків».

Звичай ставити в оселях різдвяну ялинку, прикрашену блискучими іграшками, з'явився в Україні набагато пізніше — у вісімнадцятому столітті. Його запозичено із Західної Європи.

За Василем Скуратівським

Завдання і запитання

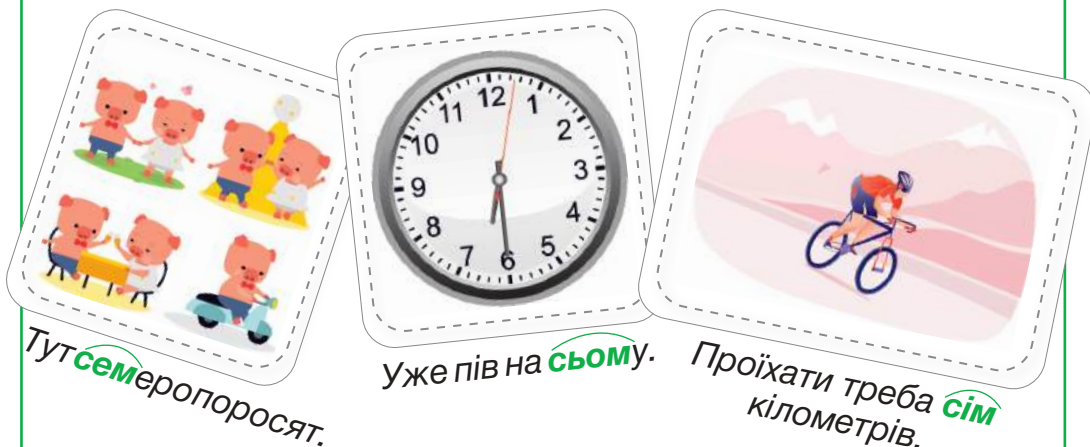
- ★ До якого типу належать тексти?
- ★ Визнач теми текстів **А**, **Б**.
- ★ Випиши спільні для всіх текстів ключові слова.
- ★ Що тематично об'єднує тексти? У чому відмінність?
- ★ Яку інформацію ти знав / знала раніше? Яка інформація є для тебе новою?
- ★ Чи могла бути традиція, описана в тексті **А**, «стародавньою»?
- ★ Яке фонетичне явище спільне для виділених слів?
- ★ Які традиції святкування Різдва у твоїй родині?

§ 32

НАЙПОШИРЕНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Розглянь малюнки, прочитай речення.

- ★ Простеж, як чергуються голосні звуки в коренях.
- ★ Поміркуй, чи впливає ця зміна на значення слова.

БУДЬ У ТЕМІ

У сучасній українській мові при відмінюванні слів та утворенні нових відбувається чергування голосних і приголосних звуків. Більшість чергувань у коренях слів — історичні. Вони виникли внаслідок дії фонетичних законів і закріпились у мові.

До найпоширеніших випадків чергування голосних звуків у коренях слів належать:

- ★ чергування **[o]** — **[a]**: *могти* — *помагати*, *схопити* — *халати*;

- ★ чергування [е] — [і]: плести — заплітати, летіти — літати, мести — замітати;
- ★ чергування [е] — [и]: терти — витирати, дерти — видирати;
- ★ чергування [о], [е] — [і]: столи — стіл, печі — піч;
- ★ чергування [о] або [е] після [ж], [ч], [ш], [ш ч]: чотири — четверо.

До найпоширеніших випадків чергування приголосних звуків у коренях слів належать такі:

- ★ [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з'], [ц'], [с']: книга — книжка — у книзі; ріка — річка — у ріці;
- ★ [д] — [дж]: сидіти — сиджу;
- ★ [зд] — [ж дж]: їздити — їжджу.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

281

Уважно прочитай речення. Знайди й випиши дієслова, у яких відбувається чергування голосних. Підкресли букви, що позначають на письмі чергування [о] — [а] в коренях дієслів.

Зразок. Котити — катати.

1. Мрієш перемогти — перемагай! 2. Можеш допомогти — допомагай!
3. Треба ломити — ламай!

Порада Юрася
Чергування [о] — [а] відбувається в коренях дієслів переважно перед наголошеним суфіксом -а-.

282

Прочитай речення. Знайди й випиши пари слів, що демонструють чергування [і] — [е]. Підкресли букви, що позначають це чергування на письмі.

Зразок. Коренитися — викорінювати.

1. Ваше щастя, що маєте веселу вдачу, добрий гумор. І це треба **берегти**, бо воно підтримує сили (М. Коцюбинський).
2. Суворість **оберігала** його горду душу від марнолюбства й суєти (О. Довженко).
3. Дуже приваб-

ливий, працюватий... А культури — хоч лопатою **греби** (М. Рудь). 4. З'являлись тут, там, збирали квітки, **вигрібали** з-під листя гриби (М. Коцюбинський). 5. **Брехати** в житті, **оббріхувати** — це огидно (П. Сорока). 6. **Спекти** смачну паску — справжнє мистецтво. Щоб паска добре вдалася, потрібно знати кілька секретів її **випікання** (за матеріалами сайту «Українська правда життя»).

Порада Юрася

Чергування **[е] — [і]** відбувається в коренях дієслів перед суфіксами **-а-, -ува- (-юва-)** та в похідних від цих дієслів іменниках на **-нн-(я)**: *перелетіти — перелітати, спостерегти — спостерігати, чекання — очікування.*

283

Прочитай речення. Випиши виділені дієслова. Добери до них такі слова з довідки, щоб утворилися пари, які демонструють чергування **[и] — [е]**.

Зразок. Перу — випирати.

1. Можна все на світі **вибрати**, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко). 2. Я візьму той рушник, **простелю**, наче долю (А. Малишко). 3. Місячна морозяна ніч **завмирає**, прислухаючись до кроків Нового року (Ю. Яновський). 4. Цвітуть обличчя, острахом не **стерті** (Л. Костенко).

Довідка. Простилаю, беру, стираю, завмерла.

Підказка від Квітки

Чергування **[е] — [и]** відбувається в коренях дієслів перед наголошеним суфіксом **-а-**, наприклад: *дерти — видирати.*

284

Утвори й запиши пари слів, у яких відбувається чергування голосних після **[ж], [ч], [ш], [ш ч]**.

Зразок. Женити — жонатий.

Чотири, шість, чорніти, вечере́, бджола, щети́на, що́ка, чо́ло, жі́нка.

Довідка. Черне́тка, щі́тка, че́твертий, ве́чоре́, щі́чка, бджі́лка, жо́наний, ше́стику́тник, о́чі́льник.

285

Добери до кожного зі слів спільнокореневі слова або відмінкові форми для демонстрації чергування [o], [e] з [i] в коренях слів.

Зразок. Плі́т — плóту. Пі́ч — пeчі.

1. Раді́сть, молоді́сть, юні́сть, певні́сть. 2. Ві́л, кінь, овес, рі́й, ні́ч, бджола. 3. Го́ра, но́га, сло́во, о́соба, о́сінь. 4. Ші́сть, ві́сім, дрі́б, ві́сь, дохі́д, устрій.

Порада Юрася

Щоб знайти чергування, спробуй поставити *іменник* у форму родового відмінка однини (о́сінь — осе́ні), *дієслово* — у форму 1-ї особи однини теперішнього часу (хо́дити — хо́джу) або добери спільнокореневе слово (ду́га — ду́жка).

286

У кожному рядку в одному слові допущено помилку. Знайди ці слова, запиши їх правильно. Із перших літер виписаних слів утвориться слово, що називає вид сучасного мистецтва.

1. Ка́нів — Ка́ніва, Ки́їв — Ки́єва, Фа́стів — Фа́стова.
2. Ірпі́нь — Ірпі́ня, Терно́піль — Терно́поля, Льві́в — Льво́ва.
3. Ха́рків — Ха́ркова, Черні́гів — Черні́гова, Неми́рів — Неми́ріва.
4. Микола́їв — Микола́єва, Берді́чів — Берді́чева, Обу́хів — Обу́хіва.

287

Поекспериментуй! Постав дієслова у форму 1-ї особи однини (*що роблю?*) і знайди чергування приголосних звуків у коренях дієслів. Запиши результати експерименту в зошит за зразком. Підкресли букви на позначення приголосних, що чергуються.

Зразок. Платити — (я що роблю?) плачу́.

Сидіти, ходити, скакати, плакати, пекти, колахати, берегти, стригти, носити, косити, просити, свистіти, казати, мазати, їздити, радити, тріскати.

Підказка від Квітки

Запам'ятай **основні випадки чергування приголосних** у коренях іменників

Це ру**Ка**. У ру**Ці** ру**Ч**ка.

Це ву**Хо**. У ву**Сі** наву**Ш**ник.

Це дру**Зі** і подру**Ги** в дру**Ж**ньому колі.

288

Віднови слова, які пропущено в комірках таблиці, що ілюструє чергування приголосних [ґ], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з'], [ц'], [с'] у коренях іменників. Запиши за зразком.

Зразок. [ґ] — [з']: смуга — смузі.

[х] — [ш]	... — вушко	[к] — [ц']	наука — ...
[ґ] — [з']	дуга — ...	[к] — [ц']	... — думці
[к] — [ч]	... — бічний	[х] — [ш]	муха — ...
[ч] — [ц']	читач — ...	[к] — [ч]	... — вічний

289

Утвори й запиши спільнокореневі слова, уживаючи суфікси **-ок-, -к-**. Підкресли букви на позначення приголосних, що чергуються. У якому зі слів відбудеться одразу два чергування — приголосного і голосного?

Зразок. Пиріг — пиріжок.

Книга, пастух, козак, друг, кожух, горох, луг, плуг, крюк, муха, сваха, павук, сніг, дорога, криниця, водиця.

290

Уклади пам'ятку щодо дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків, скориставшись зразком.

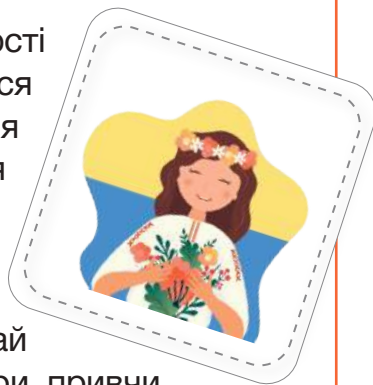
Які звуки чергуються	Приклади	Як знайти	Зразок застосування
[к] — [ц']	Рі <u>к</u> — у ро <u>ц</u> і	Змінити відмінкову форму іменника	<i>Старий рік минає! Щастя в Новому році!</i>

291

Уважно прочитай текст.

Шляхів до мовної досконалості безліч. Але всі вони починаються з любові до рідної мови, з бажання майстерно володіти нею, з відчуття власної відповідальності за її чистоту. Почни із себе. Для початку — говори неквапливо, дотримуйся пауз, частіше заглядай у словник, читай уголос, заучуй напам'ять художні твори, привчи себе до систематичного самоконтролю і самоаналізу.

За Василем Іванишиним,
Ярославом Радевичем-Винницьким

Завдання і запитання

- ★ До якого типу мовлення належить текст?
- ★ Випиши ключові слова.
- ★ З чого, на думку авторів, починається шлях до мовної досконалості?
- ★ Чи готовий / готова ти скористатися порадами авторів? Якими саме?
- ★ До виділених слів добери спільнокореневі або відповідні відмінкові форми, щоб продемонструвати чергування голосних.
- ★ Склади п'ять запитань для мовознавчої вікторини «Наголос у щоденному житті».

§ 33

ПРАВИЛА ЧЕРГУВАННЯ

у — в, і — й.

УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА

з(із, зі, зо)

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай уголос словосполучення:

в львівській кав'ярні, студент з Запоріжжя

у львівській кав'ярні, студент із Запоріжжя

- ★ Які з них вимовляти легше? Чому?
- ★ У чому секрет милозвучності української мови?

БУДЬ У ТЕМІ

Уживання **у — в, і — й, з (зі, зо)** в українській мові залежить від звукового оточення.

Уживаємо:

у — і

на початку речення, після паузи
(**І** сонце, **і** небо радіють. **У** матері спитай.)

між приголосними (м'яч **у** кошику, ліс **і** степ)

й — в	в	у	і
між голосними (гарна й охайна, рибка в акваріумі)	перед голосним на початку речення (В Одесі тепло.)	перед в-, ф-, кв-, льв-, цв-, хв-, св-, тв-, дв- (описано у творі)	перед й, я, є, ї, ю (Іван і Юрій)
перед приголосним (сестра й брат)	після приголосного перед голосним (поїхав в Острог)	перед й, я, є, ї, ю на початку речення (У Якіма людно.)	при зіставленні понять (батьки і діти)

Уживаємо:

з	із/зі	зо
між голосними (команда з Одеси)	перед з, с, ц, ч, ш, щ (із сонця)	з числівниками (зо три яблука)
	між приголосними (артист зі Скадовська нас із батьком)	

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

292

До поданих слів добери відповідники, що демонструють чергування **у/в, і/й**.

Зразок. Вчитись — учитись.

Вчитись, вболіваль-
ник, йти, вже, вміло,
імовірно, Іван, вчитель,
ймення, ввічливий, упев-
нено, у голос, у досталь,
уздовж, вшанувати.

Порада Юрася

Якщо слово втрачає або змінює
значення, **у — в, і — й** не чергуються.
Наприклад, не можна вживати слово
удача замість **вдача**, бо вдача — це
характер, а удача — успіх.

293

Перепиши, вибравши потрібний сполучник чи прийменник.

Зразок. Прибув у місто.

Прибув **в/у** місто, **у/в** уяві дитини, **з/із/зі** своїм батьком, будь **з/зі/зо** мною, Марія **і/й** Йосип, небо **і/й** земля, **в/у** твоїй долоні, загубилися **у/в** лісі, була **в/у** їхньому домі, правда **і/й** кривда.

294

Гра «Хто куди поїхав?». Позмагайся з однокласниками/одно-класницями, хто швидше добере з довідки й запише всі можливі правильні варіанти продовження речень.

Ростислав поїхав у/в Мирослава поїхала в/у

Довідка. Авдіївка, Вінниця, Волочиськ, Ірпінь, Ічня, Львів, Ужгород, Умань, Свалява, Святогірськ, Обухів, Одеса, Острог, Фастів, Феодосія.

295

Із поданих слів утвори словосполучення, правильно вживаючи прийменник **з** і його варіанти **зі, із, зо**. З трьома словосполученнями склади речення.

Зразок. Капає з даху.

Капати, дах; повертатися, школа; зроблений, скло; боротися, страх; виріб, срібло; перстень, золото; зібрати, стіл; загубитися, ліс.

296

Об'єднай у пари і запиши слова, правильно вживаючи сполучники **і, й**. Усно назви, які з рослин, згаданих у вправі, є символами українського народу.

Зразок. Алича й абрикос.

Алича, абрикос; омела, осика; дуб, береза; верба, калина; граб, клен; волошка, горицвіт; гвоздика, ромашка; смородина, малина; мак, барвінок; липа, явір; сосна, ялина; тополя, ясен.

297

Творче завдання. Склади усне повідомлення про рослину — символ українського народу, дотримуючись правил уживання *у/в, і/й, з/зі/зо*.

298

Спиши текст, добираючи відповідний прийменник чи сполучник.

Про жодне **з/із** дерев України не складено стільки легенд, як про дуб, що **у/в** Верхній Хортиці на Запоріжжі. **І/й** не тільки тому, що це дерево гарне **й/і** могутнє, що воно вже сотні років зеленіє. А насамперед тому, що його вельми шанували запорозькі козаки. Казали навіть, що сам гетьман Богдан Хмельницький відпочивав **у/в** його затінку перед походом на ворога (за С. Шевчук).

299

Спиши, ставлячи на місці крапок потрібні прийменники *у/в, з/зі/зо* та сполучники *і/й*.

Стукати .. двері, .. вашому класі, зустрілися .. Львові, .. спогадів дідуся, .. зрубаних сосон, .. східної частини, .. сусіднього будинку, вдарив .. бубон, мир .. злагода, .. свого помешкання, веселість .. смуток, ручка .. олівець.

Україна. Слово *Вкраїна* вживають лише в поетичних текстах.

300

Виразно прочитай тексти вголос, розглянь малюнок.

А. Без верби і калини нема України

Від найдавніших часів калина сусідилася біля людських осель. Там, де пускала глибоке коріння сім'я, виростав і кущ калини, яка утверджувала життєздатність і неперервність роду. Не було в Україні оселі, біля якої не кущувала б калина.

Ще одним нашим національним символом є верба. Верба — символ надзвичайної життєвої сили, уособлення материнства. Цвітіння верби навесні — потрійне свято, адже і природа святкує початок весни, і людина радіє першим котикам, і бджола бере перші меди.

За Наталією Романенко

Б. Біля яру, біля стежки
одягла верба сережки.
Головою хилитала,
потихесеньку питала:
— Де ота біленька хатка,
що гарнесенькі дівчатка?
Хай би вибігли до стежки.
Подарую їм сережки.

Ліна Костенко

Художниця Вікторія Ковальчук

Завдання і запитання

- ★ До яких стилів мовлення належать тексти?
- ★ Назви образи, спільні для текстів і малюнка.
- ★ Які засоби виразності вжито в поезії Ліни Костенко?
- ★ Доведи, що в тексті **А** правильно вжито прийменник **в** та сполучник **і**.
- ★ Опиши, як зображено на малюнку вербу. Що на малюнку вказує на те, що верба — символ України-матері? Що на малюнку вказує на єдність минулого і сучасного України?
- ★ Уяви, що ти теж потрапив / потрапила в цей чарівний світ. Ким ти себе уявляєш на картині? Чому?
- ★ Яким ти бачиш майбутнє України?

§ 34

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Які основні правила вимови голосних звуків?
2. Як перевірити правопис ненаголошених [e], [и]?
3. Які основні правила вимови приголосних звуків?
4. У яких групах приголосних відбувається спрощення?
5. Як перевірити правопис сумнівних приголосних?
6. Які голосні звуки чергуються?
7. Які приголосні звуки чергуються?
8. Як вимовляти й писати префікси *з-* (*зі-*, *с-*), *роз-* (*рози-*), *без-*?
9. Які правила уживання *у/в*, *і/й*, *з/зі*, *зі* (*зо*)?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Літеру **е** потрібно писати на місці пропуску в кожному слові варіанта
А к..шеня, вер..сень **Б** інт..рнет, кош..ня
В д..ректор, п..нал **Г** ш..потіти, п..ріг
2. Без помилок подано всі слова варіанта
А швидко, дорішка **Б** легко, солодко
В фудбол, приз **Г** бородьба, якби
3. Уподібнення приголосних відбувається в усіх словах варіанта
А косьба, легкість **Б** лічба, сонце
В сміється, роздивився **Г** книжці, мандрівник
4. Орфографічну помилку допущено у варіанті
А счорнілий, збирати **Б** спитати, зібрати
В створити, жувати **Г** сказати, зіп'ястися

5. Виділена літера позначає звук **[з]** в усіх словах варіанта
А роздати, безрадісний	Б безсилий, безперечно
В розповісти, безжурний	Г розказати, безчесний
6. Букву **т** на місці пропуску потрібно писати в усіх словах варіанта
А пес..ливий, хвас..ливий	Б контраст..ний, проїз..ний
В радіс..ний, чес..ний	Г облас..ний, шіс..надцять
7. Чергування голосних може відбутися в усіх словах варіанта
А сіль, сміх	Б корінь, радість
В осінь, сніг	Г користь, папір
8. Чергування приголосних може відбутися в усіх словах варіанта
А дуга, захід	Б рука, миша
В поріг, північ	Г пиріг, краса
9. Правил уживання **у/в, і/й, з/зі/зо** не дотримано у варіанті
А Зі степу з півночі влетів у місто вітер, підняв бадилля, куряву (<i>В. Шевчук</i>).
Б Сяйнуло сонце — й земля заграла блискітками (<i>В. Шевчук</i>).
В Двері зачинилися — і трамвайчик весело задзеленчав вечірнім містом (<i>І. Малкович</i>).
Г Удалині в синю повінь лісу пірнало темно-червоне сонце (<i>В. Шевчук</i>).
10. Утвори прикметники від іменників **совість, честь, проїзд**.
11. Затранскрибуй слова **ромашці, грається**.

§ 35

ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай слова.
- ★ Пригадай, як може позначатися м'якість приголосного на письмі.

прямо, рівний, чотирьох

БУДЬ У ТЕМІ

М'який знак пишемо	М'який знак не пишемо
Після букв д, т, з, с, ц, л, н , що позначають м'який приголосний у кінці складу: <i>бурулька, рись, молодь</i> .	Після б, п, в, м, ф : <i>голуб, насип, любов, вісім, верф</i> .
Після р у буквосполученні ьо : <i>чотирьох, трьох</i> .	Після букв ж, ч, ш, щ : <i>ріж, річ, вишня, хвощ</i> .
У дієсловах на -ться : <i>усміхається</i> .	Після р в кінці складу: <i>гіркий, твердий, чотирма</i> .
У суфіксах -ськ-, -цьк-, -зьк- : <i>вінницький, товариський</i> .	Перед м'яким або пом'якшеним приголосним: <i>пісня, цвях</i> .
Після л перед м'якими, перед -ськ-, -ств-, -чик- : <i>рибальство, стільчики</i> .	Після н перед ж, ч, ш, щ, -ськ-, -ств- : <i>камінчик, промінчик</i> .
У сполученнях -ньц-, -ньч- , які походять від -ньк- : <i>донька — доньці — доньчин</i> .	У сполученнях -нц-, -нч- , які походять від -нк- : <i>Галинка — Галинці — Галинчин</i> .
У сполученнях -льц-, -льч- , які походять від -льк- : <i>лялька — ляльці — ляльчин</i> .	У сполученнях -лц-, -лч- , які походять від -лк- : <i>Наталка — Наталці — Наталчин</i> .
Пишемо ьо	Пишемо йо
У середині слова або складу: <i>малюваний, льодовий</i> .	На початку слова або складу: <i>майорить, йод</i> .

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

301

Запиши слова, підкресли літери, що позначають м'які приголосні звуки.

Зразок. Ранець.

Ранець, березень, учень, день, морозець, палець, горобець, перець, портфель, щабель, паморозь.

302

Запиши слова фонетичною транскрипцією.

Ліс, муляр, зірка, рясно, салют, заллється, гартується, сміється, літний, світлий, пісня, щастя.

303

Зроби буквений запис слів. Запам'ятай, що перед м'яким приголосним м'який знак не пишемо.

[к у́ з' н' а], [к о́ р и е́ с' т'], [ч е́ с' т'], [б е' р е' з' н' а́ к], [с' т' а г н у́ т и].

304

Утвори прикметники від іменників шляхом додавання суфікса **-ськ-** й запиши за зразком. Усно поясни, чому в одних словах перед суфіксом ставимо м'який знак, а в інших не ставимо.

Зразок. Оболонь — оболонський.

Оболонь, Умань, Ятрань, Рим, Тернопіль, Бориспіль, Сімферополь, Крим, Україна, Польща, Іспанія.

305

Утвори форму давального відмінка іменників. Поясни, чому в одних словах після **н, л** ставимо м'який знак, а в інших не ставимо.

Зразок. Крижинка — крижинці, рибонька — рибоньці.

Калинонька, билинка, стежинка, сніжинка, травинка, намистинка, рибалка, Оленька, Оленка, жменька, долонька.

306

Спиши слова, ставлячи, де потрібно, м'який знак. Із трьома словами склади й запиши речення.

Учител..с..кий, волин..с..кий, сіл..с..кий, бас..кий, біл..ше, різ..кий, тон..ший, поділ..с..кий, гомін..кий, дівчинон..ці, скорин..ка, лял..чин, нян..чин, скрин..ка, пил..но, повіл..но, апел..син, джерел..це, приятел..ці, візмеш..ся, тулит..ся, збігаєт..ся, утомиш..ся, мен..ше.

307

Гра «Третій зайвий». Спиши слова, ставлячи, де потрібно, м'який знак. У кожному рядку підкресли «зайве» слово, тобто те, яке відрізняється від інших написанням. Обґрунтуй свій вибір (усно).

- А.** Вислов..те, стан..те, ріж..те.
- Б.** Постав..те, сяд..те, озвуч..те.
- В.** Сип..те, вір..те, прилин..те.
- Г.** Приход..те, їж..те, вибач..те.

У дієсловах наказового способу 2-а ос. мн. **ь** пишемо, якщо він був у цих дієсловах в однині: **радь** — **радьте**, **кинь** — **киньте**. **Але:** **ріж** — **ріжте**, **сип** — **сипте**.

308

Спиши слова, ставлячи **ь** або **й**. Аргументуй свій вибір правилами.

Сл..ота, л..ох, сер..озний, л..он, кра..овий, гост..овий, бо..овий, ма..онез, га..овий, колишн..ого, с..ома, літн..ого, тін..овий, прац..овитий, ма..ор, с..огодні.

309

За допомогою інтернету або самостійно створи хмари слів (5–8 слів): 1) у яких пишемо **ьо**; 2) у яких пишемо **йо**.

310

Спиши слова, виправивши орфографічні помилки.

Торішного, осіннього, сольоний, тмяний, вузко, роздо-ріжь, донці, сімьдесять, кобзарь, український, вісьмьох, товариш, реміньчик, білесенкий, різбяр, станте, насипь.

311

Творче завдання. Підготуй і виклади в захищених соцмережах презентацію (відео, пост) про основні правила уживання м'якого знака. Поділися своїм доробком із друзями / подругами.

312

Прочитай текст.

А. Весна в лісі

У білки народилися малята-білченята. Вони зовсім безпомічні, схожі на мишенят, тільки трохи більші. Білка-мати перші дні й не покидає їх самих, усе відігриває, годує.

А от зайченята зовсім інші... Минулого року, на початку березня, ми з товаришем швидко вийшли з-за **кущів** та заростей торішнього бур'яну... Вітер був сильний... Глядь, зайчиха пострибала в другий бік від нас. А на вогкому бур'яні, біля сніжку, **метушаться** двоє малесеньких зайченят. Вони страшенно перелякались. Ми їх не чіпали, і вони наче крізь землю провалились, так швидко сховались у колючому чагарнику...

Олександр Копиленко

Б. До 2100 року в Україні може зникнути 97 % природного ареалу* білки — вивірки звичайної. Унаслідок зміни клімату, спричиненої глобальним потеплінням**,

* *Ареал* — зона поширення видів тварин, рослин тощо.

** *Глобальне потепління* — підвищення температури повітря на всій планеті.

у лісах зменшується кількість кормових ресурсів. Зрештою, тварини не зможуть виживати в умовах, до яких вони не пристосовані, і переселяться або на північ, де холодніше, або ближче до людей, де ситніше, — у парки і сквери наших міст.

*За результатами досліджень
Григорія Коломицевої і Василя Придатка-Доліна*

Завдання і запитання

- ★ До яких стилів мовлення належать тексти **А, Б**?
- ★ Добери заголовок до тексту **Б**.
- ★ Випиши спільні для обидвох текстів ключові слова.
- ★ Яку проблему порушено в тексті **Б**?
- ★ Чи правильне твердження «Через глобальне потепління білки загинуть»? Відповідь аргументуй.
- ★ Із тексту **А** випиши слова з м'яким знаком, поясни правопис цих слів.
- ★ Виділені слова запиши фонетичною транскрипцією.
- ★ Запиши свої міркування (3–5 речень) про необхідність дбайливого ставлення до природи.

Порада Юрася

Доводячи думку (тезу), викладай свої міркування послідовно:

1. Я вважаю, що ... (теза).
2. Тому що ... (аргумент).
3. Отже, ... (висновок).

Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай притчу.

Посперечалися якимось Щастя і Здоров'я про те, хто з них важливіший. Щастя каже:

— Я важливіше, бо без мене людям погано, мене всі шукають. Кожен хоче бути щасливим.

— Однак кожен також хоче бути здоровим.

— Он іде хлопчик, запитаймо, що для нього головне — щастя чи здоров'я.

Вони звернулися до хлопчика:

— Хлопчику, що для тебе важливіше — щастя чи здоров'я?

— Звісно, щастя! — без вагань відповів хлопчик.

— Ти щасливий?

— О так, я щасливий!

— А чи здоровий ти? — поцікавилася Здоров'я.

— Так, я здоровий!

— Щастить тобі! — втрутився в розмову перехожий. — Мені б твоє здоров'я, то і я був би щасливий (нар. творчість).

Квітці цікаво!

Про що сперечалися герої твору? Як ти розумієш слова перехожого? Чи погоджуєшся з ними? Що для тебе означає бути щасливим?

ПРИГАДАЙ

- ★ Які висловлення називають роздумом?
- ★ З яких частин складається текст-роздум?
- ★ З яким типом мовлення може найчастіше поєднуватися роздум?

БУДЬ У ТЕМІ

Роздум поєднаний з розповіддю, більше зацікавить читача чи слухача, допоможе зробити відповідні висновки.

Будова розповіді:

початок дії

розвиток дії

кінець дії

Будова роздуму:

теза

докази

висновок

ТИ ЗМОЖЕШ

313

Прочитай казку.

Казка про щастя

Ішла стежиною Бабуся. Спіткнулася, і з її кошика висипалися яблука. Побачила це Дівчинка, що гралася неподалік, і допомогла Бабусі їх позбирати. Старенька подякувала Дівчинці і сказала: «Дай Боже тобі щастя!»

Дівчинка задумалася:

— Щастя? А що таке щастя?

Оскільки вона була маленькою і ще багато чого не знала, то вирішила спитати.

Звернулася спочатку до Пташки:

— Пташечко, що таке щастя?

— Це повернутися на батьківщину після довгої зими, звити гніздечко, вивести пташенят і вчити їх літати! — зашебетала та.

Тоді Дівчинка запитала Квітку.

— Квітонько, скажи, що таке щастя?

— Це ласкаве Сонечко і теплий Дощик, — у відповідь залопотіла пелюстками Квітка.

Пішла Дівчинка до Дерева:

— Дерево, як по-твоєму, що таке щастя?

Могутнє Дерево тихо зашелестіло

буйним листям:

— Щастя — це пережити зимові морози та завірюхи і навесні знову одягнути зелене вбрання...

Тоді дівчинка запитала в Мами, що таке щастя.

— Для кожної матері щастя — це коли щасливі і здорові її діти, — відповіла Мама.

— Чому ж усі відповідають по-різному? — здивувалася Дівчинка.

Довго думала, а потім промовила:

— Щастя у кожного своє. Який ти сам, таке й твоє щастя (за Василем Сухомлинським).

Завдання і запитання

- ★ Визнач тему й основну думку твору.
- ★ Які типи мовлення поєднано в ньому? Свою думку обґрунтуй.
- ★ Зверни увагу на слова, написані з великої літери. Поясни, чому вжито велику літеру, а не малу. Зроби висновок.
- ★ Прочитай з довідки прислів'я та приказки. Поясни, як вони пов'язані зі змістом казки.

Довідка. Без щастя в ліс по гриби не ходи. Усякий свого щастя коваль. З щастя та горя скувалася доля. Кому яке щастя! Найбільше щастя в житті — здоров'я. Не було б щастя, та нещастя допомгло. Справжнє щастя завжди попереду. Хто дрімає, той щастя не має. Щастя бігає за сміливцями. Щастя знає, кого шукає.

- ★ Визнач мікротеми твору.

Підказка від Квітки

1. Дівчинка допомагає Бабусі.
2. Як розуміє щастя Пташка?
3. Відповіді Квітки і Дерева.
4. Що є щастям для матері?
5. Щастя в кожного своє.

- ★ Прочитай твір удруге й докладно перекажи його за складеним планом.

§ 36

АПОСТРОФ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Розглянь малюнки. Що на них зображено? Прочитай уголос назви рослин.
- ★ Які особливості у вимові слів ти помітив / помітила?
- ★ Для чого в українській мові використовують апостроф?

БУДЬ У ТЕМІ

Апостроф — це графічний знак, який використовують для позначення на письмі роздільної вимови твердих приголосних перед буквами **я, ю, є, ї**. Він показує, що ці букви позначають два звуки — [йа], [йу], [йе], [йї].

Апостроф перед я, ю, є, ї	
пишемо	
Після букв б, п, в, м, ф	б'ють, м'ята, Стеф'юк
Після букви р , що позначає твердий звук [р]	подвір'я, пір'іна, матір'ю
Після префіксів або першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним	без'язикий, з'їзд, від'їхати, дит'ясла
Після букви к в імені Лук'ян та в споріднених словах	Лук'яненко, Лук'янець, Лук'янівка, лук'янівський
не пишемо	
Після букв б, п, в, м, ф , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім р	свято, духмяний, морквяний, цвях, але: арф'яр, черв'як, торф'яний, верб'я
Після букви р , що позначає м'який приголосний [р']	рядок, рюкзак, рясний, крякати

Порада Юрася

Запам'ятати слова, у яких не пишемо апостроф, можна за допомогою речень:

«На мавпячому святі гості пили морквяний сік і духмяний чай. Ніхто не дзвякав цвяхами».

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

314

Спиши слова, ставлячи на місці крапок, де потрібно, апостроф. Обґрунтуй написання.

Міжгір..я, сім..янин, м..ятний, гр..ядка, кров..ю, Середземномор..я, рум..яний, багр..яний, пр..янощі, Св..ятослав, присв..ята, хлоп..я, Лук..янчук, пір..я, в..юн, лижв..яр, львів..янин, зв..язати, без..ядерний, верф..ю.

315

Запиши у дві колонки слова: 1) у яких ставимо апостроф; 2) у яких апостроф не ставимо.

Р..ясний, нев..язкий, інтерв..ю, пор..ядок, гр..юкіт, об..єкт, різдв..яний, кав..ярня, мавп..ячий, м..ясник, дзв..якнути, ув..язнити, р..юмсати, з..явитися, зор..яний, люб...язний, тьм..яний.

Підкресливши перші букви кожного слова першої колонки, продовж прислів'я «Хочеш собі добра — не роби...». Поясни, як ти його розумієш.

316

Гра «Третій зайвий». Спиши слова, ставлячи, де потрібно, апостроф. У кожному рядку підкресли «зайве» слово, тобто те, яке відрізняється від інших написанням.

1. Пам..ять, здоров..я, медв..яний.
2. Кур..єр, кур..ятина, міжгір..я.
3. Розв..язати, духм..яний, різдв..яний.
4. Від..єднати, без..іменний, під..їзд.

317

Утвори від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса **-ян**. Запиши слова парами.

Зразок. Солома — солом'яний.

Солома, дерево, буря, крупа, морква, трава, зоря, тьма, торф.

318

Прочитай текст. Випиши слова з апострофом, обґрунтуй його вживання. Поясни значення вислову «сім п'ятниць на тиждень».

П'ятикласники Мар'ян і В'ячеслав вирішили вивчити напам'ять вірш улюбленого поета і взяти участь у шкільному конкурсі читців.

Репетицію було призначено на п'ятницю. В актовій залі зібралися учні й учениці. Усі ретельно підготувалися.

Мар'ян прочитав напам'ять вірш Тараса Шевченка, а В'ячеслав — поезію Лесі Українки. Організатори конкурсу подякували дітям за роботу і призначили репетицію на наступну п'ятницю. Хлопці сказали, що будуть обов'язково. Вони

прийшли першими, тож їх одразу запросили на сцену. Цього разу В'ячеслав декламував твір Василя Симоненка. Коли ж організатори ввічливо поцікавилися, чию ж поезію він прочитає на конкурсі, хлопець відповів, що подумає.

— Та в тебе сім п'ятниць на тиждень! — вигукнув Мар'ян.

— Та ні, просто мені різні вірші подобаються! — відповів В'ячеслав (*Олександра Грабовська*).

319

Виразно прочитай речення. Спиши їх, ставлячи, де потрібно, апостроф. Свій вибір аргументуй. Поясни зміст речень. Виконай фонетичний розбір виділених слів.

У всякім подвір..ї — свої повір..я. Ледачому і в будень **св..ято**. Заздрість здоров..я **з..їдає**. Вода все погане змиє, лиш не погане ім..я. Не рівняй солов..я до зозулі.

320

Спиши речення, ставлячи, де потрібно, апостроф. Знайди слова, у яких звуків більше, ніж букв. Запиши одне з них фонетичною транскрипцією.

1. Далі з..являвся голубий р..яст. 2. А надворі весна, і теплий дощик збиває кур..яву. 3. А білий тиждень, коли білять хати, чепур..ять подвір..я. 4. Метушаться, заглядаючи в об..єктив, люди (*Ю. Яновський*). 5. В садку заливаються солов..ї. 6. Десь оддалік дере деркач*, б..є перепел, потім усе затихає (*Остап Вишня*).

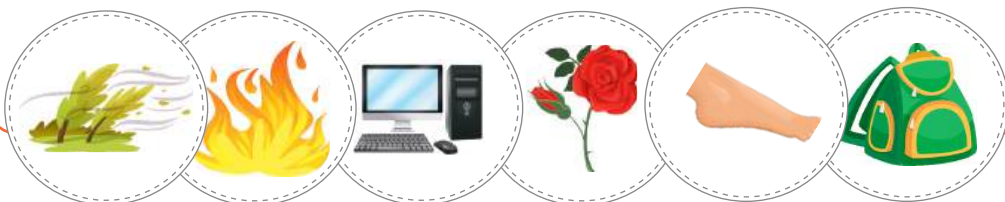
* Деркач — невеликий гніздовий перелітний птах.

321

Гра «Закодоване слово». Прочитай визначення і назви слово, що йому відповідає. Поясни правопис «закодованих» слів.

1. Опукла ділянка, розташована ззаду стопи.
2. Вогонь, що піднімається над предметом, який горить.
3. Зародок квітки, листка або пагона рослини; брунька.
4. Заплічний мішок для речей.
5. Одна з назв електронної обчислювальної машини.
6. Навальний вітер з дощем; грозою, а взимку — зі снігом.

Довідка.

322

Прочитай уривок із книги Іржі Томана «Мистецтво говорити».

Чи звертали ви увагу на те, що в товаристві, де більше чотирьох-п'яти людей, завжди знайдеться той, кого слухають з особливим захопленням?

Пригадую одного свого знайомого, який був зразком товариської людини. Веселощі по-справжньому починалися тоді, коли з'являвся він. Це був неперевершений співрозмовник люб'язний, начитаний, ґречний. Він усіх називав на ім'я, обов'язково аргументував факти і міг розповідати цікаві новини чи захопливі історії стільки, скільки інші готові були слухати. Його всі любили.

Як стати таким співрозмовником? Треба багато читати, слухати, уважно спостерігати, помічати довкола себе і запам'ятовувати все важливе, захопливе, яскраве. А головне — мати багато друзів і знайомих, щоб ділитися з ними враженнями. Що частіше ви це робитимете, то швидше запам'ятаєте і краще зумієте розповісти про те, чого навчилися.

Перекл. з чеськ. В. Романця

Завдання і запитання

- ★ Визнач тему й основну думку тексту.
- ★ Добери до нього заголовок.
- ★ Визнач стиль і тип мовлення.
- ★ Випиши слова з апострофом, поясни його вживання.
- ★ Якими з порад ти скористаєшся?

Успіх з українською

Письмовий твір-роздум на тему, пов'язану із життєвим досвідом учнів

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай текст.

Сьогодні чимало людей усвідомлюють, наскільки важливо вести здоровий спосіб життя. Учені рекомендують дотримуватися семи правил, щоб зберегти здоров'я на довгі роки.

Правило № 1 — правильне харчування. Потрібно споживати більше фруктів і овочів, продуктів, що містять корисні для нашого організму речовини.

Правило № 2 — рухова активність. Будьте активними, життєрадісними й відкритими до світу.

Правило № 3 — відмова від шкідливих звичок.

Правило № 4 — правильний розпорядок дня. Це передусім восьмигодинний здоровий сон. Потрібно привчити

себе лягати й прокидатися в один і той самий час завжди.

Правило № 5 — позитивний настрій. Не зациклюйтеся на невдачах і помилках!

Правило № 6 — дбайливе ставлення до себе. Себе треба любити, про себе потрібно піклуватися.

Правило № 7 — спілкування та співпраця з іншими. Вести здоровий спосіб життя краще не самому, а в якомусь товаристві (сім'я, друзі, сусіди тощо).

Пам'ятайте, що турбота про своє здоров'я та здоровий спосіб життя не має бути проблемою, це має бути вашим успіхом! (За матеріалами сайту МОЗ України).

Квітці цікаво!

Чи погоджуєшся ти з думками, висловленими в тексті? Що для тебе є здоровим способом життя? Чому дітям особливо важливо вести здоровий спосіб життя? Доведи свою думку (усно).

БУДЬ У ТЕМІ

Роздум — це зв'язний текст, що характеризує логічно послідовну низку думок, міркувань, висновків на певну тему.

Роздум зазвичай складається з **трьох** частин:

Теза

(вступ, що містить думку, яку потрібно довести чи спростувати)

Обґрунтування тези

(основна частина, що містить аргументи і приклади)

Висновок

(збігається з думкою, висловленою на початку тексту)

Порада Юрася

До тексту-роздуму можна поставити питання **чому?**

УЧИСЯ В ІНШИХ

Прочитай висловлення.

На мою думку, здоров'я — це найбільший скарб людини. Його потрібно берегти з дитинства. Проте є чимало людей, зокрема й молодих, які самі шкодять своєму здоров'ю. Якщо ми сподіваємось на щасливе майбутнє, то завданням кожного з нас має бути здоровий спосіб життя.

По-перше, людина, яка в молодості не шанувала свого здоров'я, не почуватиметься добре в старості.

По-друге, хворобі легше запобігти, ніж її лікувати. А коли людина здорова, вона сповнена енергії, бадьорості та може добре працювати чи гарно вчитися.

Отже, здоров'я та здоровий спосіб життя — це запорука не лише щасливого майбутнього, а й успішного сьогодення.

За Діаною Побігун

Завдання і запитання

- ★ Сформулюй тему та основну думку тексту.
- ★ Виділи в ньому складові частини роздуму.
- ★ Зверни увагу, які слова і словосполучення використано в різних частинах тексту.

Підказка від Квітки

Слова і сполучення слів, які вживаємо в тексті-роздумі: на мою думку ... ; мені здається, що ... ; я вважаю, що ... (**теза**); тому що ... ; по-перше, ... ; по-друге, ... ; наприклад; наведу приклад з власного життя (**аргументи і приклади**); отже, ... ; підсумовуючи, можна зазначити ... (**висновок**).

Розглянь серію коміксів.

Завдання і запитання

- ★ Які події описано в коміксах?
- ★ Уяви себе одним із персонажів коміксу. Як би ти вчинив / вчинила на місці цього персонажа?

- ★ Користуючись малюнками, добери кілька аргументів на підтвердження тези «Я вважаю, що в умовах пандемії необхідно носити захисну маску та користуватись анти-септиками».
- ★ Поділися своїми міркуваннями з однокласниками / однокласницями (усно).

324

Прочитай твір учня Вадима Петренка.

Одного разу ми з друзями посперечалися про те, чого не можна купити за гроші. У кожного була своя думка стосовно цього. Сергій уважав, що не продається дружба, Олег переконував, що

кохання, Тарас гадав, що добре ім'я, а я доводив, що ні за які гроші не купиш здоров'я.

Коли ти хворієш, то весь світ тобі не милий. Ти не хочеш ні з ким спілкуватися, «зависати» в інтернеті, дивитися улюблені фільми, не кажучи вже про те, щоб учити уроки. Твоє активне, веселе, сповнене цікавих пригод життя неначе зупиняється. Знаю це по собі. Адже не так давно перехворів, тому тепер дуже добре розумію, як важливо бути здоровим.

Так я сказав друзям. І вони мене підтримали. Тож суперечку виграв я! А мої приятелі тепер знають, що здоров'я потрібно берегти, адже за гроші його не купиш.

Завдання і запитання

- ★ До якого типу мовлення належить текст?
- ★ Добери до твору заголовок. Тему чи основну думку він виражає?
- ★ Знайди в тексті тезу і висновок.

325

Гра «Ситуація з життя». Уяви себе учасником круглого столу, під час якого тобі потрібно висловити свої міркування щодо деяких шкільних проблем, а саме: «Яким має бути меню в шкільній їдальні?», «Чи потрібний сучасним підліткам урок основ здоров'я?», «Чому важливо займатися спортом?». Склади роздум на одну із зазначених тем (усно).

326

Творче завдання. Склади разом з однокласниками / однокласницями план твору-роздуму на тему «Здоровим бути круто!». За складеним планом напиши твір у художньому стилі.

§ 37

ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

★ Вимов подані слова парами.

хвилина — хвилинна

стіна — стінна

антена — антенна

ціна́ — ці́нна

БУДЬ У ТЕМІ

Приголосні звуки вимовляємо інколи довше, ніж звичайно. **На письмі** такі звуки позначаємо **подвоєними** буквами.

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі

префікса й кореня	відділ, оббігти, беззвучний
кореня й суфікса	лимонник, осінній, законний
двох суфіксів	глибинний, письменник
дієслівної основи і -ся	розрісся, піднісся, але: підносься
частин складного слова	фіззарядка, спорттовари

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

327

Спиши слова. Розбери їх за будовою. Усно поясни правопис подвоєних букв.

Законний, віддати, юннат*, щоденник, пасся, беззубий, стінний, годинник.

* Юнна́т — юний натураліст.

328

Спиши речення, ставлячи, де потрібно, пропущені букви. Підкресли подвоєні букви.

Зразок. І глибока криниця не бездонна.

1. Долинув гучний, надтужний*, з переливами звук — і весь дім заповнив мелодій(н/нн)ий передзві(н/нн). 2. За першим ударом старови(н/нн)ого годи(н/нн)ика пролунав другий, третій (Г. Тушкан). 3. Я зиркнув на вікно, за яким гудів од вітру телефо(н/нн)ий дріт (Г. Тушкан). Цвітуть осі(н/нн)і тихі небеса... (А. Малишко). 5. Він стояв якраз навпроти сонця і, дивлячись у воду, побачив бездо(н/нн)у глибоку синяву (І. Франко).

* Надту́жний — напружений.

329

Запиши слова в три колонки залежно від місця збігу приголосних: 1 — на межі префікса та кореня, 2 — на межі кореня та суфікса, 3 — на межі частин складного слова. Познач корені в словах, підкресли подвоєні букви.

Зразок. Беззоряний.

Беззоряний, пружинний, спеццех, відділ, переддень, роззброїти, відмінник, військкор, туманний, спинний, гостинність, оббити.

330

Добери до поданих слів спільнокореневі з подвоєними буквами. Запиши за зразком. Склади із двома словами (на вибір) речення.

Зразок. Зброя — беззбройний.

Зброя, змістовний, дякувати, звук, дати, ділити, бігати, дзвеніти.

331

Утвори та запиши слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс **-н-**. В утворених словах виділи корені й суфікси.

Зразок. Осінь — осінній.

Осінь, кордон, машина, баштан, камін, бетон, екран, день.

333

Гра «Ситуація з життя». Виконуючи домашнє завдання, Оленка написала слово **журавлиний** з однією буквою **н**, а **Тетянка** — з двома, але обидві отримали «дванадцять». Чому? Чи можна по-різному писати ці прикметники? Підтвердь свою відповідь прикладами. За потреби скористайся довідкою.

Довідка.

журавель

журавлина

332

Спиши речення, утворивши прикметники від поданих в дужках іменників. Усно поясни їх написання.

Зразок. Крадеться осінь теплим сонним містом.

1. Крадеться осінь теплим (**сон**) містом (*Н. Бідненко*).
2. Любив (**птах**) щебет у саду і в полі (*О. Довженко*).
3. Річ*

* Річ — промова.

(курінь) отамана сподобалась козакам (М. Гоголь). 4. Я вам розкажу (істина) правду (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. Весна у (закон) вступає права! (І. Нехода).

334

Прочитай текст.

Українська мова — бездонна криниця народної мудрості. Вона невіддільна від українського народу і є віддзеркаленням його історії. Саме завдяки мові наш народ піднісся до вершин загальнолюдської культури.

Чи була б Україна відома, якби не мова, що нею писали свої невмирущі твори найвизначніші письменники, такі як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та інші?! Ми повинні віддячити їм шаную.

За матеріалами сайту «На урок»

Завдання і запитання

- ★ Сформулюй тему та основну думку висловлення. Добери до нього заголовок.
- ★ Чи погоджуєшся ти з думками, висловленими в тексті?
- ★ Випиши слова з подвоєнням, поясни їх написання відповідними правилами.
- ★ Що ти знаєш про письменників, згаданих у тексті?
- ★ Які твори цих авторів, вивчені раніше або прочитані самостійно, вразили тебе найбільше? Чому?
- ★ Розглянь світлину фрески на Набережному шосе в Києві. Вислови своє ставлення до вуличного мистецтва. Чи подобається воно тобі? Чим саме?

§ 38

ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення. Зверни увагу на правопис виділеного слова.

Ставши в 1665 році гетьманом, Петро Дорошенко насамперед хотів одного — **возз'єднання** правобережної та лівобережної частин України в одну державу.

- ★ Як пояснити написання двох букв **з** у слові **возз'єднання**?
- ★ Чи можна подвоєння букв **н** також пояснити збігом двох однакових приголосних?
- ★ Чим збіг приголосних відрізняється від подовження приголосних?

БУДЬ У ТЕМІ

В українській мові в позиції між голосними подовжуються 10 приголосних.

Подовжуються	
м'які [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] і пом'якшені [ч'], [ж'], [ш']	
в іменниках с. р. на -я та в похідних, крім назв малих за віком істот	гілля, гіллястий, збіжжя, побачення, століття, узбіччя, але: маля, теля, гусеня, кошеня, а також кутя, попадая
у деяких іменниках ч. р. й ж. р. на -я та в похідних	Ілля, рілля, суддя (судді, суддів), стаття (статті, але: статей)

в іменниках ж. р., що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	молодь — молоддю, сіль — сіллю, подорож — подорожжю, але: повість — повістю, любов — любов'ю, матір — матір'ю
у прислівниках на -ння, -нню	спросоння, навмання, попідвіконню
у формах дієслова лити та похідних дієсловах	ллю, ллє, ллють, ллється, виллєш

Порада Юрася

Запам'ятати приголосні, які подовжуються між голосними, допоможе речення «**Де ти з'їси чи зжуєш ці лини?**».

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

335

Спиши, уставляючи пропущені букви. За потреби скористайся орфографічним словником.

Облич..я, знаряд..я, кут..я, учен..я, качен..я, послан..я, Запоріж..я, плаван..я, колос..я, Поділ..я, зран..я, безсмерт..я, щаст..я, мит..євість, взут..я, цуцен..я.

336

Прочитай прислів'я. Поясни написання слів з подвоєними приголосними (усно).

1. Життя прожити — не поле перейти. 2. Дерево міцне корінням, а людина — друзями. 3. Хто знання має, той мур зламає. 4. Роботу роблять не лише вмінням, але й терпінням. 5. Маленька праця краща за велике безділля.

337

Запиши іменники у формі орудного відмінка однини. Поясни їх написання (усно).

Зразок. Паморозь — памороззю.

Паморозь, почесть, віддаль, гучність, радість, блакість, свіжість, кров, постать, сталь, розповідь, медаль.

338

До поданих слів добери спільнокореневі з подвоєнням на позначення подовжених приголосних. Запиши їх за зразком.

Зразок. Мовчати — мовчання.

Мовчати, знати, переконати, уміти, навчати, зітхати, відкрити, питати.

339

Запиши слова у дві колонки: 1 — з подвоєними літерами, 2 — без подвоєних літер. Підкресли першу букву кожного слова другої колонки і склади назву регіону України.

Волос..я, стат..ею, попад..я, підніж..я, Іл..єнко, облич.., доручен..ь, узбіч..ями, індичен..я, папорот..ю, л..итимеш, ласкавіст..ю, лют..ю, корін..я, річ..ю, ясніст..ю, почут..ів.

340

Гра «Третій зайвий». Спиши слова, у кожному рядку підкресли одне «зайве» слово, яке відрізняється від двох інших особливостями написання. Обґрунтуй свій вибір (усно).

1. Поліс..я, Закарпат..я, Придніпров..я.
2. Мід..ю, гран..ю, чарівніст..ю.
3. Суд..ів, стат..ей, відкрит..ів.
4. Навман..я, спросон..я, передміст..я.

341

Робота в парах. Разом з однокласником чи однокласницею запишіть слова з голосу. Поясніть правила написання подвоєних букв.

Наддніпрянщина, піддашся, безсистемністю, напруженістю, юннати, безліччю, дерев'яний, Прикарпаття, зрання, Ганнин, іменник, перенісся.

342

Прочитай текст.

Видатний український науковець і філософ Володимир Вернадський з юнацьких літ мав надзвичайну здатність до самовиховання. Він склав для себе життєву програму, якої дотримувався понад пів століття. Першим пунктом програми було вироблення характеру. Визначальними рисами для науковця Вернадський вважав відвертість, сміливість, уміння висловлювати й захищати свої погляди, доводити свої переконання. Другим пунктом він визначив глибокі знання, необхідність здобуття всебічної освіти. А третій пункт звучав так: «Завдання людини полягає в тому, щоб робити якомога більше добра іншим».

Володимир Вернадський завжди залишався вірним своїм ідеалам і заслужив гідне пошанування серед нащадків. На честь ученого випущено пам'ятні монети, поштові марки, грошову купюру з його зображенням, названо Національну бібліотеку України, антарктичну станцію, астероїд, кратер на Місяці, вулиці, парки і сквери. А 12 березня 2013 року гугл відзначив 150-річчя від дня народження Володимира Вернадського святковим логотипом.

Олена Апанович

Завдання і запитання

- ★ Що нового ти дізнався / дізналася з тексту? Чи зацікавила тебе ця інформація?
- ★ Сформулюй тему та основну думку висловлення. Добери заголовок.
- ★ Склади допис до шкільного вебсайту про вшанування пам'яті Володимира Вернадського в Україні і світі. Скористайся матеріалом вправи.

Марка, монета, купюра із зображенням В. Вернадського

Логотип гуглу до 150-річчя від дня народження В. Вернадського

- ★ Випиши слова з подвоєнням, поясни їх написання відповідними правилами.

§ 39

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Як можна позначати м'якість приголосного на письмі?
2. Коли слід уживати м'який знак?
3. Які правила вживання апострофа?
4. За яких умов відбувається збіг приголосних?
5. Коли відбувається подовження приголосних?
6. Чим збіг приголосних відрізняється від подовження приголосних?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Виділена буква позначає один і той самий звук в усіх словах рядка
А тісний, блакить, тюльпан
Б зірка, зоопарк, зустріч
В зяблик, захоплення, зранку
Г діяти, душевний, радість
2. М'який знак на місці попуску **не потрібно** писати у всіх словах рядка
А громадян..ський, уман..ський, дівчин..ці
Б тон..ший, мен..ший, вишен..ка
В жін..чин, лял..чин, боя..зкий
Г сторін..ка, нен..чин, різ..кий

3. Букву **й** треба вставити на місці пропуску в усіх словах рядка
- А** па..овий, бо..овий
 - Б** во..овничий, помал..ований
 - В** бу..ок, пол..овий
 - Г** га..овий, зарубц..ований
4. Апостроф на місці пропуску треба поставити у всіх словах рядка
- А** під..їхати, з..їсти, цв..ях
 - Б** пор..ядок, з..ясувати, св..ятковий
 - В** різдв..яний, пр..ямовисний, бур..янець
 - Г** роз..юшити, Мар..яна, пір..я
5. Збіг приголосних відбувається у всіх словах рядка
- А** лимонний, віддати, роззвуся
 - Б** піддати, сіллю, памороззю
 - В** знання, сонний, зілля
 - Г** піддашся, роздоріжжя, життя
6. Подовження приголосних відбувається у всіх словах рядка
- А** обличчя, волосся, денний
 - Б** сонний, Поділля, беззубий
 - В** колосся, розкішшю, сторіччя
 - Г** навмання, Полісся, бездонний
7. Орфографічну помилку допущено в рядку
- А** Високі сосни тяглись у небо віттям, боролися за кожен промінь сонця (В. Шевчук).
 - Б** Збиралось птаство на невеселі осінні грища (В. Шевчук).
 - В** Вже де-не-де холодним полум'ям горіли клени (В. Шевчук).
 - Г** Холодний вітер! Такий завиграшки пооббиває листя (В. Шевчук).

8. Правильну фонетичну транскрипцію слова подано в рядку
- А** здається [з д а й ё ц´ а]
Б тьохкати [т´ о х к а т и]
В безділля [б е" з д і л а]
Г розділ [р о з д і л´]
9. Постав у форму орудного відмінка слова **прозорість, по-
дорож, кров**.
10. Добери слова з подовженими приголосними звуками, склади
й запиши з ними речення.
11. Добери слова зі збігом приголосних звуків, склади й запиши
з ними речення.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

А. Прочитай слова, словосполучення, речення.

слова

хмари
пішли
дощ

словосполучення

осінні хмари
пішли до лісу
мокрый від дощу

речення

Хмари пливуть.
Ми пішли.
Дощ періцив.

- ★ Чи можливо в словосполученнях і реченнях поставити запитання від слова до слова?
- ★ Що точніше називає предмет, ознаку або дію — слово чи словосполучення?
- ★ Чим відрізняється речення від словосполучення?

Б. Прочитай сполучення слів.

хмари і сонце	без хмар
пішли і зробили	таки пішли
дощ і град	після дощу

- ★ Чи можливо в запропонованих сполуках поставити запитання від слова до слова? Чи матиме це сенс? Чи можна вважати ці сполуки словосполученнями?

БУДЬ У ТЕМІ

Синтаксис — це розділ науки про мову, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація — це розділ науки про мову, що вивчає правила вживання розділових знаків.

Словосполучення — це група з двох самостійних слів, одне з яких — **головне** (від нього ставимо питання), друге — **залежне** (до нього ставимо питання). Наприклад, у словосполученні *весняний подих* слово *подих* — головне (від нього ставимо питання), а слово *весняний* — залежне (до нього ставимо питання):

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, дію, ознаку, але не виражає закінченої думки. Наприклад, у словосполученні *осінні хмари* уточнено, що хмари не весняні, а осінні. *Хмари плывуть* — речення. Тут виражено закінчену думку: *хмари (що роблять?) плывуть*.

Однорідні члени речення рівноправні між собою і **не можуть утворювати словосполучення**, наприклад: *хмари і сонце, пішли і зробили, мокрий і холодний*.

Прийменники в поєднанні із самостійними частинами мови теж **не утворюють словосполучення**, наприклад: *без дощу, для тебе, біля школи*.

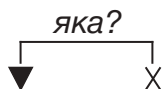
Також **не бувають** словосполученнями **фразеологізми**.

Щоб зрозуміти, словосполучення перед нами чи ні, потрібно дати відповідь на такі запитання:

- ★ Чи є два слова, що належать до самостійних частин мови? (**Якщо ні — це не словосполучення!**)
- ★ Чи можна поставити від слова до слова запитання? (**Якщо ні — це не словосполучення!**)
- ★ Чи виражено закінчену думку? (**Якщо ні — це словосполучення, якщо так — це речення!**)

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ**343**

Випиши словосполучення, визнач у них головні і залежні слова. Постав питання від головного слова до залежного. Запиши за зразком.

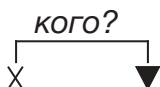

Зразок. Тепла весна.

Оберігаю природу, тепла весна, ранньої осені, милуюся красою, сонце заходить, зима і літо, прозоре повітря, моря і ріки, усіяний квітами, степи і ліси, до ранку, перед світанком.

344

Прочитай словосполучення, визнач у них головні і залежні слова. Постав питання від головного слова до залежного. Запиши словосполучення за зразком. Із двома-трьома словосполученнями склади й запиши речення.

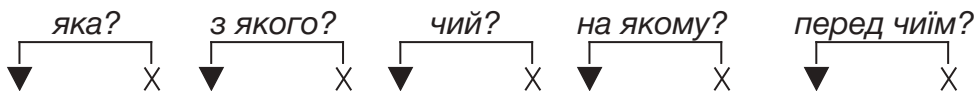
Зразок. Побачили білку.

Сонячна днина, старий дуб, лісова галявина, намалювати лисенятко, виготовити з деревини, співати дзвінко, омити дощами, грайливе кошеня, квітка з лісу.

345

Склади словосполучення за схемами. Укажи, якими частинами мови виражені головне і залежне слово в словосполученнях.

Зразок.

346

Запиши подані словосполучення в такій послідовності: 1) з головним словом, вираженим дієсловом; 2) з головним словом, вираженим іменником; 3) з головним словом, вираженим прикметником. Постав усно питання від головного слова до залежного.

Вирощувати гриби, менша від мачинки, прощатися з літом, пожовкла трава, схожа на квітку, вересневий день, працелюбні мурашки, поливати квіти, сплетений із трав, осінній місяць, виходити з гаю, милуватися пейзажем.

347

До поданих словосполучень добери синонімічні. Запиши.

Зразок. Хвіст собаки — собачий хвіст.

Нора зайця, насіння з соняшника, чай з малини, сік з яблук, хвилі Дніпра, берег моря, цвіт липи.

348

Спиши, добираючи з дужок таке слово, щоб утворився сталий вислів — фразеологічне словосполучення. Поясни значення кожного фразеологізму.

Зразок. Ловити ґав — бути неуважним.

Ламати (**калину, дрова**), пекти (**раки, пиріжки**), вовчий (**хвіст, апетит**), чорна (**кішка, хустина**), народитися (**восени, в сорочці**), кидати гроші на (**сніг, вітер**).

349

Знайди помилки в будові поданих словосполучень. Запиши словосполучення правильно.

Вибачте мене, старший по віку, сталося із-за неуважності, зошит по математиці, дякую тебе, хворий грипом, відповідно з записом, згідно наказу.

Порада Юрася

У цих словосполученнях неправильно вжито форму залежних слів. Таку помилку називають граматичною і позначають на берегах літерою **Г**.

Спиши, ставлячи пропущені літери. Випиши з кожного речення два-три словосполучення, зроби їх синтаксичний розбір.

1. Д..влюсь я на моє небо й непомітно лину в сон щасливий (О. Довженко).
2. Рожевим цвітом світит..ся ш..пшина (Я. Калінецький).
3. Степ споч..ває, наб..рається прохолоди після денної сліпучої спеки (Олесь Гончар).
4. Н..зенькі хати осіли під синьою бан..ю неба (М. Коцюбинський).

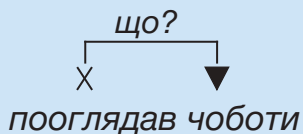
Синтаксичний розбір словосполучення

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Визнач головне слово і залежне.
2. Постав питання від головного слова до залежного.
3. Визнач, якими частинами мови виражені головне і залежне слово.
4. Укажи, як граматично пов'язане головне слово із залежним: за допомогою тільки закінчення або за допомогою закінчення та прийменника одночасно.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Пооглядав Василько чоботи, поприміряв та й подався на вигін, до тополі (З. Мензатюк).

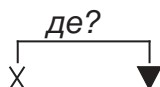

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

У словосполученні **пооглядав чоботи** головне слово — **пооглядав**, залежне — **чоботи**. *Пооглядав (що?) чоботи*. Головне слово виражене дієсловом, залежне — іменником. Граматично залежне слово пов'язане з головним за допомогою закінчення.

351

Добери до запропонованих іменників із прийменниками дієслова так, щоб утворилися словосполучення. Запиши їх за зразком, поставивши питання від головного слова до залежного.

Зразок. Сховатися в дуплі.

У дуплі, біля ставу, у гаю, у вирій, без листя, від холоду, на вітрі, за море.

Довідка. Полетіти, стояти, рости, тремтіти, рости, цвісти, податися.

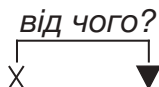
352

Творче конструювання. Утвори словосполучення з поданих слів, добираючи потрібний прийменник та ставлячи іменник у форму відповідного відмінка. Яку роль відіграють прийменники в таких словосполученнях?

Спостерігати, природа; мрія, зима; наближатися, ліс; зустрітися, парк; опинитися, галявина; прилягти, верба; сидіти, берег; прислухатися, шелест.

353

Перебудуй словосполучення так, щоб утворилося словосполучення, у якому головне слово виражене прикметником. Запиши за зразком, поставивши питання від головного слова до залежного. Із двома-трьома словосполученнями склади й запиши речення.

Зразок. Холодний дощ — холодний від дощу.

Холодний дощ, сивий туман, радісне сонце, щедра праця, рясні плоди.

Прочитай текст.

З моря джигітували* солоні вітри, мчали степом і зникали в Закаспій. Над селищем мовчали голубі верхів'я. Дрижали зорі і сполохано перебігали до небокраю. Проходив синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під дахи будинків і відходив за вітрами.

На світанку вдарив мороз. Затривожились дерева, пішла листяна fuga**. Дерева порожніли, а листки спішили, падали...

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

За Миколою Хвильовим

* Джигітувати — гарцювати на коні.

** Fuga — те саме, що хуга, завірюха.

Завдання і запитання

- ★ До якого типу мовлення належить текст?
- ★ Який настрій він викликає?
- ★ Які слова в тексті вжито в переносному значенні?
- ★ Випиши з тексту три словосполучення, у яких головне слово виражене дієсловом.
- ★ Випиши з тексту три словосполучення, у яких головне слово виражене іменником.
- ★ Зроби синтаксичний розбір виписаних словосполучень.

Правильно поєднуй слова

!

говоріти українською
приїхати в Україну
навчатися мови
піднесі руку
заспіваймо пісню

піднесі руку
вїбач мені
перетворити на казку
хворіти на грип
називати на ім'я

§ 41

РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай і проаналізуй матеріал, уміщений у таблиці.
- ★ У якій колонці подано словосполучення?
- ★ У якій колонці подано речення? Доведи свою думку.

липовий гай	жовтіє листя
оберігати природу	почалися морози
садити дерева	відлітають птахи
моторні білочки	білочки стрибають

БУДЬ У ТЕМІ

Речення — група слів, пов'язаних лексично і граматично, що виражають відносно закінчену думку.

Граматичний зв'язок слів у реченні забезпечують закінчення і службові слова.

В **усному** мовленні речення одне від іншого відокремлюємо паузами, у **писемному** — розділовими знаками.

У реченні є **граматична основа**, що складається з **головних членів** речення:

Підмет — головний член речення, що називає виконавця дії в реченні й відповідає на питання: **хто? що?**

Присудок — головний член речення, що називає:

★ дію, яку виконує підмет	<u>Сонце</u> (що робить?) <u>сміється</u> .
---------------------------	---

★ ознаку, якою наділено підмет	<u>Сонце</u> (<u>яке?</u>) <u>яскраве</u> .
★ іншу назву підмета, яка його характеризує	<u>Сонце</u> — (<u>що це?</u>) <u>джерело життя</u> .
★ стан	Сонце (<u>Що відбувається?</u>) <u>Сутеніє</u> .

Підмет підкреслюємо так: _____.

Присудок підкреслюємо так: _____.

Склад граматичної основи

Приклади

Підмет і присудок	<u>Парубки</u> <u>танцювали</u> старовинний гуцульський «Аркан» (Т. Масенко).
Кілька підметів і один присудок	<u>Любов</u> і <u>пісня</u> <u>народжуються</u> в серці.
Один підмет і кілька присудків	По діброві <u>вітер</u> <u>віє</u> , <u>гуляє</u> по полю, край дороги <u>гне</u> тополю до самого долу (Т. Шевченко).
Тільки підмет	<u>Мамина</u> <u>колискова</u> .
Тільки присудок	<u>Споконвіку</u> в нас <u>шанують</u> працю і пісню.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

355

Дослідження-модельовання. Постав подані слова в таких граматичних формах, щоб із них можна було утворити речення-прислів'я. Утворені речення запиши, визнач у кожному граматичну основу. Поясни, як розпізнати граматичні основи.

1. Мати, природа, одному, мачуха, другому.
2. Дощ, і, без, не, трава, росте.
3. Небо, боїться, не, чисте, ні, грому, ні, блискавки.
4. Земля, грудень, студить, грудить, хатинки, а.

356

Запиши речення, підкресли підмети і присудки. Визнач, якою частиною мови виражений кожен головний член речення.

Зразок. Розсипає сонце щедрою рукою золотаві квіти в тихому гаю (*В. Сосюра*).

1. Дуби сплели кошлаті віти, шумлять в задумі ясени (*Л. Дмитерко*). 2. Під дощ заснули голуби у тихім затінку ліщини (*Г. Чубач*). 3. У пишні шати вбралися велетні дуби (*Ю. Старостенко*). 4. Падає кленовий лист на землю і затихає (*Остап Вишня*).

357

Спиши, ставлячи пропущені розділові знаки. Прочитай відредагований текст уголос, правильно інтонуючи речення.

А. Як гарно буває літнього ранку сходить сонце луки виблискують росяними краплинками, наче дорогими самоцвітами пташки випурхують зі свої схованок.

Марко Вовчок

Б. Довбиш був багатий чоловік він жив на самому кінці села там глибокий яр входив у ліс вузьким клином у самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок над тим ставком стояла його хата вона була вся в черешнях од вулиці було видно тільки краї білої стіни з сінешніми дверима густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс (*Іван Нечуй-Левицький*).

358

Прочитай речення спочатку з лівої колонки, а відтак — із правої. Визнач головні члени речення (усно).

Сонце вже зайшло.	Вечір.
Зі сходу насуваються хмари.	Світає.
На небі з'являються перші зірочки.	Повіває прохолодою.

359

Перебудуй речення з одним головним членом на речення з підметом і присудком. Запиши їх. Підкресли головні члени речення.

Зразок. У хаті пахне хлібом. У хаті пахне хліб.

1. Сонцем залило степ. 2. На пасіці запахло медом.
3. Від ставка війнуло прохолодою. 4. Мені хочеться дочекатися ранку. 5. Стежки замело снігом.

360

Розподіли та запиши подані речення у дві колонки: 1) речення з одним головним членом; 2) речення з підметом і присудком. Підкресли головні члени речення.

Зразок.

Речення з одним головним членом	Речення з підметом і присудком
Думку <u>доведено</u> .	Ми <u>довели</u> свою думку.

1. Текст написано правильно. 2. Хор співав злагоджено.
3. Ми впоралися із завданням. 4. Завдання виконано вчасно. 5. На картині зображено осінній пейзаж. 6. Ми досліджуємо світ. 7. Художник вдало змалював красу осені. 8. Ми любимо сонце і трави. 9. Цінуйте життя!

361

Спиши речення, дібравши слова з довідки. Підкресли підмети і присудки. У якому реченні граматична основа складається тільки з присудка?

1. Ліс сам себе 2. Усі ріки до моря 3. Тиха вода греблі 4. Гостре словечко ... сердечко. 5. Сказаного й сокирою не

Довідка. Рве, чистить, вирубаєш, раниць, йдуть.

362

Віднови прислів'я, поєднуючи за змістом частини правої та лівої колонок. Запиши відновлені прислів'я, ставлячи розділові знаки. Познач речення з одним головним членом.

Здоровенькі будьмо	не носять
Решетом воду	чужій біді
Не радій	не білять
Правда кривду	та себе не гудьмо
Вуглем полотна	вода не тече
Під лежачий камінь	переважить
Від совісті	не втечеш

363

Виразно прочитай текст уголос. Доведи, що він належить до художнього стилю (усно). Спиши виділені речення, підкресли головні члени речення.

Сьогодні в лісі справжній листопад. **Клени осипаються від найменшого подиху вітерцю. Гаснуть останні вогневі барви. На восковому листі з'являються брудні плями.** Деякі листочки, засихаючи, скручуються в дудочку. Коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому тремтить кришталева росинка.

Олесь Донченко

364

Спиши речення. Підкресли головні члени речення. Визнач, якою частиною мови виражений кожен головний член речення. У якому реченні граматична основа складається з одного головного члена?

1. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег... 2. Пахнуть трави над водою. 3. Луна покотилася громом. 4. Один лише раз по висипу Десни пройшов лев... 5. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. 6. Іде він поволі вздовж висипу над самою водою.

За Олександром Довженком

365

Спиши текст. Підкресли головні члени речення. Визнач, якою частиною мови виражений кожний головний член речення. У яких реченнях граматична основа складається з одного підмета і кількох присудків?

Наш пароплав ішов теплими південними морями. Якось ми зупинилися біля берегів Африки. До нас на човні підплив чоловік. Він продав морякам двох мавпочок. Звірята впирались, вищали, мотали головами, дригали лапками, махали хвостами... Вони не хотіли залишати чоловіка. Тоді сивий боцман схопив їх руками і забрав на палубу. Пароплав рушив у далеку путь. Мавпочки швидко звикли до нового місця (за Миколою Трублаїні).

366

Виразно прочитай текст.

Світ природи у творах української художниці Марії Приймаченко оживає дивними барвами. У ньому багато фантастичних чудовиськ і птахів.

Марія малювала, вишивала, захоплювалась керамікою. Її чудові керамічні глечики й тарелі розписані рудими лисичками, страшними звірами, блакитними мавпами і зеленими крокодилами.

«От якби зібрати з усієї України народних майстрів, що за дива витворили б — цвів би не лише садами Київ. **Будинки сміялися б до людей...**» — мріяла художниця.

За матеріалами сайту «Україна молода»

Завдання і запитання

- ★ У виділених реченнях знайди граматичні основи.
- ★ У якому з підкреслених речень є слова, ужиті в прямому значенні?
- ★ Як ти розумієш вислів «Будинки сміялися б до людей»?

- ★ Який малюнок Марії Приймаченко ти вибрав би / вибрала б, щоб прикрасити свою кімнату?
- ★ Що ти намалював би / намалювала б, щоб створити гарний настрій?

«Захотів слоник
бути морячком»

«Тигр сміється»

§ 42

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ, ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення вголос.
- ★ Чи однакова інтонація в реченнях?
- ★ Які думки висловлено в реченнях?
- ★ Які розділові знаки стоять у кінці речень?

✓ Діти співають.

✓ Діти співають!

✓ Діти, співайте.

✓ Діти співають?

В українській мові вирізняють такі три види речень **за метою висловлювання**: **розповідні**, **питальні**, **спонукальні**.

- ★ Розповідним називають речення, у якому повідомляється про якусь подію. У кінці розповідного речення ставлять **крапку**. Наприклад: *Листопад зимі дорогу відчиняє (народна творчість).*
- ★ Питальним називають речення, у якому про щось запитується. У кінці питального речення ставлять **знак питання**. Наприклад: *Червона калино, чого в лузі гнешся? (І. Франко).*
- ★ Спонукальним називають речення, у якому виражено спонукування до дії: прохання, пораду, вимогу, запрошення, заклик. У кінці спонукального речення ставлять **крапку**. Наприклад: *Прилітайте до колиски, лебеді, як мрії, опустіться, тихі зорі, синові під вії (В. Симоненко).*

За емоційним забарвленням речення поділяють на **неокличні** й **окличні**.

Окличними можуть бути розповідні, питальні та спонукальні речення, які виражають сильну емоцію. Їх вимовляють з окличною інтонацією.

У кінці окличного розповідного й окличного спонукального речення ставлять **знак оклику**. У кінці питального окличного речення ставлять **знак питання і знак оклику**.

Весна прийшла!

↓
розповідне
окличне

Весна прийшла.

↓
розповідне
неокличне

Весна прийшла?!

↓
питальне
окличне

Весна прийшла?

↓
питальне
неокличне

Весно, прийди!

↓
спонукальне
окличне

Весно, прийди.

↓
спонукальне
неокличне

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

367

Прочитай речення. Визнач види речень за метою висловлювання. У чому відмінність між реченнями в лівій і правій колонках?

— Ти йдеш на тренування?
— Звісно, йду.
— Не запізнюйся. Скоро змагання.

— Ти йдеш на тренування?!
— Звісно, йду!
— Не запізнюйся! Скоро змагання!

368

Спиши спочатку розповідні, потім питальні, тоді спонукальні речення. Поясни вживання розділових знаків у кінці речень.

1. Щось мріє гай — над річкою (П. Тичина). 2. Не рони, вербо, сліз над водою... (Леся Українка). 3. Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (П. Тичина). 4. Линьте, хмари, ой прилиньте, хмари... (П. Тичина). 5. Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море? (М. Рильський).

369

Прочитай речення з правильною інтонацією. З'ясуй вид кожного речення за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

1. А в очі — рінь*, а в груди — зайда-вітер, а вслід чортополоху свист і сміх... (П. Ребро). 2. Ти не боїшся темряви, Андрію? (П. Загребельний). 3. Грай же, море, мовчіть, гори, гуляй, буйний, полем! (Т. Шевченко). 4. Не люблю осінньої ночі! (Б. Лепкий). 5. Сніг на листках — а листя ще зелене! (М. Рильський).

* Рінь — крупний пісок.

370

Подані речення перетвори на питальні та спонукальні, запиши в зошит. У першому й четвертому реченнях познач частини мови.

1. Діти піклуються про тварин. 2. Дівчата принесли в хату квіти. 3. Школярі гуляють у садку. 4. Лелеки повертаються додому.

371

Гра «Знайди інше!». Знайди речення, яке відрізняється від інших за метою висловлювання.

1. Чи є кращі над квітками та над веснянії? (*Леся Українка*). 2. Шипшина важко віддає плоди (*Л. Костенко*). 3. В кожній краплині того дощу була якась історія (*О. Максимчук*). 4. Яблука допіли, яблука червоні! (*В. Сосюра*).

372

Випиши з тексту чотири речення (на вибір) за зразком. Підкресли підмети і присудки. Визнач види речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

Зразок. Прислухайтесь до пташиного хору в лісах, парках, садках (спонукальне, неокличне).

Прислухайтесь до пташиного хору в лісах, парках, садках. На різні голоси славлять весну дрозди, коноплянки, вівчарики, щиглики та інше голосисте птаство. А он здалеку озвалася вивільга. Десь гучно закувала зозуля...

Насувається здалеку темна хмара. Загуркотів перший, весняний, травневий грім. Мабуть, дощ буде! Треба кудись ховатись!

Олександр Копиленко

373

Дослідження-відновлення. Віднови й запиши в зошит речення, уставляючи слова з довідки. Усно визнач види речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

1. Весняночко-паняночко, де ти зиму ... ? (У. Кравченко). 2. Орле, а нумо ... ! (І. Качуровський). 3. Веселики-журавлі, що ... на крилі? (С. Пушик). 4. Коли сонечко пригріє, то й трава ... (народна творчість). 5. Як лютий не ... , а на весну брів не хмур (народна творчість). Тане ... , зеленіє лужок, день прибуває, коли це буває? (Народна творчість).

Довідка. Зазеленіє, сніжок, лютий, зимувала, несетє, літати.

374

Виразно прочитай текст. Визнач види речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням (усно).

Як гарно на квітчастому лузі раннього літа!

Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця... Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею-природою. Подивіться на чари буйноквіття, почуйте волення трави і дерев. І все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпрекрасніша на світі земля (Іван Вихованець).

375

Творче завдання. Підготуй інформацію для шкільної електронної газети (сайту школи): 1) про добрі вчинки учнів і учениць — юних захисників і захисниць природи; 2) про кумедну поведінку ваших домашніх улюбленців. Склади й запиши коротку розповідь. Використай різні за метою висловлювання та емоційним забарвленням речення.

376

Робота в парах. Разом з однокласником / однокласницею перебудуйте запропоновані речення в питальні і введіть їх у діалог (усно).

Зразок. — Чому не можна ламати дерева та кущі?

— Тому що вони не лише красиві, а й корисні. Дерева та кущі виробляють кисень, потрібний нам для життя, утримують ґрунт від розмивання, плодоносять. Природу потрібно берегти

1. Не можна смітити в лісах, парках і скверах. 2. Не витрачайте марно питну воду. 3. Не варто використовувати пластикові пакети.

377

Виразно прочитай уривок з оповідання.

Чи далеко до осені?

Лелека живе на старому в'язі. З лелечихою і лелеченятами. Прибігають до в'яза Тарасик, і Гриць, і Миколка, й Тетянка.

Витанцьовують під в'язом і гукають:

— Лелеко, лелеко, до осені далеко?

Лелека, задерши дзьобату голову, дивиться на дітей. А потім починає клекотати. **Про що він клекоче?** Спробуй

розбери...

Тоді лелека і лелечиха враз знімаються й летять на луги, до Десни. Лелеченята топчуться в гнізді, перебирають цибатими ногами, але злітати не наважуються. Тоді лелека і лелечиха беруться штовхати їх на край гнізда.

— Ой, вони ж розіб'ються! — злякано шепоче Тетянка.

— У них же крила є! — заспокоює її Тарасик.

Лелечата, неохоче відірвавшись від гнізда, злинають у небо. Плавно летять над садом, над городами, туди, де голубіє річка. А за ними — старі лелеки.

Діти полегшено зітхають і весело галасують.

Ідуть дні за днями. **На зеленому човні пропливає літо.**

У гнізді порожньо. З в'яза зривається жовтий листочок і, кружляючи в повітрі, поволі опускається на землю (за *Василем Чухлібом*).

Завдання і запитання

- ★ Яку подію описано в оповіданні?
- ★ Чому діти хвилюються за лелеченят?
- ★ Чому саме в лелеки діти запитують, чи далеко до осені?
- ★ Визнач, до якого виду речень за метою висловлення та за емоційним забарвленням належать виділені речення.
- ★ У першому реченні знайди підмет і присудок.
- ★ Вислови свої міркування щодо наміру батьків-лелек виштовхати лелеченят.
- ★ Чи завжди, на твою думку, потрібно докладати зусиль і долати свої слабкості, щоб навчитися нового? Відповідь аргументуй.

Успіх з українською

Письмовий твір-роздум у художньому стилі

УЛОВИ ІДЕЮ

Розглянь комікс «Як гукнеться, так і відгукнеться» та прочитай анотацію до нього.

Природа — наш дім. І чи будуть озера й річки завжди прозорими та чистими, а їх береги — охайними й доглянутими, чи житимуть біля них довгоногі чаплі та лупаті жабки, залежить від нас. Не забруднюйте природу, збережіть її для себе! А той, хто порушує це правило, обов'язково пошкодує. Саме про це наш комікс (за матеріалами сайту «Знання»).

Квітці цікаво!

Яку проблему порушено в коміксі? Як вчинив би / вчинила б ти на місці героїв? Чому потрібно берегти природу? Аргументуй свою відповідь.

БУДЬ У ТЕМІ

Як працювати над складанням твору-роздуму?

1. Поміркуй над темою майбутнього твору-роздуму.
2. Сформулюй тезу, яка відображала б основну думку твору.
3. Продумай послідовність наведення аргументів, проілюструй їх прикладами.

4. Уживай вставні слова і словосполучення, які є засобами зв'язку між частинами роздуму.
5. Тезу, аргументи і висновок виділяй в окремі абзаци.
6. Перевір написане, виправ помилки, якщо вони є, перепиши начисто.

УЧИСЯ В ІНШИХ

Прочитай текст.

Життя кожної людина тісно пов'язане з природою

По-перше, від того, наскільки чистим буде повітря, яким ми дихаємо, чи достатньо буде у світі питної води, яку ми споживаємо, залежить наше здоров'я.

По-друге, кожному приємно влітку купатись у прохолодній прозорій річці, восени — насолоджуватися жовто-гарячою красою лісів і парків, а взимку — відпочивати в засніжених горах.

По-третє, щедрі врожаї, корисні копалини та інші природні багатства людина використовує, щоб забезпечити собі комфортне життя.

Отже, бездумно вирубували ліси чи замулювати животоки — не найкраща ідея. Це може призвести до екологічного лиха. Природу треба берегти (за матеріалами сайту «Знання»).

- ★ Сформулюй тему та основну думку тексту.
- ★ Добери заголовок.
- ★ Визнач тип і стиль мовлення.
- ★ Проаналізуй текст, звернувши увагу на дотримання автором вимог до складання твору-роздуму.

Прочитай уривок з оповідання.

Яку ялинку вибрати?

Джмелик та його друзі готувались до Нового року. Щоб свято вдалося якнайкраще, вони вирішили купити ялинку.

Аж тут Нотка сказала:

— Стривайте, я згадала, як сумно було минулого року прощатися з ялинкою. Спочатку вона була головною на святі — ошатна, сяйлива, гарно прикрашена. Та минуло якихось десять днів, і її хвоїнки всохли й почали опадати... А потім ми зняли всі прикраси, а ялинку винесли на смітник. Їх там було багато, сповнених смутку й безнадії. Я хотіла якось розрадити деревця, але так нічого й не вигадала. Лише сфотографувала їх на телефон, щоб цього року заздалегідь поміркувати, як бути...

Джмелик зітхнув:

— Що поробиш! Така їхня доля... Хіба ж може бути справжній Новий рік без ялинки?

Пензлик запропонував:

— Можна купити штучну! Я саме бачив у магазині, коли ходив по гірлянду.

Але Джмелик та Книжечка не погодилися:

— Штучна не замінить живої! Її аромат, неповторність, особливі лісові чари... (Із журналу «Джмелик»).

Завдання і запитання

- ★ У якому стилі складено текст? Доведи свою думку.
- ★ Позиція кого з героїв тобі ближча?
- ★ Доповни текст роздумом, навівши докази на підтримку Нотки.

379

Творче завдання. Поміркуй над темами: «Чому потрібно берегти природу», «Що може зробити мене щасливим / щасливою», «Чому потрібно знати історію свого народу». Вибери ту, яка тебе зацікавила. Разом з однокласниками / однокласницями склади план твору-роздуму. За складеним планом напиши твір у художньому стилі. Прочитай написане та відредагуй його. Перепиши свій твір-роздум начисто.

§ 43

ПУНКТУАЦІЙНА ПОМИЛКА ТА ЇЇ УМОВНЕ ПОЗНАЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення. Поясни, як змінюється їх зміст залежно від того, де стоїть розділовий знак, що вказує на кінець речення.
- ★ Чи важливо правильно ставити розділові знаки?

✓ Дозволити! Не можна заборонити!
✓ Дозволити не можна! Заборонити!

БУДЬ У ТЕМІ

У писемній українській мові вживають такі розділові знаки: крапку (.), знак питання (?), знак оклику (!), кому (,), крапку з комою (;), двокрапку (:), тире (—), крапки (...), дужки (), лапкі (« »).

Пунктуаційна помилка — це неправильне розставлення розділових знаків.

Пунктуаційної помилки припустилися, якщо:

- 1) пропустили розділовий знак;
- 2) поставили розділовий знак там, де його не має бути;
- 3) замість одного розділового знака поставили інший.

Пунктуаційну помилку позначають так: ✓ .

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

380

Вира́зно прочитай речення вголос. Поясни, чому в деяких реченнях ужито знак оклику.

1. Це просто якась нереальна історія!.. 2. ...Про неймовірного хлопчика, що аж світився великим талантом, який без тата й мами, і без, здавалося, жодних шансів на успіх, створив сам себе. 3. ...Тарас найдопечніший, найспритніший, він усе робить завиграшки, талановито, — кращого за нього не знайти! 4. Але для генія правда — понад усе. 5. І Шевченко переливає свою правду в поезію, і його слова ... дають нам вічну, непроминальну* енергію українського духу. 6. Отож і наш з вами святий обов'язок — свідчити правду.

За Іваном Малковичем

* Непроминальний — той, що не забувається, не минає.

381

Гра «Знайди інше!». Прочитай речення з відповідною інтонацією. Знайди речення, яке відрізняється від інших, укажи, за якою саме ознакою. Чи завжди спонукальне речення є окличним?

1. Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води... (В. Сосюра). 2. За Україну з вогнем завзяття рушаймо, браття, всі вперед! (М. Вороний). 3. В океані рідного народу відкривай духовні острови! (В. Симоненко). 4. В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля (Т. Шевченко).

382

Дослідження-відновлення. Спиши текст, поділивши його на речення. Постав розділові знаки. Вибір розділових знаків аргументуй (усно).

Як ви гадаєте чи легко конкурувати з провідними світовими компаніями і бути постійно першим що для цього потрібно не зупинятися на досягнутому а для цьо-

го що треба звичайно, кошти і бажання а найголовніше — мізки скільки разів креативна ідея приносила величезну користь і прибуток чим нас підкуповують бренди «Еппл» і «Самсунг» якістю і технічними можливостями хто придумав і втілив ці нововведення звичайно, люди ті, які здобули освіту найвищої якості.

За Олегом Орлянським

383

Випиши з різних джерел прислів'я про користь навчання й наполегливої праці для досягнення життєвого успіху, виражені спонукальними неокличними реченнями.

384

Творче завдання. Склади й запиши у формі спонукальних окличних і неокличних речень поради, як стати успішним учнем / ученицею. Уживання розділових знаків прокоментуй. Розмісти текст (5–7 речень) у соцмережах.

385

Спиши текст, виправивши пунктуаційні помилки. Усно продовж текст міркуваннями про свою майбутню професію та її користь для суспільства.

Мрія — велика сила? Вона підкорює простір і час? Дитяча мрія вибрати корисну для суспільства професію — це справжній рушій прогресу... Країна, яка не має мрійників, не має майбутнього...

Так приємно мріяти? А ще приємніше — бачити результат своїх мрій і пишатися досягненнями... Знайти свій шлях у житті не просто, але шукати треба... Саме тому настав час мріяти?! (За Ольгою Возною).

386

Спиши текст, уставляючи пропущені букви та розділові знаки. Склади стисле висловлення «Я — українець / українка» з використанням різних типів речень (усно).

Українська родина будувала своє життя в тісній єдності зі своїм народом Бат..ко був оборонцем з..млі, на яку часто зазіхали неситі сусіди Любов до рідної землі пронизувала родинне життя Почуття патріотизму входило в душу ненав'язливо: через кол..с-кову пісню, народну думу, д..тячу молитву за Україну Міцніло й утверджувалося в ро..повідях про г..роїчні вчинки тих, хто боровся за нашу незалежність Це також об'єднувало бат..ків, увесь рід (за Тетяною Іскоростенською).

387

Прочитай тексти.

А. Перлина українського бароко

Андріївська церква — одна з найвідоміших барокових пам'яток України. Її звели ще в 1767 році за проектом відомого архітектора Бартоломео Растреллі.

Споруда має урочистий вигляд. Це однокупольний храм з чотирма вежами. Верхівка смарагдового кольору з багатьма позолоченими елементами. Стіни біло-блакитні, з витонченим ліпленням.

Приміщення церкви — світле та просторе, щедро прикрашене витворами мистецтва. Іконостас налічує 39 високохудожніх ікон XVIII століття. Найбільша монументальна композиція храму — картина XIX століття «Проповідь Апостола Андрія».

За Віталієм Червоненком, Олегом Карп'яком

Б. Зображення Шевченка?

Коли реставрували картину Платона Бориспольця «Проповідь Андрія Первозваного», то звернули увагу на схожість одного з персонажів з образом Тараса Шевченка. Цю картину автор подарував на сторіччя освячення Андріївської церкви 150 років тому. Мистецтвознавці дійшли висновку, що на полотні зображений саме Тарас Шевченко, хоча письмових свідчень автора картини чи інших неспростовних документальних доказів про це нема (із публікації «Реставратори розповіли про сенсаційні знахідки в Андріївській церкві»).

В. Чекаємо на вас!

Музей «Андріївська церква» перенесе вас у чарівний світ архітектури бароко! Замовте екскурсію — і ви зможете не тільки помилуватися чудовим внутрішнім убранням унікальної церкви, а й довідатися про її історію! Чекаємо на вас! (Руслана Іванова).

Завдання і запитання

- ★ Випиши з текстів незнайомі слова і довідайся їх лексичні значення за тлумачним словником або в учителя / учительки. Уклади мінісловник із цих слів.
- ★ Який із текстів рекламує послуги екскурсоводів?
- ★ У якому з текстів висунуто гіпотезу (припущення)?
- ★ Який із текстів містить опис архітектурної пам'ятки?
- ★ Випиши з тексту **А** ключові словосполучення, перекажи текст за виписаними словосполученнями.
- ★ Чи зміниться розуміння тексту **Б**, якщо в заголовку не поставити знак питання?
- ★ Чому в тексті **В** усі речення окличні?
- ★ Визнач вид виділених речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ДОДАТОК

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення.
- ★ Чи однакові вони за будовою?
- ★ Чи однакові вони за змістом? Чому?
- ★ Як розрізнити підмети й додатки в реченні?

що зробило? що?
X X
Сонце зустріло ранок.

що зробив? що?
X X
Ранок зустрів сонце.

що робило? про що?
X X
Літо мріяло про море.

що робило? про що?
X X
Море мріяло про літо.

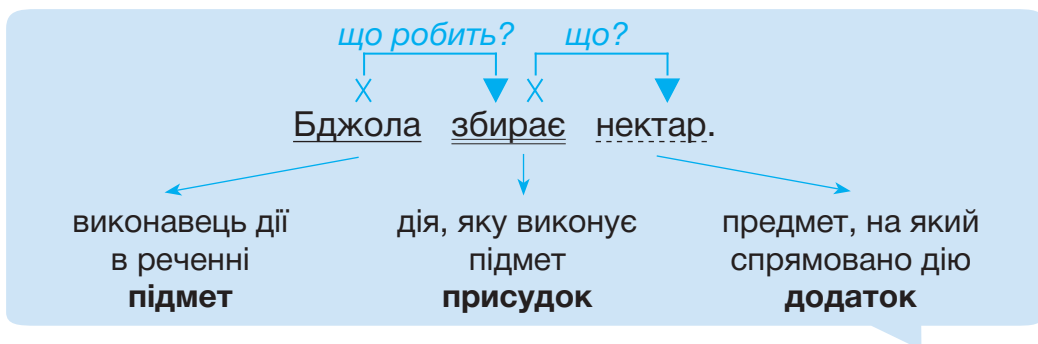
БУДЬ У ТЕМІ

Крім головних, у реченні можуть бути **другорядні члени** речення: **додатки**, **означення**, **обставини**.

Додаток — другорядний член речення, що називає предмет, на який спрямовано дію.

Додаток відповідає на питання всіх відмінків, крім називного: **кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?**

Питання до додатка ставимо від присудка. Додаток підкреслюємо так: _____ .

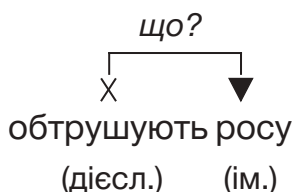

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

388

Визнач підмети і додатки, постав до них питання. Випиши додатки зі словами, від яких вони залежать, розбери випи-сані словосполучення.

Зразок. Весняні квіти обтрушують росу.

Порада Юрся

1. Спочатку знайди підмет і присудок, а потім шукай додаток.
 2. Додаток не може бути виражений іменником у називному відмінку.
 3. До складу додатків та інших другорядних членів речення може входити прийменник.
- Наприклад:** Розкажіть про Україну.

1. Легкі тумани серпанками долини вкривають (Лєся Українка).
2. Тополі сині роси обтрушують з віт (А. Малишко).
3. Згинає колосся вусате вага золотого зерна (В. Сосюра).
4. Справа і зліва обступають узгір'я кучеряві стіни густого зеленого лісу (М. Коцюбинський).

389

Запиши речення й підкресли в них додатки. Визнач грама-тичну основу в кожному реченні. Знайди й випиши словоспо-лучення іменника з прикметником в орудному відмінку.

1. Мене пригостили яблуком.
2. Вітер колише зеле-ною травою.
3. Діти раділи весняному сонцю.
4. Восени учні посадили дерева.

390

Спиши речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресли ці іменники як члени речення.

1. Темна хмара озвалася (**грім**) гучним, освітилась вогнем блискавиці... (*Леся Українка*).
2. Як же вірять у весну ці обмерзлі гілки на (**дерева**) (*В. Сосюра*).
3. Дуб із дубом стали рядом, гомоніли древнім (**лад**) (*А. Малишко*).
4. Ударить грім з високого неба із-за (**хмара**) (*І. Цюпа*).

391

Спиши, виділяючи додатки. Якою частиною мови вони виражені?

Зубр — найбільший звір лісової фауни. Він має масивну голову, коротку шию і могутній тулуб. Живляться зубри листям, гілками, корою дерев, різними травами, плодами. Споживають вони також гриби, зокрема опеньки, лисички (*за матеріалами сайту «Надзвичайна ситуація»*).

392

Склади й запиши по два речення з кожним словом так, щоб в одному з них слово було підметом, а в другому — додатком. Форму слова можна змінювати.

Зразок. Вітер жоне листя. Листя тихо падає на землю.

Тополя, Дніпро, листок, Мишко.

393

Прочитай і відгадай загадки. Спиши речення, підкресли в них додатки.

1. Сидить у куточку, тче сорочку. 2. Чорноперий, білодзьобий, він за плугом ходить-бродить, черв'ячків, жучків знаходить — сторож вірний, друг полів, перший вісник теплих днів. 3. У темній хатині живе сто мартинів, в'яжуть мережки без вузлів і петель.

Довідка. Грак, бджоли, павук.

394

Спиши, добираючи пропущені додатки з довідки. На які питання вони відповідають?

1. Білі ... розсипало небо (*В. Сосюра*). 2. Не годи мені, негодо, я з ... дружу (*П. Усенко*). 3. Пташка красна своїм ... , а людина — своїм умінням (*нар. творчість*). 4. На сивій од ... траві по долу пасуться коні (*Гр. Тютюнник*).

Довідка. Негодами, квіти, пір'ям, роси.

395

Гра «Хто швидше?». Позмагайся з однокласниками / однокласницями, хто швидше знайде в тексті й випише речення, до складу яких входять додатки. Підмети, присудки, додатки у виписаних реченнях підкресли.

Зразок. Споживає лише молоко та сметану.

І знаєш, відтоді кота немов підмінили. Споживає лише молоко та сметану. А оце нещодавно вподобав моркву й помідори. Тепер двері моєї квартири не замикаються.

Усім кортить почути папугу-феномена* й побачити кота-вегетаріанця** (*за Лесею Ворониною*).

* *Фенóмен* — рідкісне, особливе явище чи людина з незвичайними здібностями.

** *Вегетаріáнець* — той, хто не споживає м'яса.

396

Спиши речення, добираючи додатки з довідки. Усно вислови свої міркування про справжні цінності (3–5 речень).

1. Шануй ... , бережи ... , поважай Так ти станеш справжнім патріотом. 2. Шануй ... , бережи ... , поважай Так ти станеш гідною людиною. 3. Шануй ... , бережи ... , поважай Так ти станеш справжнім другом.

Довідка. Пам'ять предків, звичаї і традиції, рідну мову, старших за віком, землю батьків, людей, працю, чесність, Батьківщину, правду.

397

Склади й запиши речення за поданими схемами.

_____ (кого? чого?) _____ .
 _____ (ким? чим?) _____ .
 _____ (кому? чому?) _____ .

398

Прочитай тексти.

А. Історія та звичаї українського народу формувалися на території, що здавна славилася багатими ґрунтами, чудовою природою й кліматом. **У народних піснях, думах і прислів'ях часто згадують про верби, тополі, явори.** Ці рослини стали символами України й досі милують око своєю красою. Однак у деяких регіонах збереглися тільки назви: дерева там уже не ростуть.

Наприклад, тис ягідний. Колись його було багато в Криму та в Карпатах. Біля Місхора, що в Криму, досі збереглося унікальне дерево, якому багато сотень років. Та майже зникли тисові ліси, які колись займали велику площу в Карпатах. На це вказують назви міст: Тисів, Тисовець, Тисмениця.

Вироби з тису живуть тисячоліття, вони майже не підвладні часу. З тису виготовляли списи, луки, руків'я мечів і кинджалів, скриньки, сувеніри, музичні інструменти. **Тисом оздоблювали королівські палаци.** Торгівля деревиною процвітала, тис безжально вирубували. Де ви, тіністі тисові ліси? (За Олександром і Володимиром Божками).

Б. Тисів Яр — унікальна пам'ятка природи загальнодержавного значення. На 10 гектарах дикого лісу можна побачити в природному стані релікт третинного періоду — тис ягідний. Цей рідкісний вид дерев занесений до Червоної книги України.

Тінелюбиві тиси ростуть тут у другому ярусі, здебільшого над улоговинами, обираючи круті схили яру. Це повноцінні дерева, а не кущі, якими зазвичай зростає штучно висаджений тис в окультурених парках та дендраріях*. Дикі тиси Буковини тонкі в стовбурі, невисокі — 1–5 метрів до верхівки. Кажуть, надзвичайно отруйні. **Принаймні довкола тисів не видно сіянців інших деревних порід.**

За матеріалами сайту «Товариство лісників України»

* Дендрарій — ділянка парку або саду, у якому вирощують різні дерева та кущі.

Завдання і запитання

- ★ Яку проблему порушено в тексті **А**?
- ★ Підтверджує чи спростовує її інформація, викладена в тексті **Б**?
- ★ Чи всі факти наведено правильно? Перевір у відкритих медіаджерелах їх достовірність.
- ★ У виділених реченнях познач головні члени і додатки.
- ★ Який склад у слові *тисовий* наголошений?
- ★ Запиши фонетичною транскрипцією слово *безжально*.
- ★ Вислови свої міркування (3–5 речень) про свідоме ставлення до використання природних багатств.

§ 45

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОЗНАЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай текст повністю.
- ★ Зверни увагу на виділені слова. Це **означення**.
- ★ На які питання вони відповідають?
- ★ Від яких членів речення ми ставимо питання до означень?

Віяв у квартиру **березневий** вітрець. Зітхнув **погідний весняний** вечір. Сріблився місяць над вершками **чорних** дерев. Від річки брів **молочний** туман.

Євген Гуцало

- ★ Спробуй прочитати речення без виділених слів.
- ★ З'ясуй, що змінилося.

БУДЬ У ТЕМІ

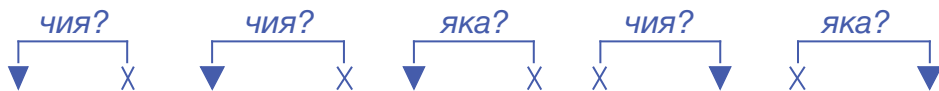
Означення — другорядний член речення, що називає ознаку предмета.

Означення відповідає на питання: **який? чий? котрий?**

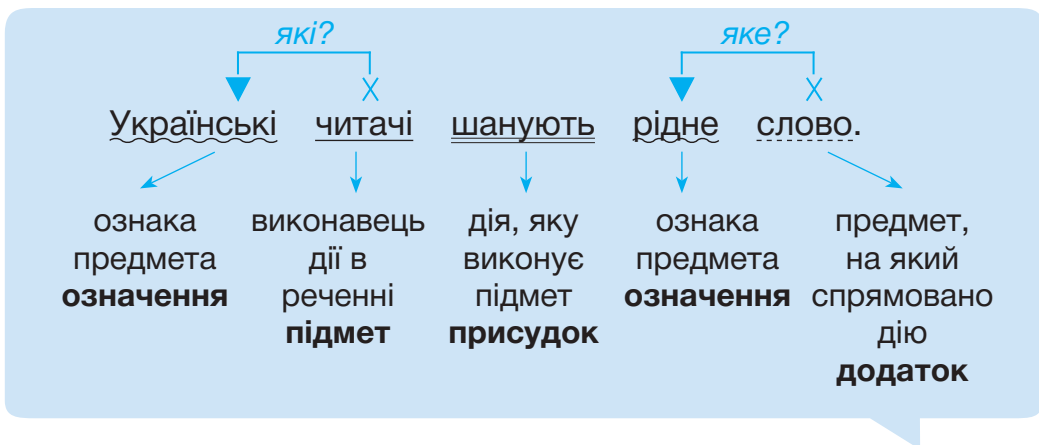
Питання до означення **ставимо** від **підмета** або від **додатка**.

Означення підкреслюємо так: ~~~~~.

Означення можуть бути виражені **різними частинами мови**. Найчастіше — прикметниками, займенниками, рідше — іменниками.

Моя книга, мамина книга, цікава книга, книга мами, книга з фото.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

399

Запиши речення, ставлячи на місці крапок означення.

1. Відрум'янили в садах ... яблука. 2. Повіяли вітри і принесли на своїх крилах пісні 3. Прийшла ... осінь. 4. Стоять ... , ... дні. 5. Тільки ... листя тріпоче від подиху вітерцю.

400

Виконай завдання за зразком: добери по п'ять означень до кожного з поданих слів.

Зразок.

нестримний ← вітер → дужий
сильний ← вітер → рвучкий
буйний ← вітер

Днина, ніч, небо, місяць, вечір, сонце.

401

Спиши загадки, відгадай їх. Підкресли підмети, присудки. Визнач, якими членами речення є виділені слова, укажи, якими частинами мови вони виражені. Запиши відгадки.

Зразок. Пнеться Сава гонористий* без рук, без ніг у
(прикм.)
небо чисте (дим).
(прикм.)

* Гонористий — чванливий, пихатий.

1. Пнеться Сава **гонористий** без рук, без ніг у небо **чисте**. 2. Біг лис понад ліс, поміж хмарами навскіс, було видно в **темнім** небі **золотий** задертий ніс. 3. **Золоте** барилечко** вранці покотилося, ні стукоту, ні грюкоту, не впало, не розбилося, коли ж накрасувалося — за **темний** бір сховалося. 4. У садках, гаях блукає, **жовті** шати одягає, **золотисту** стелить постіль, жде сестрицю **білу** в гості.

Довідка. Місяць, сонце, осінь, дим.

** *Барі́лечко, барі́льце, барі́ло* — невелика дерев'яна посудина для рідини.

402

Спиши речення, добираючи означення з довідки. Підкресли означення.

Вони підіймалися на Говерлу*. ... повітря ... холодом проймало легені. З півдня на крилах ... леготу** котився ... дух. Дихалося легко. У голові паморочилося, ніби від ... танцю. ... серпанки*** туманів клубочилися над хвилями ... моря (за Олесем Бердником).

Довідка. Солодким, світанкове, смерековий, ранкового, святкового, веселого, кам'яного, сиві.

* *Гове́рла* — найвища гора в Україні.

** *Ле́гіт* — легкий приємний вітерець.

*** *Серпа́нок* — легка прозора тканина.

403

Спиши речення. Підкресли головні і другорядні члени — додатки й означення.

Зразок. Лунає батьків голос.

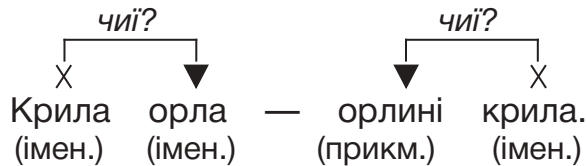
1. Іноді з моря пролітала самотня хмара (Микола Хвильовий). 2. Пшеничний лан зазеленів колоссям (М. Яновська). 3. В квітах барвистих дівчина сяє (М. Риль-

ський). 4. Умиється зелене літо і засміється, як дитя (М. Рильський). 5. Лунає в повітрі весела пісня жайворонка (М. Коцюбинський). 6. Сиві хмари на небо насунули (Леся Українка). 7. Обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині (В. Сосюра).

404

Лінгвістичне дослідження. Прочитай речення. Визнач, якими членами речення є виділені слова. Випиши з речень словосполучення з виділеними словами. Зроби їх розбір за зразком. З'ясуй, якими частинами мови можуть виражатися означення.

Зразок.

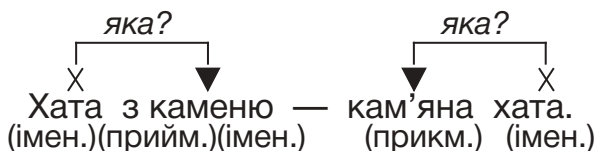

1. **Орлині** крила чуєм за плечима (Леся Українка).
2. Розмах крил **орла** сягає двох з половиною метрів (за матеріалами сайту «Зелений світ»).
3. ...Пішов в зелену діброву послухать пісню **солов'я** (Я. Щоголів).
4. Наша пісня **солов'їна** аж до неба лине (В. Куровський).
5. Над Унечею, тримаючи напрямом на південь, пролетіла **журавлина** зграя (Олекса Десняк).
6. Дні летять, як зграя **журавлів**... (Л. Могилянська).

405

Лінгвістичне конструювання. Перебудуй і запиши словосполучення так, щоб ознаку виражали прикметники. Зроби розбір словосполучень за зразком. Уведи словосполучення в речення. Підкресли підмети, присудки, означення.

Зразок. Тут стоїть хата з каменю. Тут стоїть кам'яна хата.

Кущ калини, гніздо орла, сік з вишні, пиріг з малиною,
порада друга.

406

Лінгвістичне дослідження. Прочитай текст. Визнач, якими членами речення є виділені слова. Склади й запиши речення, щоб виділені слова виконували роль означення.

Небо **чисте**, по-молодому усміхнене. 2. Я **щасливий**, і душа моя сміється й грає... 3. Голови в качурів-селезнів **зелені**, аж блищать сяйливим блиском... 4. Слово «осінь» **туге** й **жовте**, наче віск (Євген Гуцало).

1. Якщо в реченні **нема** дієслова, прикметник стоїть **після** іменника, від якого ми ставимо питання до прикметника, то цей прикметник у реченні відіграє синтаксичну роль **присудка**. Подумки перед таким прикметником-присудком можна вставити дієслово-зв'язку **є**. Наприклад: Вітер (є) сильний.
2. Якщо в реченні **нема** дієслова, а прикметник стоїть **перед** іменником, від якого ставимо питання до прикметника, то цей прикметник у реченні відіграє роль **означення**. Наприклад: Сильний вітер надворі.
3. Якщо в реченні **є** дієслово, а прикметник стоїть **до** або **після** іменника, від якого ставимо питання до прикметника, то цей прикметник у реченні відіграє роль **означення**. Наприклад: Вітер сильний гне тополю. Сильний вітер гне тополю.

407

Спиши речення. Підкресли підмети, присудки, додатки. Визнач, якими членами речення є виділені слова.

Зразок.

чий?
 X ▼
Я вранці голос горлиці люблю.

1. Я вранці голос **горлиці** люблю. 2. **Дикі** гуси летять.
 3. Всі мости ще **кленові**. 4. Всі коні іще вороні. 5. Дзвелять у відрах **крижані** кружальця (Л. Костенко).

408

Доповни тексти означеннями. На основі запропонованих зразків склади й запиши вітальну листівку близькій людині. У тексті листівки використай означення.

А. ... воїне / ... захиснице!

Вітаю Вас із Днем захисників і захисниць України!

Дякую за ... небо над головою!

Обіцяю бути ... ученицею, не пропускати ... тренувань, брати участь у ... акціях. Але я мрію стати захисницею України!

Повертайтеся живими! Повертайтеся з перемогою!

З повагою — Леся.

Б. ... бабусю!

Вітаю Тебе з Днем народження.

Бажаю Тобі ... щастя, ... здоров'я, ... радості, ... поваги.

Хай життя дарує багато ... днів, ... подій, ... друзів і ... мандрівок!

З любов'ю — твій онук Петро.

409

Прочитай текст. Яку роль відіграють у ньому означення? Чи всі означення в художньому тексті можна вважати епітетами? Випиши з тексту три словосполучення з означеннями. Опиши улюблену квітку трьома реченнями, уживши в кожному з них означення (усно).

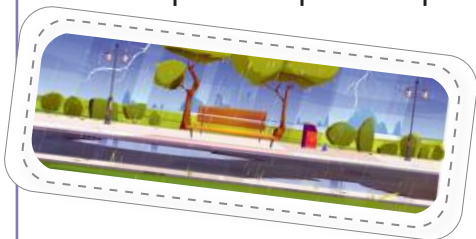
...На широчезній рівнині, скільки сягає зір, яскраво золотились соняшники. Стояли до самого обрію, пишно-голові, стрункі й незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірця, до сонця... Здавалось, вони й самі випромінювали світло своїми жовтогарячими коронами, і, може, тому навкруги, в зоні їхньої дії, було якось особливо ясно, чарівно й святково, мов у заповіднику сонця. Тут навіть повітря, здавалось, несло в собі золотисті відтінки (Олесь Гончар).

410

Прочитай тексти.

А. Гроза проходила десь поруч. Було то блискавка, то грім. Дорога йшла кудись на Овруч в лісах і травах до колін. Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі. Черкнула блискавка по зелах*, аж полягали вони всі. Над світом білим, світом білим хтось всі спіралі перегрів. А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім. Гроза погримувала грізно, були ми з нею тет-а-тет**. Тремтіла річечка рогізна***, човни ховала в очерет.

Ліна Костенко

- * Зело́ — зелень.
- ** Тет-а-тет — віч-на-віч.
- *** Рогізна — та, у якій росте рогіз.

Б. Правила поведінки під час грози

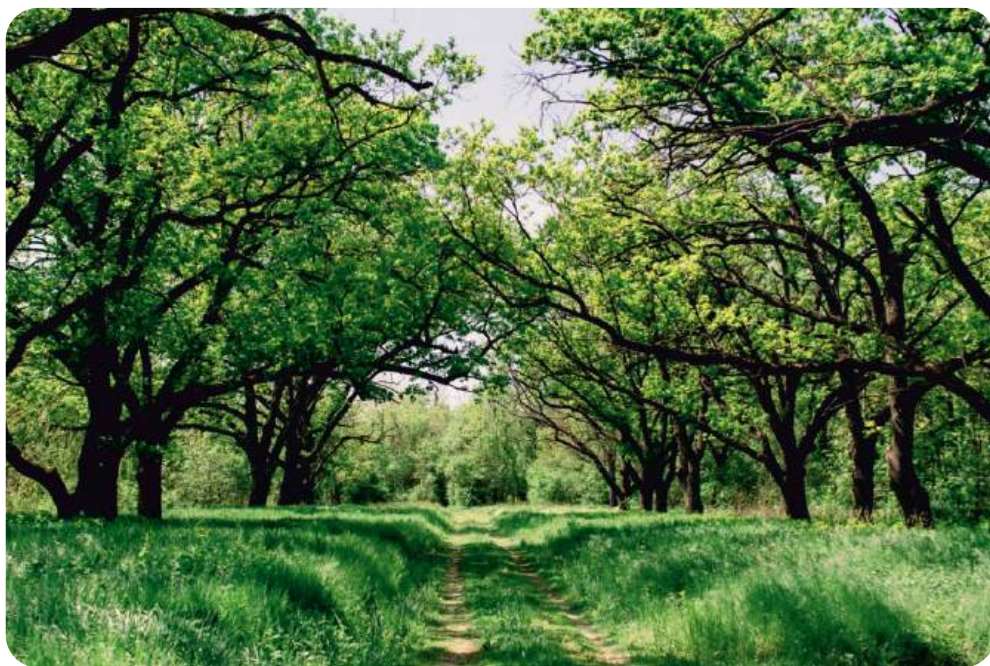
Під час грози найкраще ховатися в автомобілі або в будинку із громовідводом. Двері й вікна слід зачинити.

Не можна стояти під високим деревом, біля металевих воріт чи дверей. Не можна бігати, плавати у водоймах. Не варто також розгортати парасольку, лягати на мокру землю. Мобільний телефон треба обов'язково вимкнути.

*За матеріалами правил
Центру громадського здоров'я МОЗ України*

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю належить текст **А**?
- ★ До якого стилю належить текст **Б**?
- ★ Який із текстів викликає більше емоцій?
- ★ Інформація з якого тексту стане у пригоді під час грози?
- ★ Які з правил тобі запам'ятались?
- ★ Випиши з обидвох текстів речення з означеннями.
- ★ Опиши стан природи, зображений на світлині (5–7 речень).

§ 46

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОБСТАВИНА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Розглянь репродукцію картини. Уяви себе учасником / учасницею дії.
- ★ Відчуй подих вітру, м'якість трави, запах квітів, тепло літа.
- ★ Доповни речення, які описують дію на картині.

«Діти». Художник Дональд Золян

1. Діти біжать (як?)
2. Діти біжать (куди?)
3. Діти біжать (коли?)
4. Діти біжать (де?)

наскільки? якою мірою?

Діти ... щасливі.

- ★ Слова, якими ти доповнив / доповнила речення, є **обставинами**. Схарактеризуй їх за такими критеріями: а) на що вказують (місце, час, спосіб дії); б) якою частиною мови виражені; в) на яке питання відповідають.
- ★ Зроби висновок про особливості обставини як другорядного члена речення.

БУДЬ У ТЕМІ

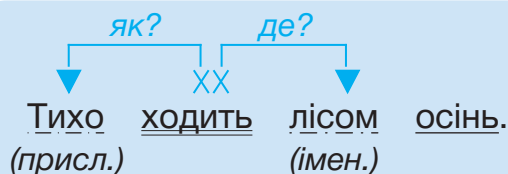
Обставина — другорядний член речення, що вказує на місце, час, мету, спосіб або ступінь дії.

Обставина відповідає на питання: *як? звідки? коли? куди? де? відколи? навіщо? чому? з якою метою? у який спосіб?*

Питання до обставини **ставимо** від **присудка**.

Обставину підкреслюємо так: _____.

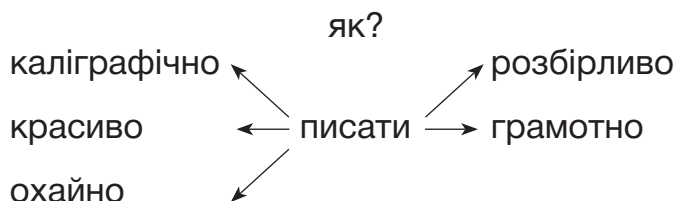
Найчастіше обставини виражені **прислівниками** або **іменниками** в непрямих відмінках.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

411 Виконай завдання за зразком, добираючи по п'ять обставин до кожного з поданих слів.

Зразок.

Писати, співати, танцювати, читати, говорити, малювати.

412 Запиши речення, підкресли головні і другорядні члени, знайди обставини, постав до них питання.

Зразок.

1. Спить **під листям** їжачок (О. Богемський). 2. Розцвів бузок **в городі**. Розцвів **тихо, несміливо**... (С. Чарнецький). 3. Стрибають **прудко** білочки по соснах **угорі** (Н. Забіла). 4. Пролітають біленькі сніжинки і **сріблясто** на сонці блищать (С. Кузьменко). 5. **Над ним** пісні висвистує лиш вітер-сніговик (В. Бичко).

413

Спиши речення, підкресли головні і другорядні члени, знайди обставини, постав до них питання. Укажи, з яким словом у словосполученні пов'язується обставина і на що вона вказує.

Зразок.

1. Я **тихо** йду (Л. Костенко). 2. І **вдень**, і **ввечері** там соловей співав (Л. Глібов). 3. Плаче шпак **уранці** після зливи (Л. Костенко). 4. Хрущі гули **в тополях** (З. Тулуб).

414

Склади й запиши речення, які відповідають поданим схемам.

415

Запиши прислів'я та приказки, дібравши пропущені обставини з довідки. Укажи, якою частиною мови вони виражені. Як ти розумієш подані прислів'я і приказки? З'ясуй, чи вдалось би чітко сформулювати думку без використання обставин (усно).

(прийм.) (імен.)

Зразок. Язик до Києва доведе.

1. Високо літає, та ... сідає. 2. Землі не чує
3. Скільки вовка не годуй, а він усе ... дивиться. 4. Менше говори — ... почуєш. 5. Брехнею світ пройде, а ... не вернешся.

Довідка. Низько, назад, в ліс, під собою, більше.

416

Спиши речення. Виділені речення розбери за зразком.

Зразок.

як?
 Х ▼
 Співрозмовника слухай уважно.

1. **Щиро усміхніться перехожим на вулиці. Поговоріть привітно з друзями.** Звичайна похвала чи комплімент — це найпростіший і найприємніший вияв доброти (С. Манн). 2. Гідність — це усвідомлення своєї значущості та визнання значущості інших. Кожна людина заслуговує на повагу. **Завжди пам'ятай про це!** (Із журналу).

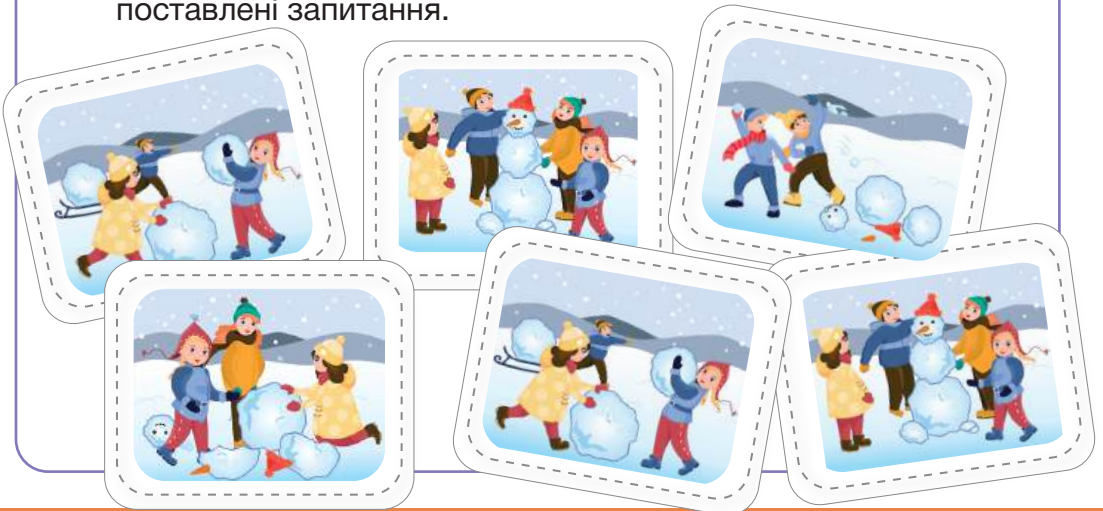
417

Напиши речення, уставивши пропущені слова. Скористайся підказками-анаграмами. Знайди речення, у якому вжито обставину.

1. Хто сіє чесноту — пожинає ... (**н у в а ш а н н я**).
2. Де ... (**в і л и с п в е д р а с т ь**), там і правда. 3. Від батька й матері передається честь і ... (**с н і г і д т ь**).
4. Гідність, ... (**ч с е н с і т ь**) і справедливість потрібні завжди.

418

Розглянь малюнки. Відповідно до них запиши розповідь, доповнивши речення обставинами. Усно дай відповіді на поставлені запитання.

Речення	Запитання
1. Випав сніг. Діти (як?) ... ліплять сніговика.	1. Що відчувають діти, які ліплять сніговика?
2. Потім вони (як?) ... танцюють (де?)	2. Що відчувають діти, які танцюють довкола сніговика?
3. Але двох до гурту не взяли.	3. Що відчувають діти, яких не взяли до гурту?
4. Вони (як?) ... підбігли (звідки?) ... і зруйнували сніговика.	4. Чому нечеми зруйнували сніговика?
5. (Як?) ... дивляться діти, які ліпили сніговика, на розтоптаного друга.	5. Чи можна було цього уникнути?
6. Однак сумують (скільки?)	6. Що відчули діти, коли побачили зруйнованого сніговика?
7. (Як?) ... узялися до роботи.	7. Що відчувають діти, які пробачили нечем, відновили сніговика та граються всі разом?
8. І от сніговик стоїть, як новенький і (як?) ... усміхається дітям.	8. Чому важливо спілкуватися так, щоб не виникало конфліктів?

419 Творче завдання. Склади й запиши висловлення про спілкування з однолітками, використовуючи опорні словосполучення.

Опорні словосполучення. Говорити ввічливо, слухати уважно, ставитися з повагою, виявляти зацікавленість.

420 Творче завдання. Склади й запиши діалог «Як проїхати / пройти до центральної частини міста / села?», уживаючи репліки-речення з обставинами.

421

Запиши діалоги, дібравши репліки-відповіді, які, на твою думку, не спричинять конфлікту. Доцільність вибору обґрунтуй. У виділеному реченні підкресли головні і другорядні члени речення.

А. — Остапе! **Я забув ручку вдома.** Чи можеш позичити зайву?

— Звідки ти взяв що, в мене є зайва? / На жаль, у мене нема зайвої.

Б. — Степанку, глянь, будь ласка, я грамотно написав?

— Безграмотно! Тут треба поставити кому! / Речення сформульовано правильно. Орфографічних помилок нема. Потрібно лише кому тут поставити.

422

Прочитай текст.

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх приказках і повір'ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що певним словом, яке мало хто й знає, можна скарби в землі знаходити, й хвороби та всякі недуги лікувати, й від лихої людини та звіра оборонитись. «Ласкавими словами й гадюк чарують», — каже одна українська приказка, а друга додає: «Слово — не стріла, а глибше ранить». **«Гостре словечко коле сердечко»**, «Сказаного й сокирою не вирубаєш», «Що вимовиш язиком, того не витягнеш волон», — запевняє народна мудрість.

Борис Антоненко-Давидович

Завдання і запитання

- ★ Яка основна думка тексту?
- ★ Добери заголовок до тексту.
- ★ Як ти розумієш зміст прислів'їв *Ласкавими словами й гадюк чарують* та *Слово — не стріла, а глибше ранить*?
- ★ У виділеному реченні підкресли головні і другорядні члени речення.
- ★ Опиши життєву ситуацію, у якій доцільно використати прислів'я *Сказаного й сокирою не вирубаєш* (3–5 речень).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

Словосполучення	<p>Що таке словосполучення?</p> <p>Яка будова словосполучень?</p> <p>Як розрізнити словосполучення і речення?</p>	<p>Чи будь-які два слова утворюють словосполучення?</p> <p>Чому підмет і присудок не можуть бути словосполученням?</p>
Речення	<p>Що таке речення?</p> <p>Які бувають речення за метою висловлювання?</p> <p>Які бувають речення за емоційним забарвленням?</p> <p>Що таке пунктуаційна помилка?</p>	<p>Навіщо потрібні розділові знаки?</p>
Члени речення	<p>Які є члени речення?</p> <p>Що таке підмет?</p> <p>Що таке присудок?</p> <p>Що таке означення?</p> <p>Що таке обставина?</p> <p>Що таке додаток?</p>	<p>Чому підмет і присудок названо головними членами речення, а інші — другорядними?</p> <p>Який із членів речення, на твою думку, найважливіший?</p>

1. Словосполучення є в кожному рядку, **окрім**
 - А весняні квіти, дарую квіти
 - Б тане сніг, коло озера
 - В сонячний день, бачу сонце
 - Г весела пригода, весело сміється
2. Другорядні члени є в усіх реченнях, **окрім**
 - А Акація цвіте.
 - Б Розцвіла в долині червона калина.
 - В Сила рідного слова чаруюча й магічна.
 - Г Стіною стоять непроходимі ліси.
3. Один головний член має речення
 - А Лунає українська пісня.
 - Б Учитель глянув на дітей.
 - В Контактний центр працює цілодобово.
 - Г Слухаймо рідне слово душею.
4. Неправильно підкреслено головні члени в реченні
 - А Сипле білий лапатий сніг.
 - Б Тихо спливає день.
 - В Весняна крига зрадлива.
 - Г Ми напнемо червоні вітрила.
5. Спонукальне речення подано в усіх рядках, **окрім**
 - А Не зловживайте загальними фразами.
 - Б Любіть землю! Любіть працю на землі...
 - В Друзі, зачекайте на путі!
 - Г Далеко мужній сокіл залетів.
6. Увічливо сформульовано відмову в реченні

<ol style="list-style-type: none"> А Чого це маю робити я? В Сам роби! 	<ol style="list-style-type: none"> Б Вибач, не можу. Г Це мене не стосується!
--	---

7. Одне означення вжито в реченні
- А Ми будуємо свою незалежну державу.
 - Б Відкриваю для себе молоду, сильну Україну.
 - В Поволі голос оповідача затихає.
 - Г Горда, вільна, незалежна наша країна.
8. Одну обставину вжито в реченні
- А Солодко витьохкує соловей у садку.
 - Б Рясно вродили груші.
 - В Край дороги буйно цвіли вишні.
 - Г На квітах задумливо блищала роса.
9. Додатка немає в реченні
- А Поволі, вдумливо читаю рядок за рядком.
 - Б Хлопець працював удома.
 - В Він мав таємну мрію.
 - Г Люди завжди любитимуть музику.
10. Склади й запиши речення за схемою

11. Підкресли головні і другорядні члени в поданому реченні.
- З батьківської хати розпочиналося пізнання світу.

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Знайди речення зі словами, які відповідають на те саме питання та стосуються того самого члена речення.
- ★ Якими членами речення є ці слова?
- ★ Які члени речення можуть бути однорідними?

- Ірина читає книги. Павло читає книги. Ірина і Павло читають книги.
- Книги читають у голос. Книги читають мовчки. Книги читають у голос і мовчки.

БУДЬ У ТЕМІ

Однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль і стосуються того самого члена речення. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

Однорідні члени поєднуються **інтонацією** або **інтонацією і сполучниками**.

Символом **О** на схемі позначають однорідні члени речення

Ставимо кому

між однорідними членами, що не з'єднані сполучниками

О, О.

Щодня, щомиті полк на-поготові (Л. Костенко).

між однорідними членами, що з'єднані сполучниками **а, але, та (але)**

О, а О.

Мак мій жаром червонів, **а** тепер він почорнів
(Леся Українка).

між однорідними членами, що з'єднані декілька разів повтореними сполучниками **і, або, чи**

ІО, іО, іО.

І роси, **і** трави, **і** птиці
з зорею вітають мене
(В. Сосюра).

О, іО, іО.

Утікають ліси, **і** пустелі,
і гори... (Іван Багряний).

між парами однорідних членів, що з'єднані сполучниками **і, або, чи**

О іО, О іО.

Природа має вітер **і**
дощ, холод **і** жар (М. До-
чинець).

Не ставимо коми

між однорідними членами, що з'єднані один раз ужитими сполучниками **і(й), і(та), або, чи**

О іО.

Пташечка зраділа **і** за-
щебетала (Т. Шевченко).

При однорідних членах речення можуть бути **узагальнювальні слова**. Вони мають загальне значення щодо перелічуваних однорідних членів речення і виконують ту саму синтаксичну роль, що й однорідні члени.

Символом ▲
на схемі позначають
узагальнювальне слово.

Ставимо двокрапку

після узагальнювального слова перед переліком однорідних членів

▲: іО, іО, іО, іО

Забіліло **все** навколо:
і дорога, і гайок, і ставок,
і наш каток (М. Стельмах).

Ставимо тире

перед узагальню-
вальним словом піс-
ля переліку одно-
рідних членів

О, О, О — ▲

Книги, подорожі, музи-
ка — усе захоплює ма-
ленького мрійника.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

423

Запиши речення, розбери їх за будовою. Знайди однорідні члени. Які з них є головними, а які — другорядними?

Зразок. Сливи і вишні цвістимуть (однорідні підмети).

1. Сливи і вишні цвістимуть (К. Бабкіна).
2. Сивий Дніпро котив, жбурляв великі хвилі (Ю. Кисленко).
3. Їхав, їхав козаченько лугом, долиною (народна творчість).
4. Над чагарником височів лапатий, розлогий клен (Іван Багряний).

424

Прочитай, дотримуючись інтонації перелічування. Поясни розділові знаки при однорідних членах речення. Вислови свої міркування про Україну й українську мову, використовуючи речення з однорідними членами.

1. Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі!.. (Олександр Олесь).
2. Світ нас, українців, уже прийняв. Він прийняв нашу внутрішню свободу, гідність, доброту, миролюбність і готовність ці цінності захищати (М. Дочинець).
3. Коштовними діамантами сяє наша мова в казках, легендах, переказах, думах, прислів'ях, приказках (В. Швед).
4. Мова мого народу схожа на барвисту, дивовижну, розкішну й запашну квітку (Д. Павличко).

425

Прочитай речення, дотримуючись інтонації протиставлення. Поясни розділові знаки при однорідних членах речення. Випиши однорідні члени речення разом зі сполучниками, якими вони з'єднані. Склади схеми речень.

Зразок. Не прохолодою, а сухістю (О, а О).

1. Від землі пахло вже не росяною прохолодою, а солодкою сухістю (*Т. Стус*). 2. Червоніє круглолиций, горить, а не сяє (*Т. Шевченко*). 3. Кує не молот, а коваль (*народна творчість*). 4. Гладь коня вівсом, а не батогом (*народна творчість*).

426

Запиши речення, визнач однорідні члени. Укажи, за допомогою яких сполучників поєднано однорідні члени речення. Поясни розділові знаки при однорідних членах речення. Склади схеми речень.

Зразок. А хвилі на той бік ідуть та ревуть (О та О).

1. А хвилі на той бік ідуть та ревуть (*Т. Шевченко*). 2. Груша, клен і горобина зашарілися багряним листом (*Ю. Кисленко*). 3. І блакитна сосна не скрипить, а нечутно крізь ранок співає (*О. Пахльовська*). 4. З-під снігу зазеленіла травиця й звеселила жайворонка (*М. Коцюбинський*).

427

Запиши речення. Постав розділові знаки, аргументуй їх уживання правилами.

1. Чарівний своєю природою зоосад і в травні і в червні і кожного місяця (*Остап Вишня*). 2. Вже в садках наливаються свіжим соком яблука груші та вишні (*В. Скуратівський*). 3. Річка шумить плюскотить і щось цікаве розповідає берегам (*І. Голубовський*). 4. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя вітер і хмарини (*В. Бичко*).

428

Склади й запиши речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О, О.

2. О, а О.

5. О і О.

3. О, і О, і О.

4. І О, і О, і О.

429

Відредагуй речення з однорідними членами.

1. Ми любимо Київ і гуляти його вулицями. 2. Мені подобається мультфільм про Котигорошка та його друзі. 3. У бабусі часто бувають гості і дід Михайло. 4. Ми любимо і пишаємося своїми батьками. 5. Джим — собака з хорошим характером і великою кісткою в зубах.

Підказка від Квітки

Не можуть бути однорідними членами: **1)** дієслово й іменник (реч. 1); **2)** дієслова, які керують різними відмінками іменників (реч. 4); **3)** іменники, що називають: щось несумісне (реч. 2), частину від цілого і ціле (реч. 3), уявне і конкретне (реч. 5).

430

Склади й запиши речення з однорідними членами за поданими схемами, користуючись довідкою.

1) ▲ : О, О, О. 2) О, О, О — ▲.

Довідка. 1) День Незалежності України, День Конституції України, День Соборності України; 2) Вернидуб, Вернигора, Крутивус; 3) казки, прислів'я, загадки; 4) смартфон, планшет, ноутбук.

431

Випиши речення з однорідними членами. Поясни вживання розділових знаків.

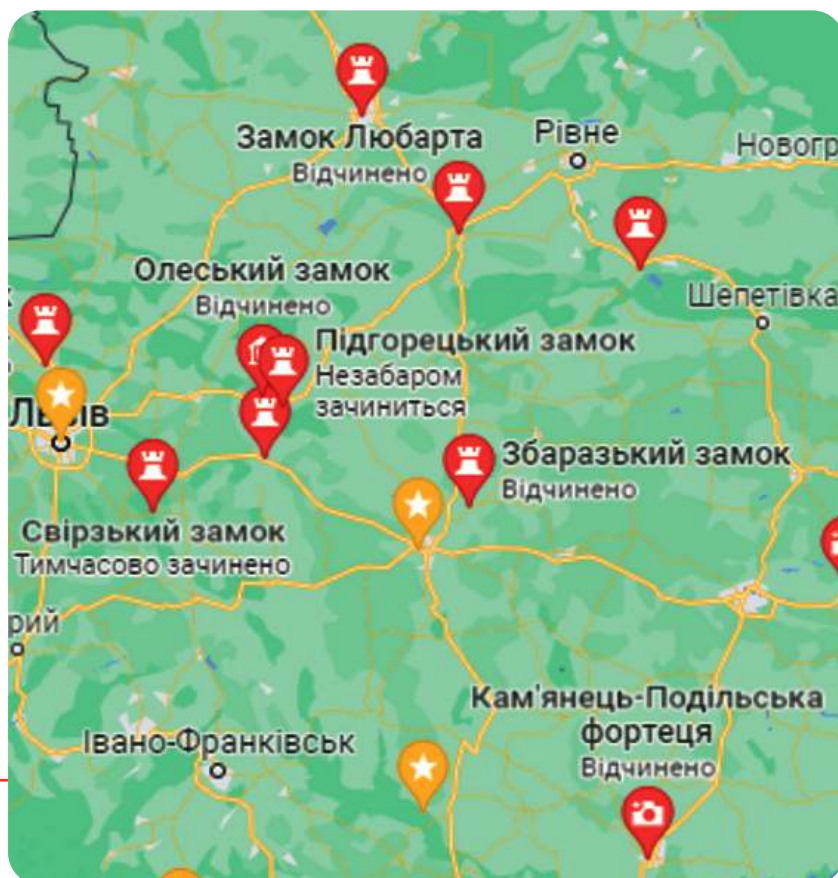
1. Плечистий дуб стоїть на околиці самотиною.
2. Його розуміє маленький світ довкола: і горбисті поля, і стара дорога, і безжурне джерельце. 3. Інколи

дереву хочеться стати птахом: горлицею, зозулею чи ластівкою (М. Горлицький). 4. Навесні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись, дерева, прилітає птаство, зацвітають квіти в луках. 5. В річці та в озерах повно риби, в'юнів, раків (Є. Гуцало). 6. І проліски, і травка, й зелена муравка, і кульбаба рясна, й фіалочка ясна — всі квіти виходять од сну зимового до сонця ясного! (Олена Пчілка).

432

Виконай завдання на основі графічних зображень.

1. Розглянь позначки на фрагменті гугл-карти й вибери, у яких замках ти хотів би / хотіла б побувати.

2. Розглянь зображення. Вибери предмети, які ти візьмеш із собою на екскурсію, а від яких відмовишся.

3. Поміркуй, з ким ти хотів би / хотіла б поїхати на екскурсію.
4. За результатами виконання завдань склади й запиши речення з однорідними членами, використовуючи опорні речення та частини речень.

Опорні речення та частини речень. В Україні є чимало місць, куди можна було б поїхати на екскурсію. Я мрію побувати в/у... На екскурсію я візьму із собою... Гадаю, мені не знадобляться... Я хотів би / хотіла б, щоб зі мною подорожували...

433

Спиши речення. Постав розділові знаки.

1. З кубиків лего можна виготовити багато корисних речей підставки для пультів контейнери для ключів

декорації в акваріум картини новорічні прикраси.
2. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю і дитинства й розлука й твоя материнська любов (А. Малишко).
3. Дівоче вбрання і козацька люлька топірець і спинка саней бабусина скриня і мисник* на стіні вишитий рушник і звичайний віконний наличник** будь-яка річ під рукою невідомого художника чи художниці ставала витвором мистецтва (Т. Шевчук).

* Мисні́к — полиця для посуду.

** Нали́чник — накладна планка, що обрамляє вікна або двері.

434

Прочитай текст.

Історія — це не набір фактів і дат. Це безперервний процес, який не зупиняється ані на мить.

Князь Володимир Великий заклав міцний фундамент для розвитку держави, науки і культури. Він заснував школи, бібліотеки, уклад перше законодавство. **За Володимира у Київській державі почали карбувати власні монети: златники і срібники.** Іноземні гроші міряли на вагу, а мірою була гривня. У містах розвивалося ремісництво і торгівля. Україна-Русь залишила багато архітектурних та писемних пам'яток.

Вчися пишатися своїми предками — і нащадки пишатимуться тобою (Брати Капранови).

Завдання і запитання

- ★ Про що йдеться? Яка основна думка тексту? Добери заголовок до тексту.
- ★ Випиши речення, у яких ужито однорідні члени.
- ★ Перебудуй виділене речення так, щоб перед узагальнювальним словом треба було ставити тире.
- ★ Що ти знаєш про минуле України? Дай письмову відповідь трьома реченнями з однорідними членами.

Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай історії зі шкільного життя та порівняй їх.

А. У школі проводили конкурс декламаторів. Однокласники вирішили, що Марічці треба взяти в ньому участь. Дівчинка добре підготувалася до конкурсу, але напередодні захворіла на ангіну й не змогла прийти до школи. Однокласники почувалися ображеними. Марічці не телефонували, а коли вона одужала й прийшла до школи — з нею ніхто не розмовляв...

За Жанною Власюк

Б. Найкращим футболістом у класі був Петрик. Тож коли у школі проводили змагання з футболу, однокласники поклали на Петрика великі надії. Та на гру, що відбулася після уроків, хлопець не прийшов: дивився по телевізору трансляцію футбольного матчу. Команда його однокласників програла. Коли наступного дня Петрикові докоряли через поразку, він відповів, що вчинив так навмисно, треба, мовляв, усім вчитися добре грати...

За Жанною Власюк

Квітці цікаво!

Чи справедливо вчинили головні герої та їхні однокласники? Як ти розумієш вислів «жити по справедливості»?

ПРИГАДАЙ

- ★ Які є типи мовлення?
- ★ Чим розповідь відрізняється від роздуму?

Як правильно писати переказ

1. Не відволікайся під час читання чи прослуховування тексту.
2. Під час першого читання (прослуховування) намагайся уявити почуте в образах, запам'ятати час і місце подій.
3. Після першого читання (прослуховування) пригадай, із яких частин за змістом складається текст і в якій послідовності розгортаються події чи йде виклад думок.
4. Під час повторного читання (прослуховування) занотуй ключові слова, дати, власні назви тощо.
5. Напиши переказ на чернетці та відредагуй його.
6. Уважно перепиши редагований переказ у зошит та перевір чистовий варіант.

ТИ ЗМОЖЕШ

435 Прочитай казку.

Два брати

Жили в селі двоє братів. Спільно землю обробляли, в усьому один одному допомагали.

Восени скошили брати жито й розділили гарний урожай навпіл.

Уночі старший брат подумав, що розподіл був несправедливим. Меншому братові більше треба, бо

в нього велика сім'я. Устав старший брат і тихцем переніс трохи своїх снопів у братову копу*.

А молодший брат теж ніяк не міг заснути. І йому не давала спокою думка про те, чи правильно вони розподілили врожай. Адже брат уже старий, живе самотою, помічників у нього немає. І молодший брат крадькома переніс кілька своїх снопів у братову копу.

На ранок бачать брати, що в кожного копа така сама, як була, анітрохи не поменшала. Дивуються, але і той, і другий мовчать.

Кілька ночей поспіль переносили брати снопи, аж поки не зустрілися на полі. Тоді вони збагнули, у чому справа.

Відтоді браті ще дужче полюбили один одного.

Народна творчість

* *Копá* — стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху.

Завдання і запитання

- ★ Визнач тему й основну думку твору.
- ★ З'ясуй, які типи мовлення в ній поєднано.
- ★ Поділи текст на мікротеми.
- ★ Познач у них ключові слова.
- Знайди тематичні речення в кожній мікротемі.
- Склади план тексту.

§ 49

ЗВЕРТАННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

★ Прочитай речення.

- ✓ Котра година?
- ✓ Мамо, котра година?

★ У якому з них названо людину, до якої звертаємось?

БУДЬ У ТЕМІ

Звертання — це слово, яке називає особу або предмет, до якого звертаємось. Непоширене звертання виражається одним словом, поширене — двома-трьома словами. На письмі звертання виділяємо комами, зрідка — знаком оклику. Звертання не є членом речення.

Наприклад: *Мамо, іде вже зима! (Леся Українка). Рідна мати моя, ти ночей не доспала (А. Малишко). О слово! Будь мечем моїм! (Олександр Олесь).*

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

436 Прочитай речення, правильно інтонуючи. Визнач непоширені та поширені звертання. Поясни вживання розділових знаків.

1. Ангелику мій, охоронцю мій! Рано, ввечір, вдень, вночі будь мені до помочі (*І. Малкович*).
2. Вертайся, правнучку, у місто левів (*М. Савка*).
3. Наступної весни, півоніє, прийди (*О. Луцевська*).
4. Ти прийди, усміхнися мені, ластів'ятко моє кучеряве! (*В. Симоненко*).

437

Запиши речення, розкриваючи дужки і ставлячи слова у формі звертання. Постав розділові знаки. Склади схеми речень із звертаннями.

Зразок. Ні, брате, я не залишу тебе самого ... , **3** ,

1. Ні (**брат**) я не залишу тебе самого (*М. Трублаїні*).
2. (**Хлопець**) а греби-но сюди (*О. Донченко*). 3. (**Дмитрик**) ти пишеш, чи є в листі помилки (*В. Стус*).
4. Ти ж дивися (**Тарасик**) не бігай від діда (*О. Іваненко*).
5. А хто вона (**дід**) людина ота (*О. Довженко*).

438

Запиши речення, ставлячи розділові знаки. Підкресли звертання.

Зразок. Добридень, Оксано.

1. Доброго вечора Семене Петровичу
2. Вітаю вас Дмитре Олександровичу
3. Як ваше здоров'я Ольго Остапівно
4. До зустрічі Галино
5. На все добре Ігорю

439

Склади речення із звертаннями за поданими схемами.

1. ... , **3** ,

2. **3** ,

3. ... , **3** .

4. **3** !

440

Склади п'ять речень зі звертаннями, запропонованими в тексті вправи. Поясни уживання розділових знаків.

Зразок. Козаче, чого зажурився?

Колись в Україні зверталися до різних людей по-різному: козаче, батьку, отамане, добродію, куме, чоловіче добрий. Зараз уживають звертання: пан(е), пані, добродію, добродійко. До друзів звертаються на ім'я. До колег — на ім'я та ім'я по батькові.

441

Заміни некоректні звертання на коректні.

Зразок. Хлопче, чого зупинився?

1. Гей ти, чого зупинився? 2. Іди-но сюди, ма-ла. 3. Тьотя, а де тут моро-зиво продають? 4. Машка, ти де? 5. Шановний, поче-кайте! 6. Дорогенька, дай-те квиток!

Порада Юрася

Звертатися до людей, уживаючи вигуки, прикметники, займенни-ки, прізвиська, спотворені імена, неввічливо.

442

Гра «Легідні звертання». Попрацюй із однокласниками / однокласницями. Об'єднайтесь у шість груп. Кожна група має дібрати й записати якнайбільше звертань із суфіксами пестливості до одного зі слів. Виграє та група, яка за дві хвилини придумає та запише найбільше пестливих слів.

Зразок. Бабусенько, бабуню, бабусю, бабусечко.

1. Мамо, тату, сестро, брате, тітко, дядьку.
2. Ірино, Галино, Юрію, Петре, Михайле, Маріє.

443

Прочитай текст.

Ендрю Карнегі рано усвідомив, яке важливе місце в житті людей мають їхні імена. Ось як це було. Коли він був десятилітнім хлопчиком і жив у Шотландії, то при-дбав кролика, точніше кролицю. Незабаром він став володарем цілого виводка кроликів, не маючи їжі для них. Але в нього була чудова ідея. Він пообіцяв сусід-ським хлопчикам дати кроликам їхні імена, якщо вони нарвуть достатньо трави для звірят. Так і трапилося (Дейл Карнегі).

Завдання і запитання

- ★ До якого типу мовлення належить текст?
- ★ Уяви, що двоє дітей, наприклад, Юра і Ліна, обговорюють описаний у тексті випадок із життя Ендрю. Юра запитує, Ліна відповідає. Склади й запиши діалог за текстом, використовуючи речення зі звертаннями.
- ★ Чому так важливо звертатися до людини на ім'я?

§ 50

ВСТАВНІ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення.

Свої права, **безумовно**, потрібно знати.
Свої права, **по-моєму**, потрібно знати.
Свої права, **може**, потрібно знати.
Свої права, **кажуть**, потрібно знати.

- ★ Чи існували б вони без виділених слів?
- ★ Яких відтінків набуває висловлена в кожному з речень думка завдяки їм?

БУДЬ У ТЕМІ

Вставні слова — це слова чи сполучення слів, що виражають ставлення мовця до висловлювання.

Вставні слова та сполучення слів **не є членами речення**. До них не можна поставити питання.

На письмі вставні слова та словосполучення **завжди виділяють комами**.

... , **ВС** ,

Проста, **здається**, думка, але цінна.

ВС ,

Будь ласка, усміхніться ранку.

... , **ВС** (?!).

Дощ уже закінчився, **на щастя**.

Ніколи не бувають вставними слова:

навіть, адже, майже, все-таки, тож, тільки, ніби, причому.

Групи вставних слів і сполучень слів за значенням

Що виражають	Приклади
упевненість, невпевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, видно, справді, звісно</i>
різні почуття	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як на диво, як навмисне, дивна річ, чого доброго, на сором</i>
вказівку на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами ... , на думку ... , як відомо, по-моєму, по-твоєму, мовляв</i>
вказівку на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до слова, отже, на решті, наприклад, словом, навпаки, так би мовити</i>
ввічливість	<i>будь ласка, вибачте, даруйте, перепрошую, дозвольте, прошу</i>
активізацію уваги	<i>уявіть, знаєте, вірите, послухайте, майте на увазі, між нами кажучи, зверніть увагу, погодьтеся</i>

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

444

Запиши речення. Підкресли вставні слова. Поясни вживання розділових знаків.

1. Кажуть, мудрість приходить з роками (*Л. Дмитерко*).
2. Я мрію про завтрашнє, отже, існую (*О. Лупій*).
3. Я не гірший за інших, на щастя, і за інших не кращий, на жаль (*В. Забаштанський*).
4. Можливо, вигадка — душа, але болить вона, як справжня (*О. Грязнов*).
5. І ось, нарешті, вершина.
6. Уявіть собі, жито — одна з найвитриваліших рослин на планеті (*Олесь Гончар*).

445

Лінгвістичне дослідження. Проаналізуй наведені речення. Укажи значення вставного слова в кожному з них (усно).

1. Здається, погода обіцяє бути теплою.
2. Усі шкільні предмети, поза сумнівом, дуже важливі.
3. За свідченням учених, людство наближається до екологічної кризи.
4. Даруйте, чи можу я запитати?
5. Дивна річ, холодне повітря робить людину бадьорішою.
6. Уявіть, сьогодні ми йдемо в кіно.

446

Спиши текст, виділяючи вставні слова комами.

Кожне суспільство безперечно має свої моральні цінності, що передаються з покоління в покоління. «Не хлібом єдиним живе людина» — це одна з головних моральних засад. Людина погодьтеся досягає успіху тоді, коли вона дбає не тільки про матеріальні речі. Чи можуть дім, машина, комп'ютер бути найважливішими для людини? Звичайно ні. Матеріальні речі є так би мовити лише помічниками. А духовну насолоду по-моєму дають людині шанування родини, збереження духовних традицій, відданість у дружбі, закоханість у рідну мову.

447

Запиши речення, добираючи вставні слова за їх значеннями, поданими в дужках. Постав розділові знаки.

Зразок. 1. Безперечно, у кожного з нас є неприємні спогади.

1. ... (**упевненість**), у кожного з нас є неприємні спогади. 2. Хтось ... (**порядок викладу думок**) не може забути прикру помилку на контрольній, а хтось — сварку з другом. 3. Є люди, які ... (**почуття**) потерпають від таких спогадів тривалий час. 4. Для них ... (**активізація уваги**) вигадали спеціальні пігулки. 5. ... (**джерело повідомлення**) ці таблетки дадуть змогу людям забувати важкі спогади про катастрофи тощо.

Довідка. Кажуть, наприклад, безперечно, уявіть собі, на жаль.

448

Гра «Мовна задача». Учні складали речення із вставними словами. Пояснить, хто виконав завдання правильно (усно).

Оксанка написала: «**На диво, погода сьогодні сонячна й тепла**». А Сергійко склав таке речення: «**Це маленьке цуцня схоже на диво**».

449

Склади й запиши чотири пари речень за зразком так, щоб в одних слова *кажуть, правда, видно, здавалося* були вставними, а в інших — членами речення.

Зразок. Треба, виходить, іти на додаткове заняття з математики. З класу виходить моя однокласниця.

450

Творче завдання. Склади рекламу свого міста (села), використовуючи речення зі вставними словами.

А. А що, у дітей є якісь особливі права?

Як не дивно, людство лише у XX столітті усвідомило, що діти потребують особливої турботи, адже часто не можуть захистити себе самостійно. У 1989 році Організація Об'єднаних Націй ухвалила Конвенцію про права дитини. Цей документ підписали 193 країни. Україна з них, тож українські діти можуть розраховувати на захист і підтримку з боку держави.

За матеріалами сайту «Діти керують світом»

Б. І які ж права є в дітей, наприклад?

Конвенція про права дитини складається з п'ятдесяти чотирьох статей. У них викладено дитячі права, засновані на кількох простих, але дуже важливих принципах.

По-перше, усі діти мають рівні права, незалежно від того, якої вони національності, скільки їм років, який у них колір волосся тощо.

По-друге, за будь-яких обставин інтереси дитини — на першому місці, тож треба давати змогу дітям вільно висловлювати свої думки.

По-третє, кожна дитина має бути забезпечена всім, що їй потрібно для щасливого життя: житлом, їжею, одягом тощо, а ще — можливістю зростати в родині, вчитись у школі, отримувати медичну допомогу, змістовно проводити дозвілля.

За матеріалами сайту «Діти керують світом»

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю мовлення належить кожен із текстів? Поясни свою думку.
- ★ Якою є тема тексту **А**?
- ★ Сформулюй основну думку тексту **Б**.
- ★ Які права дитини ти знаєш? Запиши.
- ★ Випиши з обох текстів вставні слова, визнач, до якої групи за значенням вони належать.
- ★ До слів *особливий, турбота, право, простий, вільно* добери по два синоніми.
- ★ Виконай синтаксичний розбір другого речення тексту **Б**.
- ★ Куди ти можеш звернутись, якщо відчуваєш, що твої права порушують? Запиши відповідь одним реченням, увівши в нього однорідні члени речення.

Успіх з українською

Лист. Адреса

УЛОВИ ІДЕЮ

Прочитай рядки з вірша відомої української поетеси. Як ти їх розумієш?

Пишіть листи і надсилайте вчасно,
Коли їх ждуть далекі адресати,
Коли є час, коли немає часу,
І коли навіть ні про що писати (Ліна Костенко).

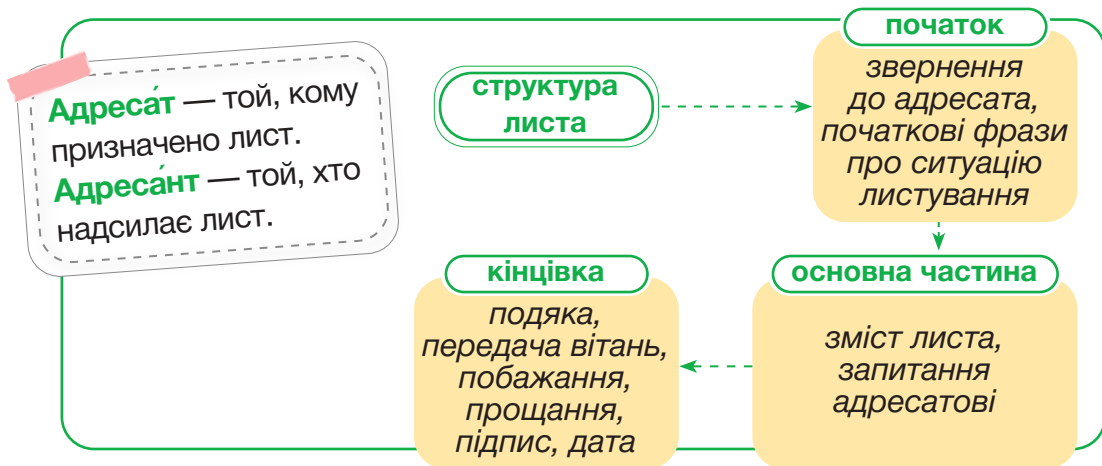
Квітці цікаво!

Чому важливо вміти вибирати найістотніше, найголовніше з великого обсягу інформації? Чи потрібно сучасній людині вміти писати листи? Доведи свою думку.

БУДЬ У ТЕМІ

Лист — це написаний текст, призначений для спілкування на відстані.

УЧИСЯ В ІНШИХ

Прочитай лист відомого українського поета Василя Стуса, написаний синові Дмитру з ув'язнення.

Дорогий сину!

Дякую тобі за листа. Знаєш, я був приємно здивований, що Ти став краще вчитися, братися до навчання. Може, Ти й справді зможеш закінчити чверть без трійок? Чи задоволена Тобою мама? Бо я за весь час дуже хотів бути задоволеним Тобою, але, на жаль, не дочекався такого. Я шкодую дуже, що ви з мамою не змогли приїхати в січні. Добре було б, щоб ви таки приїхали удвох — із мамою.

Шануйся, сину. Не залишай маму саму, частіше бувай із нею.

За мене не турбуйся. Я нібито залізний, бо інакше мені просто не можна.

Обіймаю і зичу добра.

Пиши, що Ти читаєш тепер. Але пиши — тільки тоді, коли є настрої, бажання, а не просто мус.

Будьмо ж!

Твій тато

Завдання і запитання

- ★ Знайди в тексті вставні слова. З якою метою їх ужито?
- ★ Зверни увагу на кінцівку листа. Як ти розумієш зміст речення «Але пиши — тільки тоді, коли є настрої, бажання, а не просто мус»?

Прочитай висловлення.

З розвитком інформаційних технологій традиційне листування почало втрачати свою значущість. Зараз люди користуються спеціальними застосунками (вайбер, телеграм) або безкоштовною електронною поштою (джімейл, укрнет тощо), тобто надсилають електронні листи.

Та хоч електронний лист замінив паперовий, загальні правила спілкування під час електронного листування не відрізняються від загальноприйнятих норм:

- починай текст листа з привітання, завершуй підписом;
- не забувай уживати слово «будь ласка», звертаючись до кого-небудь із проханням;
- дякуй за допомогу;
- не надсилай у листах неперевірені дані;
- намагайся писати грамотно.

За матеріалами сайту «На урок»

Завдання і запитання

- ★ Чи погоджуєшся ти з думками, висловленими в тексті?
- ★ Наскільки важливо дотримуватися правил електронного листування? Чому? Чи дотримуєшся ти цих правил?
- ★ На основі тексту склади пам'ятку «Як оформляти лист».
- ★ Напиши електронного листа (5–7 речень) комусь із рідних, дотримуючись правил електронного листування. Скористайся пам'яткою.

Прочитай висловлення. Що нового ти дізнався / дізналася з нього?

Пошта зародилася в глибоку давнину. Тривалий час люди писали адресу на тому самому аркуші паперу, що й лист. Аркуш складали на зразок солдатського трикутника. У 1820 році в англійському місті Брайтон

власник паперової крамниці придумав для листів паперові «мішечки» й почав видавати їх як безкоштовний додаток до купленого в нього паперу. Новина сподобалася. «Мішечки» для листів стали називати «конвертами» від англійського слова «cover» — прикривати. Конверти почали випускати спеціальні підприємства, і з Англії вони розійшлися по всьому світу.

На конвертах завжди пишуть адресу. **Адреса** — це позначення місця проживання особи чи місцезнаходження установи. Після адреси обов'язково має бути індекс. **Індекс** — це цифрове позначення кожного населеного пункту.

За матеріалами сайту «Знання»

Завдання і запитання

- ★ Запиши за зразком власну адресу.

The image shows two examples of envelopes. The top envelope is addressed to Vira Antonivna Kushnirenko at 23 Shevchenko St., Kyiv Oblast, 08700. The bottom envelope is addressed to Petrenko O. M. at 15 Khreshchatyk St., Kyiv, 01001, with the country listed as UKRAINE. Both envelopes include a postage stamp and a return address in English. The top envelope's return address is Vasyl Semenovych Kushnirenko, s. Varkevychi, Dubnivskyi r-n, Rivnenskyi Obl., 35612. The bottom envelope's return address is Lucas Diallo, +32 2 12 34567, Rue Longue 3, apt.5 BRUXELLES, 1020, BELGIUM БЕЛЬГІЯ. The envelopes are decorated with a colorful illustration of a field with flowers and a fence.

Адреса відправника, індекс
Віра Антонівна Кушніренко
вул. Шевченка, 23
м. Обухів
Київська обл.
інд. 08700

Адреса одержувача, індекс
Василь Семенович Кушніренко
с. Варковичі
Дубнівський р-н
Рівненська обл.
інд. 35612

Адреса відправника, індекс
Петренко О. М.
вул. Хрещатик, 15, кв. 2
м. Київ
01001
УКРАЇНА UKRAINE

Адреса одержувача, індекс
Lucas Diallo
+32 2 12 34567
Rue Longue 3, apt.5 BRUXELLES
1020
BELGIUM БЕЛЬГІЯ

Фото із сайту Укрпошти. Лист по Україні та лист за кордон

Прочитай текст уголос із дотриманням орфоепічних норм.

Як Василько «відпочився»

Писав із табору Василько:
«Нових у мене друзів стільки!
Я, мамо, добре відпочився!
І опилсинів тут наївся!
І накупався, як ніколи!..
Пеши... Вітаєм. Я й Микола».
А мама так йому писала:
«Без тебе дома скучно стало...
Але тобі на користь море,
І ми зустрінемося скоро...
Ти молодець, що «відпочився».
Коли б ще й грамоти навчився!» (Грицько Бойко).

Завдання і запитання

- ★ Яких вимог до оформлення листа дотримався герой твору, а яких ні?
- ★ Відредагуй текст листа Василька (усно).
- ★ Чи приємно було б тобі одержати такого листа? Який висновок ти зробив / зробила для себе, прочитавши вірш?
- ★ Напиши листа рідній чи близькій людині (мамі, татові, дідусеві, бабусі, сестрі, братові, подрузі, другові тощо). Використай звертання та вставні слова.

§ 51

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення. Визнач у них граматичну основу.
- ★ Чим вони різняться?

- ✓ Україна має багатовікову історію і культуру.
- ✓ Усі пам'ятки історії та культури перебувають під охороною держави, вони є безцінними історичними джерелами.

БУДЬ У ТЕМІ

Складне речення — це речення, яке складається з двох чи більше частин, кожна з яких має граматичну основу.

Частини складного речення пов'язані між собою за змістом. Вони можуть бути з'єднані такими **видами зв'язку**:

- ★ **безсполучниковим** (без сполучників, за допомогою інтонації);
- ★ **сполучниковим** (за допомогою сполучників або сполучних слів та інтонації).

Наприклад:

Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця наміряла ...
(П. Тичина).

Звідкілясь долетів вітер, і пил м'яким медом розплескався в золоті проміння (О. Копиленко).

Між частинами складного речення ставлять **кому**.

В усному мовленні між частинами складного речення робимо невелику паузу. У кінці кожної частини, крім останньої, голос підвищуємо. У кінці речення голос понижуємо.

Запам'ятай сполучники!

І, та, а, але, чи, або, що, щоб, бо, якби, мов, наче, тому що, якщо тощо.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

455

Прочитай текст. Випиши з нього складні речення, підкресли в них граматичні основи.

Рукотворна краса

Вишуканий та неповторний петриківський розпис — чудовий привід для гордості українців. Він вражає яскравістю, адже в основі його барвистих візерунків лежить безмежна любов до рідного краю. Магія петриківського розпису полонила серця мільйонів шанувальників, вона прославила талановитих народних українських майстрів на увесь світ. Розмаїття намальованих квітів, листочків, ягід захоплює, спонукає розглядати шедеври народного малярства годинами. Не дивно, що в 2013 році унікальне мистецтво внесли до Списку нематеріальної* культурної спадщини ЮНЕСКО**, а сам промисел і сьогодні розвивається.

За матеріалами сайтів «Освіта», «Пустунчик»

* Нематеріальна спадщина — духовна спадщина.

** ЮНЕСКО — міжнародна організація, яка сприяє розвитку національної культури, охороні пам'яток культури.

456

Перепиши речення, підкресли в кожному з них граматичні основи, визнач вид зв'язку (сполучниковий чи безсполучниковий).

1. Історія виникнення петриківського розпису цікава, традиція прикрашати оселю та одяг декоративними

орнаентами зародилася в Україні давно. 2. Люди вірили в магічну силу зображень, тому петриківськими розписами як оберегами часто оздоблювали зброю та курені запорозькі козаки. 3. Основним елементом петриківських орнаментів є квітка — символ пишної природи, і найчастіше вироби народного мистецтва прикрашені мальвами, півоніями, айстрами, соняхами, маками... (за матеріалами сайтів «Освіта», «Пустунчик»).

457

Спиши речення, ставлячи розділові знаки.

1. Полисіли дерева в дібровах замовкло птаство тихі ставки і озера вкрились жовтими бляшками падолисту (В. Скуратівський). 2. Під листопад з дерев опадає зимове листя ліс стає незатишним а природа налаштовується на зимовий спокій (В. Скуратівський). 3. Коли зайшло сонце ліс потемнів кар'єр густо засинів а сосна угорі зазолотіла (М. Вінграновський).

458

Спиши речення, ставлячи пропущені коми.

1. Київ — столиця європейської держави з давньою історією. 2. Мати питому столицю — велике благо і великий привілей і не багатом країнам так щастить. 3. Окрасою міста є старовинні храми чиї величні мури гордо височіють поряд із сучасними спорудами. 4. Кияни не уявляють середмістя без Золотоверхого Михайлівського монастиря який відбудовано в 1998 році (за О. Забужко). 5. Минають століття змінюється життя та незмінна невмируща краса Софії Київської (М. Коцюбинський).

459

Із кожної пари простих речень утвори складні за допомогою сполучників із довідки. Запиши.

Чи знає пересічний житель планети Земля про українське природне диво — букові карпатські ліси? Букові ліси є осередками дикої і недоторканої природи. Дослідники і природоохоронці з усього світу вражені їх незвичайними особливостями. Унікальні дерева вирубують. Тож збереження букових пралісів Карпат є важливим екологічним завданням для України. Це питання має стосуватися кожного.

Довідка. І, але, що.

460

Доповни прості речення так, щоб утворилися складні. Утворені складні речення запиши. Підкресли в цих реченнях граматичні основи.

1. Незабаром настане літо, і ... 2. Пролунає останній шкільний дзвінок, ... 3. ... , і з'явиться багато вільного часу. 4. Хтось поїде відпочивати до теплого моря, а ... 5. ... , і літо обов'язково принесе багато нових вражень. 6. ... , щоб воно залишилось у спогадах.

461

Лінгвістичне дослідження. Спиши спочатку речення з однорідними членами (однорідні члени підкресли), а потім — складні речення (підкресли граматичні основи) З'ясууй, що поєднують сполучники.

1. В дзеркало ріки дивилось і не могло на себе надивитись небо. 2. Березовий ліс щось говорить-говорить, і в звуках мовленого ти вловлюєш глибоко приховану радість... 3. Півень позирав на них круглими очима й подеколи побликував то на хату, то на ліс, то на небо. 4. Батько щось тримав у картузі й хитро всміхався. 5. Дівчинка накришила яєчного жовтка, і курчатко взялося клювати. 6. Невдовзі починають співати, і їхній спів цвіте палкою тривоною (Євген Гуцало).

А. Просто неба

Здійснити подорож у часі легко — варто лише прийти на екскурсію в один з етнографічних музеїв просто неба. В Україні є багато цікавих скансенів*, які ознайомлюють відвідувачів з колоритом українського побуту й наочно розповідають про життя в минулі часи.

Музеї-скансени як явище виникли й існують завдяки природному потягу людини побувати в іншій реальності, уявити себе частинкою зовсім іншого життя.

Проте, на відміну від казкових сюжетів і декорацій, етнографічний скансен пропонує відвідувачам скористатися машиною часу й довідатися чимало цікавого про колишнє в реальному житті людини й цілого народу.

За матеріалами сайту «Україна споконвічна»

* Скансен — музей народної дерев'яної архітектури просто неба.

Б. Музей народної архітектури та побуту України

Національний музей народної архітектури та побуту України, відомий як «Пирогово», є одним із найбільших скансенів у світі. Сьогодні на території завбільшки 150 гектарів розташовано понад 300 історичних споруд, зібраних з усієї країни (старовинні хати, вітряки, дерев'яні церкви). Збирати колекцію почали в 1969 році, процес тривав 7 років. Деякі експонати відновлювали з усіма деталями під керівництвом істориків. На цей момент у фонді музею зберігається близько 40 тис. експонатів. Серед них — колекція старовинного одягу, дерев'яний і глиняний посуд, меблі, килими та вишивки, музичні інструменти і багато іншого. Тут часто влаштовують фестивалі, народні гуляння з виступами фольклорних колективів.

За матеріалами інтернет-журналу «Zruchno.Travel»

Завдання і запитання

- ★ До якого стилю мовлення належить кожен із текстів?
- ★ Чи відомо тобі було раніше про музеї-скансени?
- ★ Чи бував / бувала ти в якомусь із них?
- ★ Чим цікаві такі музеї?
- ★ Виконай синтаксичний розбір останнього речення тексту **Б**.
- ★ Знайди в словнику й випиши в зошит лексичне значення слів *етнографічний, колорит, експонат, фестиваль*.
- ★ Із четвертого речення тексту **Б** випиши всі можливі словосполучення, визнач у них головне і залежне слово.
- ★ До слів *прийти, цікавий, минуле, найбільший, відновити, багато* добери й запиши антоніми.
- ★ Підготуй проєкт-презентацію про одну з пам'яток України зі списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

§ 52

ПРЯМА МОВА

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай речення. Чи ту саму думку висловлено в обох реченнях? Чи однаково її передано?

Один китайський мудрець сказав: *«Слово, яке ти не сказав, — твій раб, а сказане тобою слово стає твоїм паном»*.

Один китайський мудрець сказав, що слово, яке ти не сказав, — твій раб, а сказане тобою слово стає твоїм паном.

БУДЬ У ТЕМІ

Пряма мова — це точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Слова автора — це слова, що вказують, кому належить пряма мова.

Запам'ятай, що **пряма мова**:

- ★ **виражає** чуже мовлення, передане дослівно, без змін;
- ★ **супроводжується** словами автора, які вказують, кому вона належить;
- ★ **утворює** разом зі словами автора речення з прямою мовою;
- ★ **стоїть** після слів автора, перед ними або в середині них.

Пряму мову вимовляють як розповідне, питальне, спонукальне чи окличне речення.

В усному мовленні пряму мову вимовляють голосніше й повільніше, а слова автора — тихіше й пришвидшено. Між прямою мовою та словами автора робимо паузу.

На письмі пряму мову оформляють за правилами:

«П», — а.

«Так, дітоньки», — сказав поважно Лис Микита.

«П!» — а.

«От добрий і премудрий цар!» — вигукували звірі.

«П?» — а.

«Як це йому вдалося нас одурити?» — питали один в одного звірі.

А: «П».

Лис подумав: «Сьогодні гарна пора для полювання».

А: «П?»

Звірі зраділи: «Так ти будеш нашим царем?» Лис перший заговорив до звірів: «Любі мої,

А: «П!»

не бійтеся мене!»

«П, — а, — п».

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться».

«П, — а. — П».

«Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита. — Сьогодні рано святий Миколай і зліпив мене з небесної глини».

Іван Франко

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

463

Виразно прочитай речення вголос. Усно вкажи, де слова автора, а де пряма мова.

1. «Хуха!» — затрусився дід і закричав не своїм голосом, шукаючи сокири. 2. В тій хвилі почув тонюсінський голосочок: «Так, я Хуха! І навіть та сама, якій ти зруйнував торік хатку». 3. «Але ж тобі нема чого мене боятися! — продовжувала Моховинка. — Знай, що всі Хухи на світі ніколи не шкодять людям» (Василь Королів-Старий).

464

Спиши речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. У народі кажуть життя прожити не поле перейти. 2. Що таке щастя ми часто запитуємо себе. 3. Мамо запитала дівчинка чи всі птахи відлітають у вирій. 4. А ми тую червону калину підіймемо лунає пісня по всій Батьківщині а ми нашу славу Україну розвеселимо! 5. Чому ти не виконав домашнього завдання запитала вчителька Василька.

465

Розмежуй речення. Спиши, ставлячи розділові знаки.

Випрала мати сорочку і каже малому Сашкові неси синку повісь на сонці хай сохне повернувся через хвилину Андрій у хату із сорочкою чому ж ти не повісив питає мати не дістав до сонця відповів Сашко.

466

Перебудуй подані речення на речення з прямою мовою. Запиши, правильно ставлячи розділові знаки.

1. Дідусь казав онучці, що від теплого слова і лід розмерзається. 2. Матір повчала доньку, що з пісні слова не викидають і свого не вставляють. 3. Батько порадив

синові бути господарем своєму слову. 4. Українці стверджують, що добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.

467

Закінчи речення словами автора або прямою мовою. Запиши, правильно ставлячи розділові знаки при прямій мові.

Я дуже люблю кататися Він сказав Я почула говорять учні. ... розповідає бабуся. Контролер запитав

468

Прочитай і визнач речення, у яких допущено пунктуаційні помилки. Запиши їх правильно.

1. Недаремно каже прислів'я: Мала крапля лупає скелю. 2. «Батьку, що таке людська байдужість?», — я запитав. 3. «Ті школярі», — писав В. Сухомлинський — «які нічого, крім підручників, не читають, дуже поверхово оволодівають знаннями». 4. «Завдання буде виконано — рішуче вимовила Олена. 5. Екскурсовод повідомив Цей експонат дуже цінний.

469

Склади й запиши речення з прямою мовою за поданими схемами.

1. «П», — а. 2. А: «П!» 3. «П, — а, — п?» 4. «П?» — а.

470

Склади й запиши речення з прямою мовою, використовуючи прислів'я.

1. Слухай перший, говори останній.
2. Одне погане слово скажеш — почувеш десять.
3. Не кажи поганого про людину, вона скаже те саме й про тебе.

4. Добрі слова лікують, погані — вбивають.
5. Слово без діла нічого не варте.

471 Прочитай твір.

Образливе слово

Одного разу син розсердився і згорячу сказав матері образливе, грубе слово.

Заплакала мати. Схаменувся син. Жаль стало йому матері. Ночей не спить — мучить його совість, адже він образив матір.

Йшли роки. Син-школяр став дорослою людиною. Настав час їхати йому в далекий край. Поклонився син матері низько до землі й каже: «Простіть мені, мамо, за образливе слово». «Прощаю», — сказала мати й зітхнула. «Забудьте, мамо, що я сказав вам образливе слово», — попросив хлопчина.

Задумалась мати, геть посмутніла. На її очах з'явилися сльози. Каже вона синові: «Хочу забути, сину, а не можу. Рана від колючки загоїться — й сліду не залишиться. А рана від слова заживає, проте слід глибокий зостається».

Василь Сухомлинський

Завдання і запитання

- ★ Чому твір має таку назву?
- ★ Чи можна вважати його казкою-притчею? Свою думку поясни.
- ★ Як ти розумієш зміст останнього речення?
- ★ До речень із прямою мовою склади схеми.
- ★ Випиши з твору три речення з однорідними членами, підкресли їх як члени речення.
- ★ Виконай синтаксичний розбір першого речення.
- ★ Добери спільнокореневі слова до слів *образити, слово, забути, рана, глибокий*.
- ★ Придумай і запиши своє продовження казки (5–6 речень), використовуючи речення з прямою мовою.

СПОСТЕРІГАЙ І МІРКУЙ

- ★ Прочитай текст. Скільки осіб бере участь у спілкуванні?
- ★ Прочитай вірш уголос за особами.

— Не переходь дорогу, Лідо,
Доки машина не проїде! —
Матуся доню так навчала,
Коли в крамницю посилала.
Побігла Ліда — і нема!
І ось матуся йде сама.
Проходить вулицею, бачить:
Стоїть її Лідуся й плаче:
— Не гнівайсь, мамо, я не винна:
Ще й досі не було машини!

Михайло Білецький

БУДЬ У ТЕМІ

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб.

Слова кожної особи, яка бере участь у розмові, називають **репліками**.

Слова автора супроводжують репліку, якщо незрозуміло, кому належить пряма мова.

Особливості реплік у діалозі

Хлопчик запитав у дідуса:

A:

— Що у світі найкрасивіше?

— Р?

— Найкрасивіше — це праця людська, — каже дідусь.

— Р, — а.

— А що найпотворніше?

— Р?

— Те, що пускає працю на вітер, — продовжує старенький.

— Р, — а.

Василь Сухомлинський

Порада Юрся

Як правильно скласти діалог:

- ★ вибери тему бесіди;
- ★ окресли мету;
- ★ дотримуйся структури;
- ★ чергуй різні види реплік.

БЕРИСЯ ВИКОНУВАТИ

472

Спиши один текст на вибір, поділяючи його на репліки та ставлячи розділові знаки. Поясни їх уживання.

А. Дівчинка стрибала і весело сміялась. А довкола неї почали збиратися перехожі. Люди питали одне одного: Що робить ця дівчинка? Ми не знаємо! Але те, що вона робить, — це чудово! Відповідали їм (Галина Малик).

Б. Повзла мурашка поміж трави. Підвела вона голову: якесь звірятко сидить на стеблі. Ти хто? Запитала Мурашка. Коник відповіло їй звіря. А ти іржати вмієш? Недовірливо запитала Мурашка. Аякже, вмію. От послухай. Црі-црі-црі-і-і! (Василь Моруга).

473

Доповни діалоги репліками, запиши їх, ставлячи розділові знаки.

А. — Доброго ранку, Оленко!

— ...

— Я рада, що ти прийшла.

— ...

— Вітаю тебе з днем народження!

— ...

— Зичу тобі здоров'я та гарних оцінок!

— ...

Б. — Здрастуйте!

— ...

— Я можу відвідати музей?

— ...

— Скільки коштує дитячий?

— ...

— Мені один дитячий квиток, будь ласка.

— ...

474

Робота в парах. Склади та розіграй із сусідом / сусідкою по парті діалог (5–6 реплік) за поданими ситуаціями: а) ти зустрів друга / подругу, з яким (якою) маєш спільне хобі; б) під час відвідування музею (виставки, театру) ти знайомишся з цікавою людиною; в) під час подорожі в незнайомому місті ти заблукав / заблукала.

475

Творче завдання. Склади й запиши діалог з однокласником / однокласницею на тему «Мій вихідний».

Комунікабельність — здатність до спілкування, товариськість.

Комунікація — спілкування, передача інформації.

Форум — 1. Захід для обговорення значущих проблем та шляхів їх розв'язання. 2. Інтернет-ресурс, призначений для спілкування в інтернеті на задану тему.

476

Робота в парах. Разом з однокласником / однокласницею розгляньте малюнок, складіть і розіграйте за ним діалог.

Опорні слова. Влітку, похід, краєвид, літній табір, відпочинок, наплічник, екскурсія, група, враження, друзі.

477

Прочитай пам'ятку «Як правильно вести діалог». Чи корисна вона для тебе? Що ти додав би / додала б до неї?

Як правильно вести діалог

1. Дотримуйся теми й мети спілкування.
2. Використовуй формули мовленнєвого етикету.
3. Дбай про те, щоб репліки діалогу були послідовними, доречними.
4. Слухай зацікавлено й доброзичливо.
5. Дотримуйся норм літературної мови.

478

Прочитай подані тексти.

A. Телефон останнім часом став чи не найважливішим засобом комунікації. Ми не уявляємо свого життя без телефона ні вдома, ні в школі, ні на роботі.

Дослідники стверджують, що за останні роки середня тривалість телефонної розмови збільшилася втричі, хоч обсяг інформації, що передається, залишився тим самим. Третина часу йде на паузи між словами і фразами, вияв емоцій, люди не можуть чітко і стисло викласти свої думки.

Американські психологи дійшли висновку, що телефон, маючи чимало переваг, скорочує життя су-

часної людини на 3–4 роки, бо ми перебуваємо в постійному напруженні через очікування дзвінка в будь-який час (за *Тетяною Гриценко*).

Б. Оптимальний час для телефонних розмов — з 9.30 до 21.00.

Вести розмову потрібно доброзичливо, говорити привітно.

Мобільний телефон під час занять, ділових зустрічей має бути вимкненим.

Суть справи потрібно викладати чітко, лаконічно, без подробиць.

Телефонна розмова має бути діалогом, а не монологом.

Звертатися до співрозмовника потрібно на ім'я (на ім'я по батькові), уживати слова ввічливості (*Прошу! Пробачте! Дякую за інформацію! До побачення!*)

За матеріалами сайту «Освіта UA»

Завдання і запитання

- ★ З'ясуй переваги й недоліки телефонних розмов.
- ★ Чи багато часу ти проводиш у телефонних розмовах?
- ★ Чи виконуєш ти в повсякденному житті рекомендації, подані в другому тексті?
- ★ Що ти додав би / додала б до цих порад?
- ★ Виконай синтаксичний розбір другого речення тексту **А**.
- ★ Добери синоніми до слів *розмова, інформація, оптимальний, доброзичливий, привітний*.
- ★ Постав у форму кличного відмінка і запиши слова *сестра, підружка, друг, Віра Петрівна, Віктор Іванович, вчителька, пан, Таня, Артем*.

§ 54

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ»

ПРИГАДАЙ І ПОВТОРИ

1. Що таке однорідні члени речення?
2. Що називають звертанням?
3. У чому відмінність між непоширеними і поширеними звертаннями?
4. Які розділові знаки ставлять у реченнях із звертаннями?
5. Як уживання розділових знаків залежить від інтонації?
6. Чи є звертання членом речення?
7. Які слова називають вставними?
8. Чи відповідають вони на запитання?
9. Які є групи вставних слів за значенням?
10. Як виділяють вставні слова в усному та писемному мовленні?
11. Яке речення називають складним?
12. Скільки граматичних основ може бути в складному реченні?
13. Як поєднуються частини складного речення?
14. Що таке пряма мова? Які розділові знаки ставлять при прямій мові?
15. Чим відрізняються пряма мова й діалог?

ЗА КРОК ДО ПЕРЕМОГИ

1. Спиши речення, ставлячи розділові знаки, поясни їх уживання. Визнач звертання. Які з них поширені, а які — непоширені? Прочитай речення, правильно інтонуючи їх.

1. Вийди, вийди сонечко на дідове полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко. 2. Ой кувала зозуленька сівши

на лілїї, співай, співай товаришко приходить неділя. 3. Іди, іди дощику зварю тобі борщику. 4. Виси мій віночку на золотім кілочку. 5. Купайло, Купайло де ти зимувало? 6. Колишися в колисониці дитинонько люба (народна творчість).

2. Склади речення, у яких слова **мудрість, думка, друг, вітер** та словосполучення **рідне місто** виступали б то звертаннями, то підметами.

3. Прочитай речення (розділові знаки пропущені). Випиши вставні слова. До якої групи за значенням вони належать?

1. Здається час спливав непомітно (Б. Грінченко). 2. У народній медицині очевидно не було кращих ліків від застуди, ніж калиновий чай (В. Скуратівський). 3. Художня література як відомо допомагає глибше розуміти життя. 4. Той, хто творить красу безумовно творить щастя для людей і по-моєму для себе. Отже про це не слід забувати (Олесь Гончар). 5. Будь ласка будь мужнім і сильним (Олег Ольжич).

4. Прочитай. Поясни, чому в одному з речень виділене слово є вставним, а в другому — ні. Склади речення, у яких слова **може** та **сподіваюся** були б: 1) вставними словами; 2) членами речення.

Здається, такої цікавої мандрівки в нас ще не було. Величний замок на горі **здається** самотнім лицарем.

5. З кожної пари простих речень утвори складні за допомогою сполучників (скористайся довідкою). Утворені складні речення запиши, підкресли головні члени речення в кожному з них. Поясни вживання розділових знаків.

1. В калини про зозулю я питаю. Калина не відповідає (Є. Гуцало). 2. Пахне липою медово. Співає соловей (В. Сосюра). 3. Життя не має ціни. Воля дорожча за життя (народна твор-

чість). 4. Калині було радісно. Про неї пам'ятають. 5. Там клен зелений схиливсь до тину. Мати рідна щось пише сину (А. Малишко).

Довідка. І, бо, а, і, але.

6. Із наданих частин утвори прислів'я. Запиши їх, постав розділові знаки.

Хто людей питає...	тим дурень величається.
Чим розумний стидається...	але вдома миліше.
Де слова з ділом розходяться...	той і розум має.
Коріння навчання гірке...	а без господині — хата.
За морем тепліше...	зате плід його солодкий.
Без господаря двір плаче...	там непорядки водяться.

7. Спиши речення, ставлячи пропущені розділові знаки при прямій мові.

1. І завжди кажуть мудрі люди Спас! Готуйте рукавички про запас! 2. Раді мама і тато, а бабуся згадала Завтра в нас гарне свято! Зветься Йвана Купала! 3. Йде ватага щедрувати Добрий вечір дядьку Гнате! Упустіть козу до хати! 4. Дядько двічі відмовля Не пущу, нехай гуля! 5. Та ідіть, уже ідіть! Тітка каже мимохить (Д. Білоус).

8. Виконай синтаксичний розбір речень.

1. Стою і не надивуюся тобою, гірська неповторносте!
2. Лиш сміливий, витривалий, закоханий у природу представник роду людського, а не байдужий споглядач відчує її сповна (із часопису). 3. Летить із Чорного моря солоний вітер, гуляє татарськими степами (М. Пригара). 4. Задача, на мою думку, розв'язана правильно.

9. Запиши усмішку, ставлячи потрібні розділові знаки при діалозі.

Сашко

В трамваї переповненім
Сашко з м'ячем сидить,
А біля нього згорблений
Старий дідусь стоїть.

Хтось до Сашка звертається
Чи вас у школі вчать,
Як місце дати старшому,
Як старших поважать?

Та вчать Сашко відказує
Але оце якраз
Розпочались канікули —
Ніхто не учить нас (Грицько Бойко).

10. **Робота в парах.** Складіть і розіграйте діалог про нещодавно прочитану книжку. Обов'язково вкажіть назву та автора. Передайте власні враження від прочитаного. Використайте опорні речення та частини речень.

Опорні речення та частини речень. Хочу поділитися своїми враженнями. Я з інтересом прочитав / прочитала... Назва здається знайомою... Зміст, двома словами, такий... Чи не було знято за книжкою фільм? Надзвичайно цікавим є... А мене вразило те, що... Надовго запам'ятовується ... Раджу тобі прочитати ... При нагоді переглянь кінострічку ... Я порадив би / порадила б тобі взяти цю книжку в бібліотеці.

- 11.** Спиши текст, ставлячи пропущені букви (на позначення ненаголошених звуків [e], [и]) та потрібні розділові знаки.

Де народжується казка

Гуде тиша лісу і з..мля палахкотить зеленим полум'ям. Розлоге поле хлюпає в синє небо жовтим колоссям. Озера сп..вають сонце. А на б..регах дуби вимірюють глибину вічності. Тут бродить лісовик. Вир..нають русалки. А в мочарах — дідьки що топлять у безоднях і д..рева і людей. На недосяжних хмарах мабуть споч..вають добрі і недобрі духи. І розмовляють на своїх мовах трави з вітром люди з вовками а з..мля із зорями. Чи не тут народжуєшся казко і йдеш по світу і вчиш його своєї мудрості?

А взимку все зацвітає снігами і німотна сосна з сосненнятами і кошлаті дуби і беззахисна ліщина край галявини.

Казка!

За Борисом Харчуком

Навчальне видання

Авторський колектив:

Гапон Леся Олексіївна, **Грабовська** Олександра Миколаївна,
Петришина Ольга Ігорівна, **Підручняк** Ольга Павлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Редагування і верстання: *Тетяна Дунаєвська*
Літературне редагування: *Маргарита Більчук*
Художнє оформлення: *Оксана Корнєєва*
Дизайн обкладинки: *Лілія Василенко*
Випусковий редактор: *Тетяна Дунаєвська*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видавець, виготовлювач і розповсюджувач видавничої продукції
Редакція газети «Підручники і посібники»
46000, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6а. Тел.: (0352) 43-15-15; 43-10-31
Збут: rip.ternopil@ukr.net Редакція: editoria@i.ua
Інтернет-магазин: www.pp-books.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5143 від 05.07.2016 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП	4
§ 1. Українська мова — державна мова України	4
§ 2. Текст. Речення. Слово	19
§ 3. Типи мовлення	24
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	32
§ 4. Лексичне значення слова, однозначні та багатозначні слова ..	32
§ 5. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях	36
§ 6. Синоніми	40
§ 7. Антоніми	45
§ 8. Омоніми	58
§ 9. Пароніми	62
§ 10. Лексична помилка	66
§ 11. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія»	71
БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ	74
§ 12. Основа слова й закінчення	74
§ 13. Незмінні й змінні слова	77
§ 14. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	81
§ 15. Префікс і суфікс	86
§ 16. Правопис значущих частин слова	99
§ 17. Написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	104
§ 18. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія»	109
ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ	113
§ 19. Голосні і приголосні звуки	113
§ 20. Приголосні глухі і дзвінкі, тверді та м'які	117
§ 21. Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт (абетка, азбука)	124
§ 22. Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв <i>я, ю, є, ї</i> та <i>щ</i>	128
§ 23. Поділ слова на склади. Основні правила переносу слів	132
§ 24. Наголос	136
§ 25. Орфоепічна помилка	145
§ 26. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	149
§ 27. Вимова голосних звуків. Позначення на письмі ненаголошених голосних <i>[е], [и]</i> в коренях слів	151

§ 28. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків.....	159
§ 29. Написання слів із сумнівними приголосними	165
§ 30. Вимова та правопис префіксів з-(зі, с-), роз-(розі-), без-	169
§ 31. Спрощення в групах приголосних	173
§ 32. Найпоширеніші випадки чергування звуків	180
§ 33. Правила чергування у — в, і — й . Уживання прийменника з (із, зі, зо)	186
§ 34. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія».....	191
§ 35. Позначення м'якості приголосних на письмі. Уживання м'якого знака	193
§ 36. Апостроф	201
§ 37. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних..	211
§ 38. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних	215
§ 39. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	220
ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ	223
§ 40. Словосполучення	223
§ 41. Речення. Головні члени речення	230
§ 42. Види речень за метою висловлювання, емоційним забарвленням	236
§ 43. Пунктуаційна помилка та її умовне позначення	246
§ 44. Другорядні члени речення. Додаток.....	251
§ 45. Другорядні члени речення. Означення	257
§ 46. Другорядні члени речення. Обставина	265
§ 47. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису і пунктуації»	271
§ 48. Речення з однорідними членами.....	274
§ 49. Звертання.....	285
§ 50. Вставні слова і словосполучення.....	288
§ 51. Складне речення.....	298
§ 52. Пряма мова.....	303
§ 53. Діалог	308
§ 54. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису і пунктуації»	313

Уроки розвитку

мовлення9, 14, 28, 49, 53, 56, 93, 141, 156, 198, 206, 242, 282, 293

ТИПИ МОВЛЕННЯ

розповідь

роздум

опис

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

розмовний

художній

публіцистичний

офіційно-діловий

науковий

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Слова

Значення слова

Групи слів за значенням

однозначні
багатозначні

пряме
переносне

синоніми
антоніми
омоніми
пароніми

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

• основа

• закінчення

• префікс

• корінь

• суфікс

підводний

ПРИГОЛОСНІ

завжди
м'який [й]

тверді
[д], [т], [з], [с], [ц],
[л], [н], [дж], [р]

м'які [']
[д'], [т'], [з'], [с'], [ц'],
[л'], [н'], [дж'], [р']

пом'якшені [']
[б'], [п'], [в'], [м'],
[ф'], [г'], [ґ'], [к'], [х'],
[ж'], [ч'], [ш'], [дж']

перед ь, і, я, ю, є

перед і, я, ю, є

ВИДИ РЕЧЕНЬ

за будовою

за емоційним
забарвленням

за метою
висловлювання

просте
складне

окличне
неокличне

розповідне
спонукальне
питальне

ГОЛОВНІ

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

ДРУГОРЯДНІ

підмет

- хто?
- що?

присудок

- що робить?
- що зробить?

додаток

- кого? чого?
- кому? чому?
- ким? чим?
- та ін.

обставина

- як? звідки?
- коли? чому?
- де? та ін.

означення

- який? чий?
- котрий?

